

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

AYTƏN HACIYEVA

**AQLÜTİNATİV DİLLƏRDƏ
DAXİLİ FLEKSIYA VƏ
FUZIYA**

BAKI - 2007

***Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 24 oktyabr 2007-ci il tarixli
iclasının (protokol №12) qərarı ilə nəşr olunur***

Elmi redaktor:

*AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
AĞAMUSA AXUNDOV*

Rəyçilər:

*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
NIZAMI CƏFƏROV*

*filologiya elmləri doktoru, professor
NADIR MƏMMƏDLİ*

*filologiya elmləri doktoru, professor
MƏHƏBBƏT MIRZƏLIYEVA*

Kompüter dizayneri: *Sevil İbrahimqızı*

**HACIYEVA AYTƏN YUNİS QIZI. AQLÜTİNATİV
DİLLƏRDƏ DAXİLİ FLEKSİYA VƏ FUZİYA.** Bakı, Nurlan,
2007, 327 səh.

*Aytən Yunis qızı Hacıyevanın «Aqlütinativ dillərdə daxili
fleksiya və fuziya» adlı monoqrafiyası linqvistik tipologiyanın ən
aktual və yetərinçə problematik məsələlərindən birinə - dil sis-
temində aparıcı tipoloji təmayül və sapma elementlərinin birgə-
mövucdluğunun səbəb və şəraitinin müxtəlif aspektlərinin araş-
dırılmasına həsr olunmuşdur.*

©Aytən Hacıyeva 2007

*Böyük alim və gözəl insan olan
Əziz müəllimim akademik*

AĞAMUSA AXUNDOVUN

75 illik yubileyinə

*sonsuz minnətdarlıq və
dərin ehtiramla ithaf edirəm*

GİRİŞ

Dünyada mövcud olan minlərlə dilin müxtəlif səviyyədə tədqiqinin olmasına baxmayaraq, yetərinə çox sayda dili əhatə edən linqvistik tədqiqatlarda həmin araşdırmaların obyektini təşkil edən dillərin bu və ya digər özünəməxsusluqlarının dəyərləndirilməsi işinə müəyyən nizamlılıq gətirə biləcək sistemləşdirmə modellərinə müraciət edilir. Həmin modellər dilçilik araşdırmalarına vəsiqə almış dillərin ən müxtəlif aspektlərdə (yəni onların qohumluq əlaqələri, struktur özəllikləri, funksional mahiyyəti və areal xarakteristikası baxımından) öyrənilməsinə yardımçı olmaqla yanaşı, bu istiqamətli təhlillərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə müstəsna rol oynayırdı. Nəzəri altyapısının işlənmə səviyyəsindən dolayı, təklif edilən təsnifatların eyni səviyyədə qərar tutmaması da linqvistik araşdırmaların müasir vəziyyətinin formalaşmasında genealoji və tipoloji bölgülərin daha böyük önəm kəsb etdiyini söyləməyə imkan verir. Lakin qəbul edilmə səviyyəsinə görə, hətta bu təsnifatlar arasında da bərabərlik işarəsini qoymaq olmaz. Belə ki, bəzi dilçilər, açıq şəkildə genealoji təsnifatla müqayisədə tipoloji klassifikasiyanın ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdiyini¹ bildirmiş, bir qisim tədqiqatçılar isə bu skepsisi daha da inkişaf etdirərək, ümumiyyətlə tipoloji təsnifatın gərəклиyi məsələsini şübhə altına almışlar². Fridrix Şlegelin «Hindli-

¹ Caferoğlu A. Türk dili tarixi. I cild. İstanbul, 1970. s.49-50; Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980. с.9.

² Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и пробле-

lərin dili və müdrikliyi haqqında» (1808) əsərində təqdim edilən və yalnız iki dil tipinin fərqləndirilməsini əhatə edən ilkin təsnifatla əsası qoyulmuş klassifikasiyaya¹ heç də birmənalı olmayan belə münasibətin obyektivlikdən tamamilə uzaq və əsassız yanaşma kimi dəyərləndirilməsi düzgün olmazdı. Belə ki, təxminən iki əsrlik tarixi boyunca linqvistik tipologiya, mövcud problemlərin həlli yönündə araşdırmaları ortaya qoymaqla yanaşı, digər tərəfdən, çözümləri üçün yeni yollar aranmasını tələb edən bir sıra məsələlərin meydana gəlməsinə də rəvac vermişdir. İstər ənənəvi təsnifat cərçivəsində mövcud olan problemlərin, istərsə də onların həlli zamanı ortaya çıxan yeni problemlə məqamların əmələ gətirdiyi «domino effekti» və bu effektin labüd fəsadları kimi törəyən və sözügedən təsnifat meyarlarının konkret dillərə tətbiqi zamanı meydana çıxan məsələlərin A.Meyenin, o cümlədən, bir çox dilçilərin «tarixi (yəni genealoji) linqvistikanın yeganə əhəmiyyətli və faydalı təsnifat» olması fikrinə yol açması² təsadüfi sayıla bilməz. Bu mənada «lingvistik tipologiyanın perspektivəri ilə onun nailiyyətlərinin kəskin təzad» yaratdığını qeyd edən G.A.Klimov tamamilə haqlıdır: «Tipoloji nəzəriyyənin inkişafında əyləc rolunu oy-

ма классификации языков. М.-Л., 1965; Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960; Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963; Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.179-183.

¹ Кузнецев П.С. Морфологическая классификация языков. М., 1954. ст.6.

² Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М., 1980, ст.9.

nayan əsas amillərdən biri, dil tipi anlayışının kifayət qədər işlənilməməsidir¹».

Maraqlıdır ki, Şleyxerin Hegel triadasına əsaslanan təsnifatındakı *kök – iltisaqi – flektiv* quruluş mərhələli inkişaf sxemindən² fərqli olaraq, inkorporlaşan dil strukturuna müstəqil «yaşam» hüququ tanıyan Humboldt təsnifatı³, bəzi müasir dilçilər tərəfindən bu və ya digər şəkildə şübhə altına alınır⁴. Digər tərəfdən, elə Humboldt tərəfindən irəli sürülən «təmiz dil tipi yoxdur!» tezisinin⁵ ardınca, məlum ənənəvi bölgünün dil tiplərinin real dil strukturlarının fərqli təmayüllərin birgəməvcudluğuna əsaslanan «mozaikası»nı əks etdirməməsi ilə bağlı fikirlərin kütləviləşməsi yeni tipoloji nəzəriyyələrin (məsələn: xarakterologik tipologiya) və onların məntiqi nəticəsi olan yeni təsnifatların yaranmasına təkan verdi. Əgər Boduen de Kurtenenin tipoloji görüşlərini dəyərləndirmiş T.İ.Şaradzenidzenin dahi alimin (Kurtenenin) morfoloji klassifikasiyaya münasibətdə xarakteroloq kimi çıxış etməsi (hətta xarakterologik tipologiyanın formalaşmasından

¹ Климов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6, ст.21.

² Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.26.

³ Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М., 1984.

⁴ Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология/Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972, ст.15-30; Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л., 1965; Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6; Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962.

⁵ Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.512.

çox daha öncə – A.H.) ilə bağlı fikirlərini xatırlasaq¹ və həmin fikirləri Kurtenenin, ümumiyyətlə, sözügedən klassifikasiyanın lazımsızlığı ilə bağlı mülahizələri² kontekstində nəzərdən keçirsək, «Humboldtun sonrakı» tipologiyanın inkişaf istiqamətlərindən biri – yəni tipoloji bölgünün, demək olar ki, tam inkarı tendensiyası haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmiş olarıq.

XX əsrin «bütöv sistem tipologiyası»nı (**whole system typology**) əvəzləmiş «altsistemlər tipologiyası» (**subsystem typology**³), ideya etibarını ilə ayrı-ayrı yarusların tipoloji definisiyasına istiqamətləndiyindən, sistem olaraq dil strukturunun dominant və resessiv keyfiyyətlərindən və bu əsasda meydana gələn «dil tipi» anlayışından danışmaq çətin idi. XX əsrin xarakterologik tipologiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan V.Skaliçka da «tiplərin sərbəst birgəməvcudluğu» ideyasının carçısı kimi, problemə həsr etdiyi silsilə araşdırmalarında⁴ eləcə də T.Milevskinin tədqiqatlarına⁵ əhəmiyyətli morfoloji klassifikasiyanın, ümumiyyətlə, öz aktuallığını itirdiyini iddia edirdi. Belə qəti inkar mövqeyindən yanaşma ilə razılaşmasaq da, etiraf etməliyik ki, mövcud nəzəriyyələrdəki tipoloji bölgü kriterilərinin qey-

¹ Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М., 1980, ст.98.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.179-183.

³ Климов Г.А. Принципы континентальной типологии. М., 1983, ст.32.

⁴ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, ст.22-30; Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, ст.19-35.

⁵ Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии М., 1963; Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa PWN Polish Scientific Publishers, 1973.

ri-dəqiqliyi; tiplərarası «həmhüdüd zona»da cərəyan edən proseslərin definisiyası işinin öz həllini tapmaması; «ideal tip»in standartlarının real dil materialına tətbiqinin mümkünsüzlüyü şəraitində «tipoloji sapma» nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanmaması və s. bu kimi problemlərin, klassik «dördlü»yün (kök, iltisafı, insirafı, inkorporlaşan dil tipləri bölgüsünün) obyektivliyinə aşkar skepsis sərgiləyən dilçilərin arqument arsenalını təşkil etməsi tamamilə anlaşılandır. Məhz sonuncu məqama – tipoloji sapma elementlərinin təsbiti ilə bağlı problemə yetərli səviyyədə aydınlıq gətirilməməsi, (mövcud nəzəri yanaşmalardan bəzilərinə səsləndirilən) dil strukturunun tipoloji səciyyələndirilməsi üçün dominant və resessiv özəlliklərdən çıxış edilməsi təklifinə baxmayaraq¹ real dil strukturlarının definisiyasında determinanta (yəni aparıcı tipoloji təmayül) və anomaliya hallarının nisbətinin nəzərə alınmaması ilə nəticələnmiş, bu isə öz növbəsində ənənəvi bölgüyə inamın sarsılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, məhz tiplərarası «münasibət»lərin aydınlaşdırılmamasından, daha dəqiq desək, anomaliya hallarının tipoloji nəzəriyyələr səviyyəsində etiraf edilməməsindən dolayı, tipoloji araşdırmalara, metodoloji cəhətdən uğurlu hesab edilməsi çətin olan istilah – «qarıışıq tip» termini daxil olmuşdur. Belə ki, flektiv quruluşlu sami dillərdə aqlütinativ mexanizmin yüksək iş əmsalı nümayiş etdirməsini nəzərdən qaçırmayan F.F.Fortunatov, hələ XIX əsrdə Humboldt təsnifatına «düzəliş» edərək ənənəvi «dördlüyə» beşinci dil tipini (iltisafı –

¹ Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М., 1973, ст.224-230.

insirafi quruluşu) əlavə etmişdir¹. Daha sonralar meydana çıxan klassifikasiyalar daha da «irəli gedərək» səkkiz, on bir, hətta iyirmi dörd dil tipinin fərqləndirilməsini təklif etmişdir². Lakin zamanla «qarışıq tip» anlayışının tipoloji sapma probleminin obyektiv çözümlənmə yolu olmadığı aşkarlandığından, sözügedən qəbildən «proqressiv» təsnifatlar klassik bölgünün konkretliyi qarşısında duruş gətirməyərək aradan qalxmış; bununla belə, definisiya qazanmamasına rəğmən, real dil strukturunda gözdə tutulmuş bilməyəcək səviyyədə təzahür tapan tipoloji sapma elementlərinin problemi öz aktuallığını itirməmişdir.

Tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğu faktı bu və ya digər şəkildə bir çox tədqiqatlarda etiraf edilsə də, determinantaya nəzərən anomaliya səciyyəsi daşıyan dil ünsürlərinin sistemli araşdırılmasının mövcud olmaması həmin elementlərin yaranma səbəbləri, aparıcı tipoloji təmayülə münasibətdə sərgilədikləri özəlliklər, dil strukturunun formalaşmasındakı iştirak payının tənzimlənməsində determinantın rolu və s. bu kimi problemlərin həllini mümkün etməz. Bu məsələlərin dil tipinin təsbiti problemi ilə müştərək çözümlənmə tələb etdiyindən çıxış etsək, söhbətin bütöv bir nəzəriyyənin işlənilməsi üçün hazırlanması zərurətindən getdiyi yəqinləşər. Belə ki, nəzəri altyapıdan məhrum olan və sırf statistik təhlilə əsaslanan səthi yanaşmaların yanlış nəticələr ortaya qoyması labüddür. Linqvistik tipologiyaya dair ədəbiyyatda, bir qrup alim tərəfindən səsləndirilən mülahizələr-

¹ Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М., 1956, ст.153-154.

² Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, 1989, s.430; Березин Ф.М., Голубин Б.Н. Общее языкознание. М., 1979, ст.347.

də zaman-zaman özünü göstərən skeptik münasibət (daha konkret olaraq desək, ümumiyyətlə, morfoloji təsnifatın əhəmiyyətinə şübhəli yanaşma) halları, zənnimizcə, həmin təsnifatın gərəkliliyi problemindən daha çox, onun real dil materialına tətbiqi şəraitində ortaya çıxan uyğunsuzluqlardan qaynaqlanır. Belə ki, Maks Müllerin «ari (hind-Avropa) sözlərinin sanki bir «parça»dan düzəldilməsi təəssüratı yaradır, turan sözlərində isə... «tikiş» və «çat»lar aydın sezilir» fikrinin davamı olaraq, mahiyyət etibarilə, «aqlütinativlik və flektivlik terminlərinin qarşı-qarşıya durmalı» olduğunu bildirən C.Qrinberq, sonuncu istilahın, ismin hal sonluqları və felin şəxs və kəmiyyət fleksiyalarında olduğu kimi, konkret mənadan məhrum və cümlədə sözlərarası münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən affikslərə işarə etdiyini önə sürərək bu əsasda «*türk dillərinin eyni zamanda həm aqlütinativ* (əgər üsul (yəni şəkilçilərin mexaniki birləşmə üsulu – A.H.) nəzərə alınsa), *həm də flektiv* (əgər hal sistemi və felin təsrif sistemi nəzərə alınsa) *dil» olduğunu* (kursiv bizimdir – A.H.) iddia etmişdir¹. Daha dəqiq desək, dilçi, Sepirəqədərki linqvistik tipologiya nəzəriyyəsinin qüsurlarını qabartmaq üçün, həmin dövrün bölgü meyarlarının qeyri-dəqiqliyini sözügedən dilin tipoloji xarakteristikası təmsalında sübut etməyə çalışmışdır. Halbuki ənənəvi kriterilərin yetərsizliyi fikrində ısrarlı olan tədqiqatçı, gəlidiyi nəticənin qeyri-adekvatlığında ilk növbədə, klassik bölgü meyarlarını deyil, özünün qeyri-kompleksli yanaşmasını «günahlandırılmalı» idi. Belə ki, Sepirin çoxrakurslu tipoloji

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III. М., 1963, ст.68-69.

dəyərləndirmə mexanizminə (cüzi istisnalarla¹ tərəfdar çıxan C.Qrinberqin özü, konkret dil faktlarına nəzərən, ənənəvi kriterilərin bütöv arsenalını tətbiq etmədən, qeyri-kompleksli yanaşma sərgiləmişdir. Biz həmin (ənənəvi) kriterilərin qüsursuzluğunu iddia etmək fikrindən uzaq olsaq da (irəlidə şahid olacağımız kimi, bir çox halda tipoloqlar sapma faktlarına qarşı «ikili standart» tətbiq edərək, həmin ünsürləri süni şəkildə aqlütinativlik və ya flektivlik «qəlib»inə salmağa can atmışlar), türk dilinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı təqdim olunan nəticənin klassik bölgü meyarlarına istinadən əldə edilməsi fikri ilə razılaşa bilmərik. İstər aqlütinativ və flektiv quruluşlu konkret dillərin qrammatikalarının, istərsə də dil nəzəriyyəsinə aid ədəbiyyatın təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tədqiqatçıların çoxu ya 1) tədqiqat obyektini təşkil edən dil materiallarında həmin dilin struktur özəllikləri ilə bir araya sığmayan tipoloji sapma elementlərinin üzərindən sükutla keçir, ya da 2) həmin elementlərin mənsub olduğu dil tipi ilə araşdırma obyektini olan dilin struktur quruluşu arasında, ümumiyyətlə, əsaslı fərqin mövcud olmamasını göstərirdilər.

Tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğunu etiraf edən məhdud sayda araşdırmaların əksəriyyətində problemin nəzəri müstəvidəki çözümlərinin yer almaması; müəlliflərin ayrı-ayrı dil faktlarının konstataşyası və təsviri ilə kifayətlənməsi məsələnin çözümlü üçün xüsusi nəzəri yanaşmanın işlənilib hazırlanmasını labüd etməklə yanaşı, nəticələrin aqlütinativ-flektiv tiplərəarası «həssas bölgə»nin xüsu-

¹ Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков... , ст.74.

siyyətləri prizmasından təkrar təhlili zərurətini doğurur. Bu zaman təkcə flektiv təmayüllü elementlərin araşdırılması işində, demək olar ki, bir addım öndə olan monqolşünaslıq, tunqus–mancurşünaslıq və fin-uqorşünaslığın hasil etdiyi elmi nəticələr deyil, eləcə də əks istiqamətli prosesin yekununda meydana çıxan ünsürlərin – flektiv dil zəminindəki aqlütinativ təmayüllü elementlərin təhlilinə həsr olunmuş araşdırmaların¹ ortaya qoyduğu elmi müddəalar dominant və resessiv xüsusiyyətlərin dəqiq fərqləndirilməsi işinə yardımçı ola bilər. Problemin geniş rakurslu və sistemli həll qazanmamasına baxmayaraq, türkoloji araşdırmaların bir qisminə məsələyə bu və ya digər problem kontekstində münasibət bildirildiyini² məhdud sayda kiçik həcmli tədqiqat

¹ Липин Л.А. Аккадский язык. М., 1964; Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, ст.362-365; Юшманов Н.В. Амхарский язык. М., 1959; Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М., 1947; Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960; Мəmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində fəlin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, 1992; Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий. М., 1975; Расторгуева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М., 1975; Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2; Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981; Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М., 2000.

² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.41-43; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.19-21; Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfoloqiyaş. Bakı, 1988; Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfoloqiyaşından oçerklər. Bakı, 1985, s.34, 40; Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку, 1985; Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fəlin. Bakı, 1986, s.48-56; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s.25-34; Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2, ст.35-42; Hacıyev T.İ. Türk

işlərinin iltisacı və insirafı təmayüllərin həmhüdüdüdə zonasında baş verən proseslərin təhlilinə həsr edildiyini¹ də diqqətdən qaçırmaq olmaz.

İstər linqvistik tipologiyada sapma probleminin həll qazanmaması; istər sözügedən anomaliya hallarının tipoloji determinantaya münasibəti məsələlərinin çözümlənməmiş, aqlütinativ və flektiv təmayüllərinin delimitasiyası ilə bağlı sualların isə cavablandırılmamış qalması, digər tərəfdən isə türk dillərindəki flektiv təbiətli (və ya təmayüllü) faktların sistemli nəzəri dəyərləndirmədən kənarda qalması təqdim olunan araşdırmanın aktuallığını şərtləndirir.

Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü sapma elementləri bütövlükdə linqvistik tipologiyaya nəzəriyyəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi dil sistemində tipoloji sapmaların yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin tipoloji delimitasiyasının problematik məqamlarını aydınlaş-

dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984; Kahraman T. Çağdaş Türkiyə türkcəsindəki fiillerin durum ekli tamamlayıcıları. Ankara, 1996.

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.3-17; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М. 1971, ст.108-120; Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст. 362-365; Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqatlar, 1999, № 3, s.165-172; Qəribova J. Türk dillərində aqlütinasiya, fleksiya və fuziyanın qarşılıqlı əlaqəsi (Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri işığında) // Türkologiya, 1995, № 1, s.21-27; Морфологическая типология и проблема классификации языков.. М.-Л., 1965, ст. 105-111; Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, №1, ст.362-365.

dırmaq və konkret dillərdəki bu qəbildən elementlərin – türk dillərində yer alan ayrı-ayrı anomaliya ünsürlərinin yaranma səbəb və şəraitini izləyərək tipoloji determinanta ilə münasibətlərini aşkarlamaqdır.

Onu da qeyd edək ki, hər hansı bir monoqrafiyanın bəlli həcm imkanları hətta bu konkret dillərdəki bütün flektiv təmayüllü ünsürlərin təsbiti və təhlilinə şərait yaratmadığından təqdim olunan araşdırmada yalnız (bu və ya digər səviyyədə) daxili fleksiya xarakteri kəsb edən və fuziyon mahiyyətə malik olan elementlərin dəyərləndirilməsi ilə kifayətlənməli olacağıq.

Bu məqsəddən irəli gələn konkret vəzifələri isə: mövcud tipoloji nəzəriyyələr kontekstində aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşunu müəyyənləşdirmək; aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin, mahiyyəti və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırmasını aparmaq; aqlütinativ dillərdəki bir çox sapma elementlərinin alt-yapısını təşkil edən sinharmonizmin tipoloji təbiətini müəyyənləşdirmək; polisintetizmdən iltisəqiliyə keçid mərhələsində, habelə aqlütinasiyanın affiksial inventarının formalaşmasında sinharmonizmin rolunu aydınlaşdırmaq; «obyektli təsrif»in aqlütinasiya elementi, yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma ünsürü olduğunu müəyyənləşdirmək; «türk ablautu» və «uyğur umlautu» hadisələri arasında tipoloji fərqləndirmə (delimitasiya) aparmaq; «uyğur umlautu»nun yaranmasını şərtləndirən intralinqvistik və ekstralinqvistik amilləri; habelə bu elementlərin meydana gəldiyi dövrü müəyyənləşdirmək; «uyğur umlautu» ilə onun əsl (german) analoqunun tipoloji müqayisəsi zəminində birincinin flektiv mexanizmə aidlik səviyyəsini dəqiqləşdirmək; türk dillərinin

şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmasında yer alan və bəzi tədqiqatçılara görə «ablaut» xarakteristikası qazanmış sapma elementlərinin tipoloji səciyyələndirməsini aparmaq; törəmə sait uzunluqlarını tipoloji sapma nəzəriyyəsi müstəvisində təhlil etmək və nəhayət aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin təhlili işində morfonologiyanın yerini müəyənləşdirməkdən ibarətdir. Tədqiqatımızın qarşısında duran vəzifələrin digər qrupunu isə fuziyon mahiyyət kəsb edən elementlərin, konkret olaraq, «söz-şəkilçi» sərhəddində yer alan birikmə hallarının və «söz>şəkilçi» keçidində müşahidə edilənlərin labüd xəlitələşmə faktlarının tədqiqi; habelə, pleonastik şəkilçi laylaşmalarının və iki müstəqil söz qovşağında baş verən bəzi morfonoloji proseslərin tipoloji mahiyyətinin təsbiti işi təşkil edir.

Təkcə konkret Azərbaycan dilçiliyi üzrə fərqləndirmə aparmadan qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə türkologiyada ilk dəfə olaraq, dil sistemində tipoloji sapma elementlərinin yeri və qrammatik determinantaya münasibətdə mövqeyi məsələsi monoqrafik tədqiqat çərçivəsində sistemli şəkildə öyrənilmiş, tipoloji anomaliyaların yaranma səbəbləri, habelə aqlütinativ və flektiv təmayüllərin delimitasiyası problemi kontekstində, mövcud faktların adekvat definisiyasına mane olan hallar izlənilmişdir. Monoqrafiyada türkoloji araşdırmalar üçün ilk dəfə olaraq, bu dillərdəki daxili fleksiya elementlərinin spesifik xüsusiyyətlərinin sistemli analizi təqdim edilmişdir. «Uyğur umlautu»nun tipoloji səciyyələndirməsi, sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətinin konkret faktlara istinadən təsbiti, eləcə də şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmasındakı elementlərin həm sinxronik, həm də diaxronik planda tipoloji dəyərləndirmələrinin aparılması, törə-

mə sait uzunluqlarının aparıcı təmayülə uyğunsuzluğu məsələsinin müəyyənləşdirilməsi, «söz-şəkilçi»; iki müstəqil söz sərhəddində baş verən bir çox morfonoloji proseslərin tipoloji təbiətinin təsbiti təqdim olunan araşdırmanın elmi yenilikləri hesab edilə bilər.

Türk dillərindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin təhlilinə həsr olunmuş ilk monoqrafik araşdırma olmasından dolayı, bu tədqiqat işi təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, bütövlükdə türkologiya üçün ilk təşəbbüs sayıla bilər. Bu mənada monoqrafiyanın türk dillərindəki flektiv təmayüllü elementlərin sistemli təhlili işinin əsasını qoyacağı ehtimal etmək olar. Nəzəri bazanın bəzi istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması və onun konkret dil faktlarının tipoloji definisiyasına tətbiqi bu monoqrafiyanı gələcəkdə türkologiyadakı analoji istiqamətli araşdırmaların tədqiqat üsullarının müəyyənləşməsində, elmi yanaşmanın təsbitində və definisiya kriterilərinin seçimində gərəkli edə bilər. Əldə edilmiş nəticələr digər iltisəqi quruluşlu dillərdəki tipoloji sapma elementlərinin sistemli tədqiqi işində də istifadə edilə bilər.

I FƏSİL

AQLÜTİNATİVLİK ZƏMİNİNDƏ YER ALAN BƏZİ SAPMA ELEMENTLƏRİ – AQLÜTİNATİV VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLLƏRİN HƏMHÜDUD ZONASINDA CƏRƏYAN EDƏN PROSESLƏRİN MƏNTİQİ DAVAMI KİMİ

(tipoloji anomaliyaların altyapısını şərtləndirən amillərə aqlütinativ və flektiv dillərin aparıcı özəlliklərinin fərqli və oxşar cəhətlərinin müqayisəli təhlili aspektindən baxış)

1.1. Tipoloji araşdırmalarda aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşu haqqında: hind-Avropa «təkəbbür»ündən – «sərhəd»siz liberallığadək

1.1.1. Aqlütinativ dil zəminində baş verən flektiv təmayüllü proseslərin mahiyyətini dərk etmək üçün hər iki tipin əsas özəlliklərini, onların birgəməvcudluğu üçün münbit zəmin yaradan amilləri və s. bu kimi məsələləri dəqiqləşdir-mək labüdlüyü ortaya çıxır.

İltisəqi təmayüllü dillərin öz struktur quruluşlarını mi-nilliklərin «sınağ»ından çıxararaq günümüzədək gətirib çı-xarması linqvistik tipologiya ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında ikili mövqeyin yaranmasına təkan vermişdir. Belə ki, bir qrup dilçilər bu təbiətli dillərin öz qrammatik determi-nantasına «sadiqliy»inin nəzəri bazadan məhrum olmadığını və iltisəqi mexanizmin özünün spesifikasiyası ilə şərtləndiyini önə sürdükləri halda, digər qisim araşdırıcılar (xüsusilə, Marrın «dinamik tipologiya»sının ifşası ilə məşğul olan dil-çilər) bu qəbildən olan faktların dil təkamülü ideyasının, da-

ha konkret desək, dil tiplərinin yeni mərhələyə keçidi ilə şərtlənən təkamül ehtimalının yanlışlığını ortaya qoyduğunu iddia edirdilər. Belə ki, görkəmli gürcü alimi A.Çikobavanın dil təkamülü ideyası ilə bağlı ortaya qoyduğu skeptik yanaşma üçün əsas arqumentlərdən biri, məhz onun ana dilinin təxminən iki minillik ərzində öz struktur quruluşunda dəyişməzlik nümayiş etdirməsi ilə əlaqədar idi¹.

«Fleksiya əvəzinə affiksasiyadan yararlanan» dillərin «vəhşi və ya mədəni olmasından asılı olmayaraq **ağır, dolayışq** olduğunu və **çox vaxt özünün ərköyün sərbəstliyi; subyektiv qəribəliyi və naqis xarakteri**» ilə seçildiyini bildiren F.Şlegel² və həmfikirlərinin, aqlütinativ dillərin «qüsurları kimi səciyyələndirdiyi cəhətlər – şəkilçi təkmənalılığı və bu monosemiyadan qaynaqlanan affiksəl şəbəkələşmə; kök – şəkilçi (eləcə də, şəkilçi-şəkilçi) sərhəddinin şəffaflığı və bu mexaniki birləşmənin mümkün etdiyi sərbəst morfem üzvlənməsi, əslində bu struktur quruluşun mühafizəkarlığını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Burada bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, (avrosentrik yanaşmadan qaynaqlanan) təkəbbürlü münasibəti, nəinki dillərin tipoloji quruluşunun dəyərləndirilməsi zamanı «ali irq» daşıyıcılarının və qeyri-millətlərin danışdıqları dillərin qarşılaşdırılmasında izləmək mümkün idi, hətta bu snobizm, «inkişafın ən yüksək pilləsinə çatmış» flektiv dillərdəki qeyri-insirafi elementlərin təsbiti işinə də əsaslı şəkildə maneçilik törədirdi. Belə ki, flektiv dillərdəki kökü «canlı tumurcuğa» bənzətməklə, bu dillərin «zənginliyi, ... möhkəmliyi (sabit-

¹ Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М., 1952, ст.188-191.

² Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.84-85.

liyi) və uzunömürlülüyü» ilə öyünən F.Şlegel, «dillərin ideal tipi» statusuna yüksəlməyə çalışdığı insirafi strukturda (onun təkəbbürünün «qurbanı» olmuş – A.H.) affikslərin mövcudluğunu çox çətinliklə etiraf edirdi¹. Başqa sözlə, iltisacı təbiətli affikslər insirafilinin «ideal» mahiyyətinə xələl gətirə bilərlər. Halbuki, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantiklərin və daha sonralar bir çox avropalı tədqiqatçının «ideal dil» zirvəsinə qaldırdıqları hind-Avropa dilləri, heç də linqvistik tipologiyanın banisinin israr etdiyi qədər möhkəm, dayanıqlı və uzunömürlü struktur quruluşuna malik deyillər. Belə ki, hind-Avropa dillərinin erkən dövrlərdə iltisacı quruluşlu olması ilə bağlı ehtimallar², ən azından bu dillərin əsas - və formayaracılığında aqlütinativ mexanizmin yetərincə yüksək iş əmsalına malik olması faktının təsbiti³ və eləcə də müasir ingilis dilinin flektivliyinin anatikləşməsi tendensiyasının isə onu (ingilis dilini) getdikcə daha çox təcridi quruluşlu dilə yaxınlaşdırması haqqında mülahizələr⁴ sözügedən dillərin heç də romantik-tipoloqun düşündüyü qədər dayanıqlı struktura malik olmadığını ortaya qoyur.

F.Şlegelin «hind-Avropa ulu dili» qismində nəzərdən keçirdiyi latın, yunan və xüsusilə də sanskrit dillərinin strukturunun, demək olar ki, «bütünlüklə fleksiya və kökdaxili

¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, ст.451-452.

² Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2, ст.101.

³ Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков, Л., 1961, ст.24-28.

⁴ Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М., 1960, ст. 3; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Част I, М., 1952, ст.191; Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, ст. 314.

səs dəyişmələrindən təşkil olunması» ilə bağlı iddialarına baxmayaraq, onun «fəlsəfi-lingvistik görüşlərindən təsirlənən F.Bopp məsələnin keyfiyyətə tamamilə yeni həllini önə sürmüş və təkamülün mexaniki birləşmələrə doğru istiqamətləndiyini (Şlegel, inkişafı «ilkin harmoniya»nın dağılmasında görürdü¹) bildirmişdir. Bununla da, F.Bropp hind-Avropa dillərinin «fel quruluşunda şəxs şəkilçilərinin genetik cəhətdən ümumi ünsürlər olduğunu» sübuta yetirərkən, Ə.Rəcəbovun bildirdiyinə görə, «indiyədək həqiqətəbənzər fərziyyə xarakterini saxlayan» (fleksiyanın mənşəyi haqqındakı) «aqlütinasiya nəzəriyyəsi»ni ortaya qoymuşdur². Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, bu nəzəriyyənin – şəxs kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi çıxış edən flektiv sonluqların müstəqil sözlərdən, yəni şəxs əvəzliliklərindən törəməsini əsaslandırdığı nəzərə alınsa, bir qisim dilçilərin flektiv və aqlütinativ dillərdəki şəkilçilərin təxminən eyni üsulla yaradılması haqqında mülahizələrinin nəyə əsaslandığı aydınlaşar (bu məsələyə bir qədər sonra daha ətraflı şəkildə qayıdacağıq).

F.Boppun adı çəkilən nəzəriyyəsidəki aqlütinativlik anlayışı onun ayırı-ayrı dillərə istinadən verdiyi şərhlərdən*

¹ Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, ст.274.

² Рəcəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.92.

* Doğrudur, Boppun «aqlütinasiya nəzəriyyəsi» müəyyən mənada flektiv sonluqların mənşəyinin izahına yönəlmiş olsa da, onun sami dillərinin, iltisafilik baxımından (hətta bu istilahın sözügedən interpretasiyasına görə), xüsusilə seçilməsi haqqında fikirləri (Вах: Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1964, ст.34) növbəti nəsil tədqiqatçıların əsərlərində (вах: Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, ст.13-25; Мəmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin

də aydın şəkildə məlum olduğu kimi, bu istilahın müasir qavramından köklü şəkildə fərqlənir. Hal-hazırkı iltisqaçılıq anlayışının Şleyxer dövründən etibarən formalaşdırıldığı bildirilsə də¹, sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlar, «Bopp aqlütinasiyası»nın və ya «F.de.Sössür iltisqaçılıyının, eləcə də L.Tenyer, O.P.Sunik və başqalarının bu istilahlə bağlı dəyərləndirmələrinin yanlış yönlərini aşkarlayaraq arzu edilən qarşılaşdırmanın aparılmasına tam mənası ilə təkən verməmişdir. Aqlütinativ dillərin aparıcı tipoloji təmayül və mövcud sapma elementləri ilə birlikdə adekvat təhlil həllini tapmasına mane olan səbəblərin dəyərləndirilməsinə qayıdaraq əlavə edək ki, «flektiv morfoloqiyanın, daha çox tədqiq olunmasından dolayı uduşlu mövqeyə» malik olduğunu bildirən S.D.Katsnelsonun qeyd etdiyi kimi, gənc qrammatiklərə qədər «flektiv formaların əlçətməz şəkildə fetişləşdirilməsi» yalnız insirafı təmayüllü dillərin «əsl qrammatiklik kəsb etməsi» haqqında yanlış mülahizələrə yol açmışdır və (nə qədər qəribə olsa da, gənc qrammatiklərdən sonra bu və ya digər şəkildə davam etdirilən – A.H.) bu yanaşmanın aradan qalxması üçün «morfoloqiyanın yalnız flektiv morfoloqiya kimi dar çərçivədə qavranılmasından imtina edərək (hər hansı bir) dildə yer alan bütün digər xüsusi morfoloji sistemlərin sistemətik araşdırılması²» olduqca vacibdir. Zamanla digər təmayüllərin (o cümlədən, iltisqaçılığın) dil nəzəriyyəçilərinin artan diqqətinə «layiq görülməsi», daha öncələr bu tendensiyaların yetərli araşdırılmamasından

zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı, 1992, s.110-112 və s.) öz tam təsdiqini tapmış oldu.

¹ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.69.

² Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986, ст.110, 112.

dolayı yığılıb qalmış sualların bir qisminin cavablandırılmasına imkan yaratsa da, yeni-yeni problemlərin, daha dəqiq desək, fikir müxtəlifliklərinin ortaya çıxmasına da rəvac vermiş oldu. Konkret olaraq, iltisacı dillərin mahiyyəti ilə bağlı hələ də özünün birmənalı həllini tapmamış suallar sırasında, bu dillərin sintetikləşmə əmsalı ilə bağlı polemikanın yol açdığı qarışıqlığı qeyd etmək olar. Belə ki, bəzi dilçilər iltisacı dillərin sintetik¹ (məs: C.Layonz və b.), digərləri analitik² (məs: Y.D.Polivanov və b.), başqa qrup alimlər isə həm analitik, həm sintetik, həm də polisintetik ola biləcəyini (məs: E.Sepir³; V.I.Koduxov⁴ və b.) qeyd edirlər. Tədqiqatımız baxımından, bu fikir rəngarəngliyi ilə bağlı diqqətimizi cəlb edən cəhət, aqlütinativ dillərin analitikliyinin lehinə olan əsas arqument qismində nəzərdən keçirilən və məhz aqlütinativ affiksasiyanın sərhəd «şəffaflığı» ilə təmin olunan morfem muxtariyyəti prinsipi ilə əlaqədardır. Belə ki, rus və özbək dillərinin kontrastiv qrammatikasını işləmiş Y.D.Polivanov, iltisacı affiksasiyanın elə bu özəlliyindən çıxış edərək onu «analitik» elan etməklə (bir çox dilçilərdən fərqli olaraq – A.H.), sintetik – fuziyon affiksasiyaya qarşı qoymuşdur⁵. Burada bir qədər haşiyəyə çıxaraq, Y.D.Polivanovun fikirlərinin dolayı təsdiqi sayıla biləcək bir məqama diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, «iltisacı dillərdə sözün morfoloji və fonoloji strukturunu» araşdırmış Y.İ.Tsarenko, keçua dilində «morfemlərarası sərhəddin maksimal şəffaflıq və dəqiqliyinin,

¹ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.201.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.322.

³ Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934, ст.111.

⁴ Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979, ст.295.

⁵ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.322; Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, ст.313.

fuziyanın meydana gəlməsi ilə nəticələnən morphem bütövlüyünün («toxunulmazlığının») pozulması hallarını istisna etməklə» yanaşı, hətta «dilə sintetik xarakterinə mənfi təsir göstərə bildiyini (dilçi, bunun sözün morfoloji strukturunu tərtibləyən komponentlərin «müstəqilliyinin bəzən «icazə verilən» həddi aşması ilə» əlaqələndirir) qeyd etmişdir¹. Göründüyü kimi, iltisaf dil çərçivəsində analitiklik və sintetikliyin qarşılıqlı əlaqədə olaraq birgə mövcudluq sürdürdüyü ortaya çıxır. Lakin müəllifin qeydindən bəlli olur ki, keçua dilindəki morphemlərarası şəffaflıq bu dilə (şərti anlamda) müəyyən analitiklik qazandırır. Xatırladaq ki, kök dil quruluşundan iltisafiliyə keçidi təmin etmiş sinharmonizm də, Boduen de Kurtenenin bildirdiyi kimi, «müstəqil sözcüklərin» birləşməsinə yardımçı olan «sement» funksiyasında çıxış edərək² dil sisteminin təkamülü prosesində, demək olar ki, əbədi olan **analitizm** – **sintetizm** əvəzlənməsini reallaşdırmışdır. Bununla belə, həmin «sözcüklərin» söz-forma çərçivəsində birləşməsi zamanı öz avtonomluğunu qoruya bilməsi, onların, flektiv dillərdə daha monolit birikmə təşkil edən fuziyon affiksasiya ilə müqayisədə daha asan şəkildə morphem üzvlənməsi prinsipinə tabe olduqlarına şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, nə qədər paradoksal görünsə də, birincilər, sintetikliyin törəməsi olan analitik affiksasiyası ilə (sintetizm əmsalına görə) fuziyon şəkilçiləşmədən geri qalırlar. Lakin maraqlıdır ki, bir çox alimə görə, iltisafiliyin sarsılmaz «sütunlar»ından hesab edilən morphem muxtariyyəti prinsipinin özünün də flektiv dillərlə qarşılaşdırıla biləcək durumda olması ilə bağlı şüb-

¹ Царенко Е.И. К вопросу о морфологической и фонологической структуре слова в агглютинативных языках // Филологические науки. 1975, № 6, ст.72.

² Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

hələr meydana çıxırdı. Belə ki, iltisacı dillərdəki (konkret olaraq, türk və fin-ugor dillərində) sözün morfoloji strukturunun təbiəti, xarakteri və dəyişikliklər prosesinin mahiyyəti ilə bağlı araşdırma aparmış B.A.Serebrennikov, aqlütinativ təmayül üçün (xüsusilə də, bu tendensiyanın determinantı təşkil etdiyi Altay dilləri üçün) sərbəst morfem birləşmələrinin səciyyəviliyi haqqında mülahizələrin heç də həqiqətə uyğun olmadığını önə sürmüşdür¹. Bu isə dolayısı ilə aqlütinativ affiksasiyanın analitikliyi ilə bağlı mülahizələrin qeyri-adekvatlığı anlamına gəlir. Bu skepsis (və ümumiyyətlə, bu qəbildən olan ehtimallar) real əsasla söykənsə, bu halda, aqlütinativ affiksasiyanın fuziyon affiksasiyaya qarşı qoyulmasının qeyri-mümkünlüyü ortaya çıxır. Problemin mahiyyətinə varmağa çalışıb məsələyə münasibət bildirməyə cəhd edək.

1.1.2. İlk baxışdan nə qədər paradoksal görünsə də, məsələnin təhlilinə əks məcradan yaxınlaşaraq, yəni tipoloji sapma faktlarının identifikasiyasından çıxış etməklə onların determinantı statusu qazandıqları dildəki analoqlarının dəyərləndirilməsinə keçək.

Flektiv dillərdə özünün aqlütinativ təbiətə malik olması ilə bağlı birmənalı təsbitini tapan və ya ən azından anomaliya olması ilə əlaqədar geniş polemikaya yol açan çoxsaylı lingvistik faktların təhlili, bu səpkili sapma elementləri üçün analitik flektivliyin daha münbit zəmin formalaşdırdığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, analitik-flektivlik, affiksasiyanın kök, əsas və ya söz-forma sərhədlərini aşaraq birlik-

¹ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.222.

mə əmələ gətirməsinə təhrik etməsə də, analoji durum sintetik-flektiv dillər üçün norma səciyyəsinə daşır. Sözsüz ki, burada müqayisənin şərtiliyi nəzərə alınmalıdır: «təmiz» dil tipi olmadığı kimi, yalnız müəyyən tipə və ya alttipə (yarım tipə) xas elementlərin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Bu səbəbdən də, analitik-flektiv dillərdə fuziyon birikmə faktları yox deyil. Məs: **height** «hündürlük», **depth** «dərinalik» sözlərindəki **-t** və **-th** sonluqlarının «tipik affiks forma olmadığı» və həmin şəkilçilərin əsasla birləşməsi zamanı sonuncuda müəyyən fonetik metamorfozların müşahidə edildiyini bildirən E.Sepir (dilçi **deep** «dərinalik» sözü ilə **dep** -th sözünün əsasının fərqliliyinə diqqət çəkmişdir), onları əsasla «mexaniki birləşmə təşkil edən» - **er**, - **ness** kimi şəkilçilərlə müqayisə edərək xəlilə yarada bilən birinci qrup şəkilçiləri **fuziyon**, ikinciləri ilə **aqlütinativ affiksasiya** olaraq səciyəyləndirmişdir. Göründüyü kimi, fuziyon affiksasiyanın (əsasla birikməyə meylliliyindən dolayı) sintetikləşmə əmsalı daha yüksəkdir. Bu baxımdan, analitik-flektiv dillərin sözyaradıcılığında aqlütinativ elementlərin (sintetik-flektivliklə müqayisədə) üstünlük təşkil etməsi təsadüfi sayıla bilməz. Maraqlıdır ki, daha az sərbəstliyə malik morfem üzvlənməsi ilə seçilən sintetik-flektiv dillərdə iltisəqi ünsürlərin nisbətən aktiv iştirakı üçün münbit zəmin postflektiv pozisiya, yəni dəyişən fleksiyadan sonrakı sabit mövqe hesab edilir.

Qeyd olunanlar (dolayısı ilə, olsa da belə) analitikliyin iltisəqi affiksasiya ilə uyarlılığı haqqında səsləndirilən mülahizələrin həqiqətdən uzaq olmadığına əminlik yaradır. Lakin dil nəzəriyyəçilərinin heç də hamısının bu əminliyi paylaşmadığı məlumdur. Belə ki, aqlütinativ və flektiv affiksasiya

arasında prinsipial fərqi mövcudluğu məsələsi V.A.Avro-
rin¹ və O.P.Suniki², demək olar ki, diametral əks mövqelər-
dən çıxış etməyə sövq etmişdir. O.P.Sunikin «aqlütinativ dil-
lərdə... morfem birləşməsi flektiv dillərdəki qədər fuziyon,
...insirafi dillərdə isə iltisafı dillərdəkindən az olmayan
səviyyədə aqlütinativ ola bilər» - kimi mülahizələrini kon-
kret dil faktlarına istinadən təkzib etməyə çalışan V.A.Avro-
rinin təhlillərinin sonunda qoyduğu bir qədər ritorik səciyyə
daşıyan sual: «...Əgər dillərin morfoloqiyası arasında prin-
sipial fərqliliklər aşkarlana bilmirsə, bu zaman hansı mor-
foloji təsnifatdan söhbət gedə bilər?» – sualı tamamilə mən-
tiqəmüvafiq səslənir. Bu mükəllimədə O.P.Sunikin mövqə-
yinin haqlı olduğunu bildirən * B.A.Serebrennikovun gəldiyi
nəticə xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, dilçiyə görə, «hind-

¹ В.А.Аврорин. Об основных различиях между агглютинативной и флективной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.208-216.

² Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.34-52.

³ В.А.Аврорин. Об основных различиях между агглютинативной и флективной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.216.

* Aqlütinativ və flektiv affiksasiya arasında prinsipial fərqi mövcudluğu ilə bağlı polemika Qərb dilçiliyində də geniş yer almışdır. Məs: Praqa dilçilik məktəbi nümayəndələrinin təqdimatına görə, «aqlütinasiyanın iki semini (özü də ikisindən heç olmasa biri formal element olan semlərin) bir söz tərkibində birləşməsi» olduğu önə sürülürdü ki, bu da həmin təfsiri şərh edən A.A.Reformatskinin, zənnimizcə, tam haqlı iradında bildirildiyi kimi, iltisafı affiksasiya ilə fuziya arasındakı fərqi ortaya qoymurdu (Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы., М., 1964, ст.29). Təəssüfünə görə onu da qeyd etmək istərdik ki, sözügedən məktəbin «aqlütinasiya» qavramı, iltisafılıqla fuziya arasında fərqi gözdən keçirilməmişdir. Belə ki, iltisafılıqlı yalnız «şəkilçilik» növü kimi nəzərdən keçirilirdi.

Avropa, Altay və fin-ugor dillərindəki sözün strukturu arasında prinsipial fərqin olmaması öz əksini ...hind-Avropa sözlərində müşahidə edilən bütün fonetik və morfoloji halların Altay və fin-ugor dillərinə (bu dillərin «Dilçiliyə giriş» kursuna aid dərsliklərdə, müəlliflər tərəfindən verilmiş morfoloji xarakteristikasından kənarlaşaraq onları ümumi məcmuda nəzərdən keçirsək) xas olmasında göstərir¹». Göründüyü kimi, həm türk, həm də fin-ugor dillərinin bilicisi olan görkəmli alim, bu dillərdə təsbit etdiyi və umlaut, ablaut və fuziya səciyyəsi daşıyan faktların mövcudluğuna istinadən, iltisafı və insirafı dillər arasında sərhəd anlayışının qeyri-reallığını iddia edir. İstər B.A.Serebrennikovun, istərsə də, tək-cə sözügedən tiplərarası sərhədlə bağlı deyil, ümumilikdə, morfoloji klassifikasiya ilə əlaqədar şübhələrini dilə gətirən O.P.Sunikin və eləcə də problemlə bağlı bu mövqedən çıxış edən bir çox dilçilərin əsas arqumentinin tipoloji sapmaların, yəni iltisafilik zəminində insirafı elementlərə, flektivlik müstəvisində isə aqlütinativ proseslərə təsadüf edilməsinin olduğunu nəzərə alaraq məsələyə münasibətimizi açıqlamaq istərdik.

İlk baxışdan, yəni müasir linqvistik tipologiya nəzəriyyələrinin ortaya qoyduğu müddəalardan deyil, «təmiz», «ideal» tip anlayışının carçısı olan romantiklərin təsnifat meyarlarından yanaşıldıqda problemlə əlaqədar ifadə olunan skepsisin əsaslı olduğunu düşünmək olar. Lakin hələ Humboldt dönməindən, yalnız bir tipoloji təmayül əsasında nəşət

¹ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

tapmış strukturu olan dilin mövcudluğunun absurdluğu aşkarlandıqdan sonra, bu və ya digər tipə məxsus özəlliklərin fərqli quruluş zəminində yer alması halları, dilin tipoloji xarakteristika qazanmasına əngəl sayıla biləcək durum kimi səciyyələndirilmir. Hətta qrammatik determinanta və sapma hallarının qarşılaşdırılması məsələsində daha loyallıq mövqeyi ilə seçilən xarakteroloqların özlərinin də aparıcı tipoloji təmayül ideyasını (müəyyən şərtliliklə) qəbul etməsi faktını xatırlasaq (konkret olaraq, V.P.Danilenkonun bildirdiyinə görə, analoji mövqedən çıxış edən V.Skaliçkanın pozisiyası digər xarakteroloqun – V.Mateziusun yanaşmasından fərqlənirdi¹, bu zaman, rus-sovet tədqiqatçılarının mövqeyinin, müasir tədqiqatlarda sərgilənən yanaşmadan yetərinə fərqləndiyi ortaya çıxar. Müasir linqvistik tipologiya kriterilərinin heç bir halda (aparıcı tipoloji təmayüldən kənar çıxışlarla bağlı) tipoloji delimitasiyanı mümkünəsləşdirəcək tələblər ortaya qoymadığını da nəzərə alsaq, tədqiqatçıların yanaşmasının əsaslı olması ilə bağlı şübhələrimiz bir qədər də artar (Doğrudur, bir daha xatırladaq ki, tipoloji sapma faktlarının təsbiti və eləcə də, morfoloji klassifikasiyanın bütün dünya dillərini əhatə edə bilməməsi cəhətlərinin dilçilər tərəfindən demək olar ki, yekdilliklə etirafı², bu problemlərin hələ də öz həllini gözlədiyini ortaya qoyur). Belə olan təqdirdə, B.A.Serebrennikovun (və analoji mövqə nümayiş etdirən dilçilərin) gəldiyi qənaətdə «kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi» qanununun nəzə-

¹ Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4, ст.124.

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975, ст.297; Чикобава А.С. Введение в языкознание. Част I, М., 1952, ст.190-191.

rə alınmadığını söyləmək olar. Bu məqamda diqqətimizi türk dillərindəki və eləcə də digər aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin əsl insirafiliyə (flektivliyə) müvafiqlik səviyyəsinin təhlilinə yayındırmadan (sözügedən məsələ ayrı-ayrı dil faktlarının tipoloji xarakteristikasının təhlili zamanı qaldırılacağından təkrarçılığa yol vermək istəməzdik), sadəcə olaraq onu qeyd etməyi vacib sayırıq ki, hətta sözügedən elementlərin öz tipoloji «prototiplər»inə tam uyğunluğu şəraitində belə, iltisqi və insirafi affiksasiya arasında prinsipial fərqi mövcud olmadığını iddia etmək yersizdir. Belə ki, yalnız tipoloji sapma faktlarının həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından qrammatik determinantaya güclü pressinqi şəraitində, bu fərqi (hipotetik olaraq) aradan qalxacağını düşünmək olar. Lakin bu şəraitdə də dəyişikliklər, **köhnə tipoloji determinanta+(çoxsaylı) tipoloji sapsmalar>yeni tipoloji determinanta** (ehtimali) sxeminə müvafiq inkişafa yol açma bilər ki, bu da artıq tiplərarası (prinsipial) fərqi qeyri-mövcudluğu anlamına gəlmir. Belə ki, sözügedən sxemə uyğun gerçəkləşən təkamül, bir tipoloji təməyülün digəri ilə əvəzlənməsini labüd edir və bu zaman söhbət daha çox eyni bir dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin diaxronik-tipoloji tədqiqata cəlb edilməsindən gedə bilər (Məlum olduğu kimi, qədim türk dili periodu kök (təcridi) quruluşu ilə səciyyələndiyi halda, növbəti mərhələlərdə baş verən proseslər, iltisqi təbiətli elementlərin kütləviləşməsinə və son nəticədə aqlütinativ mexanizmin qrammatik determinanta funksiyasını üstlənməsinə gətirib çıxarmışdır). Burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, iltisqi dillərdə (bu və ya digər səviyyəli təzahür özəllikləri olan) inkorporlaşan elementlərə də təsadüf edilir ki, bu da eyni mən-

tiqlə inkorporasiya və aqlütinasiya arasında fərqi mövcud olmaması fikrinə yol açar. Belə ki, məhz aqlütinativ və flektiv affiksasiyaların, və ümumilikdə, bu tipoloji təmayül-
lərin əsaslı müxtəlifliyini inkar edən B.A.Serebrennikovun özünün təsbit etdiyi kimi¹ bir qisim fin-uqor dillərində holofrastik elementlər yer alır. Maraqlıdır ki, oxşar «obyektli təsri»-nin flektiv dillərdə müşahidə edilməsi, tədqiqatçıların insirafilik və holofrastiklik arasında paralelliklərin aparılmasına təkan verməmişdir. Digər tərəfdən, aqlütinasiya və polisintetizmin və ya təcridi quruluşla polisintetizmin eyniləşdirilməsi cəhdlərini də xatırlasaq*, onda V.A.Avroninin (bir qədər öncə iqtibas gətirilən) ritorik sualının məntiqəuyğunluğu bir daha aşkarlanmış olar: əgər ənənəvi linqvistik tipologiyadan bəlli olan dörd dil tipinin hər biri ilə bağlı şübhələr, yəni onların digərlərindən prinsipial fərqi olması ilə əlaqədar skepsis hələ də öz aktuallığını itirməyibsə, bu zaman morfoloji təsnifatın yararlılığının nədən ibarət olduğu qaranlıq qalır.

1.2. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlər – morfonologiya problemi kimi

1.2.1. Aqlütinativ şəkilçilərin analitikliyi ilə bağlı məsələdə qeyd etmədiyimiz bir məqama xüsusi olaraq toxunmaq istərdik. Belə ki, aqlütinativ affikslərin özlüyündə analitik səciyyə daşımalarına baxmayaraq, iltisafı dillərin şəkil-

¹ Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М., 1964, ст. 116-124.

* İstər «obyektli təsri» problemi, istərsə də polisintetikliyin tipoloji delimitasiyası ilə bağlı məsələ irəlindəki bölümlərdə daha ətraflı şəkildə təhlil ediləcək.

çi inventarının, ümumilikdə, sintetikləşmə prosesi sayəsində meydana çıxması danılmazdır. Belə ki, analitik səciyyə daşıyan kök dil quruluşu mərhələsində təməli qoyulan bəzi morfonoloji proseslər, bir qisim morfemlərin semantik «boşalması»nın məntiqi davamı olaraq onların fonetik cildini (A.A.Axundovun terminologiyasından istifadə etsək¹ «fonematik imtiyaz»dan məhrum etməklə şəkilçi inventarının yaranmasına rəvac vermişdir (İltisəqi dillərdə postpozisiyadakı morfemlərin şəkilçiləşməsi prosesi və bu prosesdə sinharmozminin rolu ilə bağlı məsələ, tədqiqatımızın irəlindəki bölümlərində – «uyğur umlautu» hadisəsinin təhlili çərçivəsində daha ətraflı dəyərləndiriləcək). Əgər F.Boppun bir qədər öncə haqqında bəhs etdiyimiz «aqlütinasiya nəzəriyyəsi»ndə flektiv şəxs sonluqlarının müstəqil sözlər olan şəxs əvəzlilərləndən törəməsinin təsbit olunması faktını da xatırlasaq, bu zaman iltisəqi və insirafi təmayüllər arasında «sərhəd» çəkilməsinin məntiqsizliyini vurğulayan bəzi dilçilərin «prinsipial fərq» məsələsi ilə bağlı şübhələrinin mənbəyi ilə əlaqədar daha bir ehtimal üçün əsas yarana bilər. Belə ki, ümumilikdə dil təkamülü ideyasına skepsislə yanaşan və eləcə də, dil tiplərinin əsaslı fərqliliyi ideyasını qəbul etməyən dilçilər (məs: C.Vandriyes², affiksəl inventarın söz>şəkilçi keçidindən törədiyini bildirirlər. Başqa sözlə, bir çox dilçilər, ümumiyyətlə, tipoloji «mənsubiyyət»indən asılı olmayaraq (flektiv dillər, təbii ki, bu sıradan istisna qəbul təşkil etmir. Məs: K.Y.Maytinskaya, hind-Avropa dillərindəki bir çox sözdüzəldici suffiksin flektivliyəqədərki (aqlütinativ) mərhə-

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.45.

² Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, ст.315.

lədə müşahidə edilən söz>şəkilçi keçidindən törədiyini qeyd edir¹, dillərin şəkilçi inventarının müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasından törədiyini bildirirlər. Görünür, elə bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar «(flektiv) hind-Avropa və (aqlütinativ) fin-ugor və türk dillərində ...paradiqmatik əlaqələrin realizasiyanın eyni vasitələrlə gerçəkləşdiyini²» və ya aqlütinativ dillərdəki (məs: gürcü d.) hallanma ilə insirafi dillərdəki (məs: sanskrit və ya hett) hallanma arasında, daha dəqiq desək, bu paradiqmatik münasibətləri reallaşdıran şəkilçilər arasında «kəskin fərqlənmə»nin müşahidə edilmədiyini³ öne sürmüşlər. Lakin kök – aqlütinativlik – flektivlik (quruluş) mərhələlərini əhatə edən sxemə müvafiq təkamül prosesinin tərkib hissəsi olan bu proseslərə istinadən, son iki «halqa»ya (aqlütinativliyə və flektivliyə) xas affiksasiya hadisələrinin eyniləşdirilməsinin prinsiplial yanlışlığı, onların kökündə (bir çox halda) ümumi proseslərin dayanmasına baxmayaraq, bu təmayüllərə xas şəkilçilərin öz leksik «prototip»lərindən kənarlaşması səviyyəsində fərqlilik nümayiş etdirməsinin gözərdi olunması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, fərqi, ümumilikdə dil sistemi üçün eyniyyət kəsb edən təkamül prosesinin özündə deyil, onun reallaşma səviyyəsində axtarmaq lazımdır. Bu mənada «tarixi – fonetik təkamül prosesində kəmiy-

¹ Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.157.

² Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменятельных систем германских языков / Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. М., 1972, ст.46.

³ Десницкая А.В. К вопросу о взаимоотношении агглютинации и флексии / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.105-106.

yətin keyfiyyətə keçidi qanunu»nu dəyərləndirmiş Y.D.Polivanovun gəldiyi qənaəti – «dil təkamülü nəzəriyyəsində fonetik dəyişikliklər (bu proseslərin həm fonetik, həm də morfoloji yarusu əhatə etməsindən dolayı, onların «morfonoloji proseslər» olaraq səciyyələndirilməsi daha məqsədəuyğundur – A.H.) ən çətin problemi əhatə edir» - fikrini¹ xatırlatmaq yerinə düşərdi. Doğrudan da, «dil paradiqmatikasında morfonoloji dəyişikliklərin səviyyəsinin radikal (köklü) dəyişməsinin eyni ilə **dil tipinin** radikal dəyişikliyinə yol açması²» faktının bəlli olmasından dolayı, bu prosesin (morfonoloji metamorfozların) meydana gəlməsi prosesinin araşdırılmasının xüsusi diqqət və ehtiyatlılıq tələb etdiyi ortaya çıxır. Məhz fonomorfoloji dəyişikliklərin analizi ilə bağlı qeyri-hind-Avropa dilləri üçün də keçərli ola biləcək təhlil yanaşmasının işlənib hazırlanmaması (bir çox dilçilər, qeyri-flektiv dillərə hind-Avropa morfonologiyası standartlarından yanaşıldığından şikayətlənməkdə (məs: zənnimizcə, tamamilə haqlıdırlar³) bu obyektiv dəyərləndirmə işini yetərinəcə çətinləşdirir. Fikirlərimizin tam aydınlıq qazanması məqsədi ilə, onları konkret faktlarla əsaslandırmağa çalışaq. Belə ki, «bütün qeyri-fonetik səs əvəzləmələri hallarının **morfonologiya** tərəfindən tədqiq edildiyini» və bu səbəbdən də, iltisəqi dillərdəki «sinharmonizm hadisəsinin araşdırılmasının morfonologiyanın birbaşa vəzifəsi olduğunu» bildirən A.A.Re-

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.114.

² Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М., 1983, ст.102.

³ Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4, ст.363-364.

formatski¹, bu mövqeyini özünün bir sıra tədqiqatında² israrla dilə gətirməsinə baxmayaraq, «əksinə sinharmonizm» kimi səciyyələndirilən «uyğur umlautu» hadisəsinin fonetik hadisə səviyyəsində qaldığını bildirmişdir³. Dilçinin əks məcraya istiqamətlənmiş eyni təbiətli prosesin təhlili zamanı belə «ikili» yanaşma nümayiş etdirməsinə də, ehtimal ki, «hind-Avropa standartı» heç də sonuncu rol oynamamışdır*. Görünür, elə məhz qeyri-hind-Avropa morfonologiyası ilə bağlı mövcud qarışıqlıq, A.A.Reformatskinin, digər qrup anomaliya halları ilə əlaqədar, yetərincə fərqli mövqə nümayiş etdirməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, bir çox türkoloqlar tərəfindən adi fonetik hadisə qismində dəyərləndirilən «qaçan saitlər»in reduksiyası halları (məs: bu qəbildən faktları tədqiqata cəlb etmiş N.K.Dmitriyev⁴; F.Q.İsxakov və

¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, ст.286.

² Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106; Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

³ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.74; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106.

* Müqayisə üçün deyək ki, uyğur dilində yer alan bu faktların dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş bölümlərdə aydınlaşdıracağımız kimi, məsələ ilə bağlı tam əks mövqə ortaya qoyaraq «uyğur umlautu»nu əsl german umlautu ilə bərabərləşdirən dilçilər də yox deyil (Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219).

⁴ Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.282-283.

A.A.Palmbax¹ onları fonetik hadisə kimi səciyyələndirmişlər), A.A.Reformatskinin aqlütinasiya və fuziya tendensiyalarının müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş araşdırmasında morfoloji əvəzlənmə halları qismində (doğrudur, dilçi, aqlütinativ dillərdə flektiv dillər üçün xarakterik olan morfoloji əvəzlənmələrin də yer aldığını bildirərkən (məs: qazax d. **murın** «burun» - **murn-ı** «burn-u»)), onların daxili fleksiya səviyyəsinə «qalxa» bilmədiklərini xüsusi olaraq vurğulamışdır) dəyərləndirilmişdir². Göründüyü kimi, tədqiqatçı burada daha obyektiv mövqe orta qoyaraq qeyd olunan linqvistik faktların, insirafi dillərdəki analoqları ilə tam eyniyətdən uzaq olmalarına baxmayaraq, iltisqi təmayüllü dil sistemi üçün anomaliya halını təcəssüm etdirdiyini önə sürmüşdür. Haqqında bəhs edilən təhlillərdə müşahidə etdiyimiz qeyri-ardıcılıq (daha öncə də bildirdiyimiz və irəlidə dəfələrlə şahidi olacağımız kimi) morfonoloji proseslərin bir çox halda sırf hind-Avropa fleksiyası (S.D.Katsnelsonun sözləri ilə desək, «fetişləşdirilən fleksiya³») prizmasından təhlil edilməsindən qaynaqlanır.

Maraqlıdır ki, flektiv və aqlütinativ təmayüllərin prinsipial fərqliliklərdən məhrum olması fikrində ısrarlı olan bir qrup dilçilər (yuxarıda təqdim olunan mövqedən çıxış edərək) fikirlərini hər iki tipoloji tendensiyanın affiks inventarının müstəqil sözlər «şinel»indən çıxması ilə əsaslan-

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Беглые гласные в татарском и некоторых других тюркских языках. /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.208-216.

² Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.73.

³ Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986, ст.110-112.

dırmağa çalışdıqları halda, digər qrup alimlər eyni yanaşmanı sərgiləyərkən tam əks səciyyəli arqumentasiya bazasına istinad edirdilər. Belə ki, vaxtilə O.Bötlinq (dilçi, «aqlütinativ adlandırılan dillərdə fleksiya sonluqlarının müstəqil sözlərdən törəmədiyini» önə sürüdü¹); V.V.Radlov (alim, «aqlütinativ türk dillərindəki affikslərin flektiv dillərdəki suffikslərlə tamamilə eyni üsulla yarandığını» qeyd etmişdir²) və bir çox başqaları iltisqi dillərin şəkilçi inventarının söz>affiks keçidi sayəsində formalaşması fikrinə aşkar skepsislərini ifadə etmişlər.

1.2.2. Aqlütinativ dilləri flektiv dillərdən əsaslı şəkildə fərqləndirən özəlliklər sırasında kök morfemin dəyişməzliyi prinsipinin qeyd olunması da sözügedən təmayüllərin qarşılaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyünü israr edən tədqiqatçıların ciddi tənqidlərinə səbəb olurdu. Belə ki, istər erkən mərhələdə, istərsə də daha sonrakı dövənlərdə (bir qədər sonra, aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin, meydana gəlmə periodları baxımından təxmini təsnifatlandırılmasını aparacağıq) iltisqi kökün kökdaxili səs əvəzlənmələrinə və ya fuziyon birikmələrə məruz qalması faktlarının (müvafiq istiqamətli tədqiqatlar sayəsində) ortaya çıxması bu şübhələri bölüşən tədqiqatçıların arqumentasiya bazasını daha da zənginləşdirmiş oldu.

İltisqi quruluşun dayanıqlığının səbəblərini araşdırmış bir çox dilçilər, bu təmayülün konservatizmində paradiqmanın aksial strukturunun kökü müdaxilələrdən mühafizə etməyə istiqamətlənməsinin çox önəmli rol oynadığını bildirsələr

¹ Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, 1989, ст.17.

² Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.118.

də¹ və hətta məhz paradiqmanın aksial strukturunun «**təmiz (xalis) iltisqi dillərdə ümumiyyətlə təsadüf edilməyən ablaut kimi hadisələrin meydana gəlməsinə mane olduğunu²**» (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürsələr də, mövcud dil faktları bir qədər fərqli mətləblərdən xəbər verir. Belə ki, həqiqətən də, iltisqi təmayül, özünün ideal realizasiyasını qazandığı istənilən dildə ablaut səciyyəli hadisələrin yer almasına qəti şəkildə imkan tanımasa da, belə «təmiz aqlütinativliyin» prinsipinə qeyri-mümkünlüyü, flektiv dillərdəki bəzi vasitələrin (eyni keyfiyyət və ya kəmiyyətdə olmasa belə) aqlütinativ dil mühitinə yol tapması üçün müəyyən mənada «açıq qapı» qoymuş olur. Bu məqamda Boduen de Kurtenenin flektivliyin bütün dünya dillərində təsadüf edilməsi³ haqqında mülahizəsini, morfem daxili səs əvəzlənmələrinin yalnız «flektiv adlandırılan» dillərə xas olmadığını bildirən N.S.Trubetskoyun analoji halların fin-uqor dilləri üçün (sonuncular, yəni uqor dilləri üçün konkret olaraq, məhz ablautun) yetərinə xas olması⁴ ilə bağlı fikirlərini xatırlasaq, eləcə də bu qəbildən hadisələrin digər iltisqi dillər-

¹ Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.12; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105-106; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова: Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966, ст.13; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.109.

² Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.14.

³ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.181.

⁴ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.118.

də, konkret olaraq, Qafqaz-İber¹, monqol² və s.) yapon³ və eləcə də türk dillərində⁴ və s.) yer alması ilə əlaqədar mülahizələri də nəzərə alsaq, aqlütinativliyin real durumunun arzu edilən ideal «təmiz» dil tipi xarakteristikasına bir o qədər də uyğun gəlmədiyi yəqinləşər. Məhz bu kimi faktların bəzi hallarda kütləvilik nümayiş etdirməsi bir qisim tədqiqatçıların fin-uqor dillərinin flektivləşmə mərhələsində olması ilə bağlı ehtimallar səsləndirməsinə rəvac vermişdir⁵.

Altay ailəsinə daxil olan dillərdə kökdaxili səs əvəzlənməsinə yol açan insirafi elementlər yuxarıda qeyd olunan fin-uqor dilləri ilə müqayisədə daha az kütləvilikə malik olsa da, hətta flektiv mexanizmin bu istiqamətli proseslərdəki iş əmsalı, bəzi tədqiqatçıların⁶ Altay kökünün toxunulmazlığı prinsipinin artıq kifayət qədər şərti olması qənaətinə gəlməsinə təkan vermişdir.

¹ Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986, ст.145.

² Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87-89; Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.131-134; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

³ Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956, ст.8.

⁴ Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкретизма) Алма-Ата, 1986, ст.98-100; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.87-99.

⁵ Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, ст.217; Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, ст.97.

⁶ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, ст.33.

1.3. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılması haqqında

1.3.1. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli sapma elementlərinin təhlilini konkret faktların analizi istiqamətinə yönəltmədən öncə, təqdim olunan mülahizələrin müəyyən ümumiləşdirməsini apararaq qeyd etmək istərdik ki, iltisacı dil zəminində yer alan flektiv ünsürlər yarandığı dövr baxımından təxminən iki mərhələyə (1. aqlütinativliyəqədərki və aqlütinativliyin meydana gəldiyi dövr; 2. aqlütinativliyin tam bərqərar olduğu dövr) aidlik nümayiş etdirirlər.

İnsirafi elementlərin mahiyyət baxımından qruplaşdırılmasına gəlincə, bunlar (təxmini olaraq) 1) umlaut və ablatut hadisələrinə müəyyən uyğunluğuna görə, «daxili fleksiya»ya yaxınlaşan və 2) söz-şəkilçi, söz-söz, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən birikləmərdən qaynaqlandığı üçün fuziyon mahiyyət kəsb edən ünsürlərdir. Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq gərəkdir ki, istər «uyğur umlautu»nun, istər şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasında yer alan kökdaxili səs əvəzlənmələrinin, istərsə də fuziyon birikmələrin təhlillərində izləyəcəyimiz kimi, demək olar ki, əksər hallarda bu qəbildən elementlərlə əsl flektiv vasitələr arasında tam mənası ilə bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Belə ki, iltisacı sistemin konservativ mahiyyəti tipoloji sapmaların ümumi dil dəyişmələri fonunda kəskin təzad təşkil edə biləcək səpkidə anomallıq nümayiş etdirməsinə mane olur. Başqa sözlə, sistem öz daxili struktur elementlərinə nizamlayıcı təsir göstərir. Bununla belə, iltisacı dil zəminindəki insirafiliklə əsl flektivliyin əksər hallarda eyniyyətdən yetərincə uzaq olması onların aqlütinativ mexanizm üçün müəyyən qədər yad sayı-

lan iş reciminə malik olmasını təsbit etməyə mane ola bilməz. Ən azından ona görə ki, flektiv dillərin tipoloji xarakteristikasında həlledici rol oynayan daxili fleksiya və fuziya hallarının özləri də (irəlidə, labüd müqayisələr zamanı şahid olacağımız kimi) bir çox halda fonetik proseslərdən nəşət tapmışdır. Bu isə dil sisteminin quruluş xüsusiyyətlərindən, daha dəqiq desək, iyerarxik strukturundan irəli gələn vəziyyətdir. Belə ki, N.Y.Marra istinadən, «fonetikanın morfoloqiyanın texnikası, morfoloqiyanın isə sintaksisin texnikası olduğunu» bildirən S.D.Katsnelsonun bildirdiyi kimi, bu iyerarxiklik «dildəki texnika və məzmun anlamlarının dialektikliyi ortaya qoyur¹». Bu səbəbdən də, dil sisteminin alt laylarındakı «silkelənmə»nin üst qatlara keçmə ehtimalını önəmsəmədən, hətta onun növbəti yarusaya keçid cəhdlərinin mümkünlüyünə şans tanımadan dəyərləndirmə aparmaq doğru deyil. Düzdür, onu da qeyd etməliyik ki, fin-uqorşunaslıqda məsələnin təhlili fonetika sərhədlərini aşmış və flektiv elementlərin artma tendensiyası obyektiv şərh edilmişdir².

Monqolşunaslıqda flektiv elementlər əksər hallarda bəsit fonetik hadisə qismində səciyyələndirilməyib öz adekvat təhlil həllini qazanmışdır³. İrəlidə şahid olacağımız kimi, türkologiyada isə, normativ qrammatikaların əksəriyyəti (məs: «uyğur umlautu»nu sadəcə reqressiv assimilyasiya ha-

¹ Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, ст.108.

² Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, ст.97.

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-134; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.20-35.

disəsi çərçivəsində nəzərdən keçirən tədqiqatlarda olduğu kimi) türk dillərinin tipoloji xarakteristikasına aşkar uyğunsuzluq nümayiş etdirən faktların bir çoxunu fonetik hadisələr qisminə dəyərləndirməklə kifayətlənir. Bu məqamda onu da qeyd edək ki, əslində istər daxili fleksiya, istərsə də fuziya hadisələrinin özünün fonetik hadisələrlə bağlılığı ilə əlaqədar fikirlər, bu qəbildən yanaşmanın bir çox halda öngörüş olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, E.Sepirin fuziya təlimində, əslində bu hadisənin sandxiyə bərabər tutulduğunu* və bu istilahnın müasir qavramının A.A.Reformatskinin araşdırmaları əsasında formalaşdığını bildirən T.V.Bulğina və S.A.Krılov, istər tam, istərsə də qismən gerçəkləşən fuziyanın «requlyar (mütəmadi) morfonoloji dəyişiklikləri (akkomodasiya, assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya, epenteza və eləcə də, fonoloji kompressiyayı, yəni **çətin tələffüz edilən konsonant birləşmələrin ixtisarını**) əhatə etdiyini» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişlər¹. Maraqlıdır ki, «fuziya» istilahnın müəllifinin özünün bu terminə qazandırdığı mənə də məhz bu istiqamətli fonetik hadisələrlə, yəni əlavə enerji sərfiyyatının qarşısını alan qənaət prinsipinin iş mexanizmi yüksək olan proseslərlə bağlıdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, «sözlərin ... və morfemlərin... qovşağında meydana gə-

* Müqayisə üçün deyək ki, fin-uoqrşünaslıqda yalnız məlum istiqamətli tədqiqatlarda deyil, normativ qrammatikalarda da bu dillərin iltisafilikdən kənaraçıxmalarla zəngin olması faktı vurğulanır. Məsələn, konkret olaraq, K.Y.Maytinskayanın «Macar dili» əsərində bu dilin «təmiz aqlütinativ olmadığını və onu (macar dilini – A.H.) flektiv dillərə yaxınlaşdıran xüsusiyyətlərə malik olduğunu» bildirmiş; daha sonra sözlərini təsdiqləyəcək faktlara müraciət etmişdir (Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955, ст.97).

¹ Бульгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.564.

lən və səslərin mövqeli dəyişməsi ilə şərtlənən sandxi» hadisəsi¹ (məs: qədim ingilis d. æ nædre>ææn adre>adder) «ən adi insan tənbəlliyindən» qaynaqlanan qənaət prinsipinin² çətin tələffüz edilən səs birləşməsinin «sadələşdirməsi»nin nəticəsindən başqa bir şey deyil. Digər tərəfdən, analoji fikirlərin daxili fleksiya elementləri ilə bağlı söyləndiyini də qeyd etmək olar. Belə ki, hələ vaxtilə müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri olan Y.Qrimm, german dillərinin sözügedən metoda əsaslanan fundamental tədqiqi əsasında, «umlaut və sınma kateqoriyasının xalis fonetik hadisə» olduğunu qeyd etmiş və bu faktı «onların german dillərində nisbətən gec baş verməsini də sübut etdiyini» bildirmişdir³. Bir qədər sonra oxşar yanaşma görkəmli rus dilçisi N.V.Kruşevskinin araşdırmalarında da sərgilənmişdir. Belə ki, alim «fleksiya sahəsində, yəni hallanma və təsrifdə assimilyasiyanın geniş tətbiq qazandığını» bildirərkən yazır: «...böyük səhv etmək riskinə qatlaşmadan söyləmək olar ki, **flexiyaların tarixi assimilyasiyanın getdikcə daha da çox yayılması tarixindən başqa bir şey deyil**⁴». Göründüyü kimi, burada dolayısı ilə (daha öncə flektiv dillərdəki aqlütinativ elementlərin insirafi analoqları ilə müqayisəsi əsasında B.A.Serebrennikovun da bildirdiyi kimi) kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişiklikləri ilə nəticələnməsi faktı diqqətə alınır.

1.3.2. Tədqiqatımızın axarı iltisafı dillərdəki insirafi elementlərin təkcə ayır-ayır dillərə nəzərən təzahür səviyyə-

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.394.

² Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.88.

³ Рəcəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.86.

⁴ Крушевский Н.В. Избранные работы по языкознанию, М., 1998, ст.52.

sinin deyil, bu ünsürlərin mahiyyət və (yaranması baxımından) aid olduğu dövrə görə özəlliklərinin təhlilini tələb edir.

İlk olaraq onu bildirək ki, insirafi dil zəminində müşahidə edilən flektivliyin özünün yekcins təbiətli olmaması onların aqlütinativlik müstəvisindəki analoqlarının da fərqli təbiət nümayiş etdirməsini şərtləndirir. Bir qisim tədqiqatçılara görə, «xarici və daxili fleksiya¹», digərlərinə əsasın «daxili fleksiya və fuziya²», bəzilərinə görə isə «flektiv və flektivləşən»^{*} terminləri³ ilə fərqləndirilən insirafilik elementləri, özlərinin bu yekcins olmayan mahiyyətini iltisqi dillər zəminində də nümayiş etdirirlər. Dəfələrlə vurğuladığımız kimi, aqlütinativ dillərdə yer alan flektiv ünsürlərin böyük qismini onların əsl insirafilik müstəvisindəki analoqları ilə eyniləşdirmək olmaz (və bu vəziyyətin formalaşmasında iltisqi strukturun məlum konservatizmi heç də sonuncu rol oynamamışdır). Belə ki, aqlütinativ dillərdə əsl mənada qrammatik mənanın ifadəsinə yönəlmiş kökdaxili səs əvəzlənmələri halları azlıq təşkil edir^{*}. «Daxili fleksiya» adı altında tanımlanan

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.177.

² Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л., 1934, ст.100-107.

^{*} «Flektivləşən» istilahına verilən şərhdən, müəllifin (С.Лайонзун) burada «фузион» anlamını ifadə edən termin öən sürdüyü bəlli olur (Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.200-204).

³ Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К., 1978, ст.200-204.

^{*} Məs: Şico Odzava qədim monqol dilindəki indiki zaman fellərinin kişi və qadın cinsinə görə fərqləndirilməsinin daxili fleksiya vasitəsi ilə (konkret olaraq, kişi. с. –*mi*; qadın с. –*mi* şəkilçilərindəki morfemdaxili *u/i* əvəzlənməsi ilə) gerçəkləşdiyini müəyyənləşdirmişdir (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.89).

lingvistik faktların böyük bir qismini sözyaradıcılığın xidmət edən kökdaxili səs əvəzlənmələri əhatə edir ki, onların aqlütinativ dil mühitindən yer almasından qaynaqlanan spesifikliyinin vurğulanmasına baxmayaraq, erkən iltisafilik üçün xarakterik olması etiraf edilir. Belə ki, istər monqol və tunqus-mancur dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlardan¹, istər fin-uqorşunaslıqdakı², istərsə də türkologiyadakı³ və o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində¹ müvafiq

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.127-141; Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975, ст.44; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.20-29; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87-89; Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.106-111; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116-118; Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, №3, ст.89-93.

² Балашшиа Й. Венгерский язык. М., 1951, ст.51-52; Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.164-169.

³ Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкретизма) Алма-Ата, 1986, ст.106-111; Вейсов Б. Чередование звуков – один их видов словообразования: Автореф. дисс... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972, ст.16-25; Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1963, ст.16; Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.115; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.20-21; Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.42-70; Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.16-66; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.27.

istişamətli araşdırmalardan bu qəbuldən ünsürlərin məhz erkən dövr aqlütinativliyinə xas olması fikri hasil olunur. Daha dəqiq olsaq, bu mövzuya həsr olunmuş «xüsusi tədqiqatlarda, ...bu və ya digər səviyyədə təzahür tapan və sait səs əvəzlənmələri ilə səciyyələnən ablaut hallarının (aqlütinativ quruluş üçün – A.H.) əsasən arxaizm xarakteri kəsb etdiyi qeyd olunur²» və bu, bir çox halda, iltisəqiliyəqədərki mərhələdə (bu və ya digər səbəblərdən dolayı) kök morfemin fonetik cildinin sabit olmaması ilə əlaqələndirilir³.

Aqlütinativ dillərin söz yaradıcılığında yer alan flektiv elementlərdən söz düşmüşkən onu da qeyd edək ki, burada təkcə kök morfem daxili (sait) səs əvəzlənmələri sayəsində ilkin variantaya yeni mənənin (və ya mənə çalarının) qazanılması halları deyil, fuziyon birikmələr vasitəsilə ilkin kökdən törəmə köklərin əmələ gəlməsi faktları da yer alır. Fuziyon xəlitələşmə yolu ilə gerçəkləşən bu sözyaradıcılığın prosesi tarixi leksikologiyaya həsr olunmuş bir çox tədqiqatlarda izlənilmiş⁴ və həmin araşdırmaların müəyyən qisminə törəmə kök probleminin, həmin faktların yer aldığı dillərin tipoloji quruluşu ilə (iltisəqiliklə) təzad təşkil etməsi

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.98-101; Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25.

² Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956, ст.145.

³ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М., 1979, ст.19-21.

⁴ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999; Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikası. Bakı, 1984.

fikri vurğulanmış¹ və ya ən azından, aqlütinativ quruluşla bağlı müəyyən uyğunsuzluğun müşahidə edilməsi haqqında mülahizələr səsləndirilmişdir².

Aqlütinativ dillərin söz yaradıcılığında yer alan və kökdaxili səs əvəzlənmələri və ya fuziyon xəlitələşmələr şəklində təzahür tapan flektiv təmayüllü elementlər, özlüyündə çox geniş və əhatəli problemi təcəssüm etdirir. Araşdırmamızın bilvasitə morfoloji yarusla əlaqədar olan sapma faktlarının təhlilinə istiqamətlənməsindən dolayı, haqqında bəhs edilən (və derivativ proseslərlə bağlı olan) anomaliya halları tədqiqatımızın əsas maraq dairəsindən kənar qalır və aparıcı mövzunun təhlil həlli qazanmasının geniş rakurslu analiz tələb etdiyindən, həmin faktların dəyərləndirilməsini tədqiqatın həcm imkanlarına uyğunlaşdırmaq mümkün deyil.

Əsas mövzuya qayıdaraq qeyd edək ki, iltisəqi dillərdəki digər qrup anomaliya hallarını söz-söz, söz-şəkilçi, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən fuziyon birikmə halları təşkil edir. Onu da əlavə edək ki, bu xəlitələşmə halları bir az öncə haqqında bəhs etdiyimiz və daha erkən dövrü əhatə edən fuziya elementlərindən (söhbət ilkin köklərdən törəmə kök əmələ gəlməsi ilə səciyyələnən sözyaradıcılığı prosesindən gedir) əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, sonunculardan fəqli olaraq, haqqında bəhs edilən fuziyon xəlitələşmə halları iltisəqiliyin bərqərar olduğu dövrdən sonra meydana gəlmişdir və onların xəlitələşmə əmsalı (irəlidə təhlillərə cəlb ediləcək elementlərdən də bəlli olacağı kimi) söz yaradıcılığı

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985, s.40; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.100-101, 157; Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984, s.111; Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s.25-34.

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.148.

prosesindəki birikmələrin analogi göstəricisindən (ümumilikdə) bir qədər aşağıdır.

1.4. Aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındakı fərqliliklərin mahiyyəti haqqında

1.4.1. Tədqiqatımızın başlıca mövzunu aqlütinativ və flektiv quruluş zəminində təzahür tapan sapma elementləri təşkil etdiyindən, növbəti bölümlərdə təhlillərə cəlb olunacaq dil faktlarının mahiyyətinə daha yaxından bələd olmaq üçün yardımçı ola biləcək bəzi ümumnəzəri problemlərə münasibət bildirmək istərdik. Tipologiya nəzəriyyəsinin çatışmamazlıqları sırasında dəyərləndirilən: meyar seçimindəki qeyri-dəqiqlik; tipoloji təmayül sərhədlərinin yaygınlığı kimi məsələlər çərçivəsində, aqlütinativ və flektiv tendensiyaların fərqləndirilməsi ilə bağlı yaşanan bəzi çətinliklər haqqında məsələyə daha öncə toxunsaq da, həmin məsələnin tədqiqatımızın, demək olar ki, əsas qayəsini təşkil etməsindən dolayı, bəzi mətləblər üzərində xüsusi olaraq dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik. İlk olaraq onu xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, dil təkamülü sxeminin son iki «halqa»sı arasındakı sərhəd yaygınlığı faktları bir qisim tədqiqatçıların, ümumiyyətlə, bu tipoloji təmayüllərin fərqləndirilməsinin mümkünsüzlüyü haqqında qənaətə gəlməsinə təkan vermişdir. Məs: «aqlütinativ dillərin hind-Avropa və sami dilləri qədər flektiv olduğunu» önə sürən Holland alimi Ulenbek, ümumiyyətlə, dillərin iltisqi və insirafi olmaq üzrə bölgüsündən imtina etməyi təklif etmişdir¹. Artıq sözügedən bölgünün mövcudluğu ilə barışan digər qrup araşdır-

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.347.

maçılar isə, həmin təmayüllər arasında prinsipial fərqi olmasına skeptik münasibət ortaya qoymuşlar. Məs: «hal-hazırda dilin sözügedən faktlarının ənənəvi şərhinə kritik və ya hətta nihilistik münasibət bəsləyənlərin də bu terminlərdən imtina edə bilmədiyini» önə sürən O.P.Sunik, bununla belə, Altay dillərindəki affiksasiyanın aqlütinasiya, hind-Avropa dillərindəkinin isə fleksiya adlandırılmasının müəyyən şərtlik olduğunu bildirmişdir¹. Tədqiqatımız boyu bu və ya digər konkret faktların təhlili çərçivəsində həmin mövqedən çıxış etmiş dilçilərin mülahizələrini dəyərləndirəcəyimizdən, bu məqamda məsələ ilə bağlı ortaya çıxan sualları təfəssilatla varmadan sırf nəzəri müstəvidə cavablandırmağa çalışacağıq.

Tipoloji tədqiqatlarda hər hansı meyarın – köməkçi elementlərin iştirak səviyyəsindən, şəkilçi (və ya sonluq) ilə söz kökünü birləşdirən morfem «tikiş»inin şəffaflığının qorunmasından və s. asılı olaraq müxtəlif dil tiplərinin qarşılaşdırılması aparılır. Əgər qeyd etdiyimiz birinci meyarı görə, «amorf dil tipi – aqlütinativ və flektiv təmayüllər» qarşılaşdırılması aparılırsa, digər müstəvidə aqlütinativ dil tipi ilə flektiv təmayül əks «qütb»lər kimi nəzərdən keçirilir. Ümumilikdə, bu qəbildən qarşılaşdırmaların metodik əhəmiyyətini etiraf etsək də, bizi belə bir sual narahat edir: aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasında kontrastiv məqamlarla yanaşı, müəyyən təmas «nöqtələri»nin də azsaylı olması və eləcə də həmin tendensiyaların məlum təkamül sxemində «qonşu» mövqeləri paylaşması (daha dəqiq olsaq, tipoloji evolyusiya nəzəriyyəsinin kökündə dayanan A.Şley-

¹ Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М., 1960, ст.10.

xer ¹ ; V.Humboldt ² kimi alimlər; daha sonralar isə N.Y.Marr³, V.Z.Panfilov, N.N.Korotkov⁴ və bir çox digər tədqiqatçılar aqlütinasiyanın amorf dil quruluşundan flektiv quruluşa keçid vəziyyətini təşkil etməsi haqqında fikirlər söyləmişlər) dil inkişafı «zənciri»nin son iki «halqa»sının əsaslı şəkildə fərqlənmədiyini önə sürən dilçilərin haqlı mövqedən çıxış etməsi anlamına gəlirmi? Belə ki, istər flektiv, istərsə də aqlütinativ dil tədqiqatçıları bəzi hallarda sözügedən təmayüllərin struktur özəllikləri haqqında bəhs edərkən onların tipoloji tendensiyalarla bu və ya digər şəkildə bağlılığını şübhə altına alırlar. Məsələn: türk dillərindəki hallanmanın aqlütinativ, latın dilindəkinin isə flektiv adlandırılmasını təəccüblə qarşılayan akad. L.V.Şerba yazırdı: «hind-Avropa dillərindəki hallanmanın çoxcəhətliyi, çox güman ki, fonetik hadisələrin nəticəsi olub özü ilə struktur əlamətdən çox kuryoz təəssüm etdirir⁵». Digər tərəfdən, bir çox türkoloqlar da problemə oxşar aspektdən yanaşaraq, aqlütinativ quruluşlu türk dillərindəki struktur quruluş normalarından kənaraçıxmaları (onların fonetik proseslərin nəticəsi olduğunu əsas götürərək) tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirməkdən imtina edirlər. Problemə bu cür yanaşma tipologiya nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin üstündən xətt çəkməklə, onu təxminən 150 il öncələrə qay-

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, 1979, s.26.

² Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М., 1984, ст.124.

³ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.330.

⁴ Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, №1, ст.40.

⁵ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974, ст.42.

tarır: vaxtilə aqlütinativ və flektiv dillər arasında prinsipial fərqi olmadığını söyləmiş V.Humboldtun fikirlərinə istinad edən L.Tenyer, daha da irəli gedərək aqlütinasiya və fuziya hadisələrini, demək olar ki, eyniləşdirmişdir¹. [Halbuki, 1808-ci ildə əsaslı qoyulan linqvistik tipologiya təliminin ilk «bünövrə daşı» da, elə məhz sözügedən dil tiplərinin – aqlütinativ və flektiv təmayüllərin fərqləndirilməsi ilə bağlı idi. Bu mövqelərdən hansının mövcud dil reallıqlarını adekvat əks etdirdiyini müəyyənləşdirməyə çalışaq.

I. Biz istər aqlütinativ, istər flektiv dillərin struktur quruluşundakı dəyişikliklərdə fonetik hadisələrin rolunu qətiyyənləşdirməyə çalışırıq. Əksinə, biz «dil inkişafının insana xas olan ünsüyyət və özünüifadə və bunu minimum əqli və fiziki fəaliyyətlə sərbəst etməklə reallaşdırmaq ehtiyaclarının daimi ziddiyyəti ilə müəyyənləşdiyini²» söyləyən A.Martine ilə həmfikirik. Və elə bu səbəbdən də «ən adi insan tənbəlliyi»ndən və ya «iş enerjisinə qənaət»dən³ doğan fonetik hadisələrini dil sisteminin mərhələli inkişafının aparıcı amillərindən biri hesab edirik. Başqa sözlə, müəyyən bir tipoloji təmayülün özünün və ya ondan sapma ünsürünün meydana gəlməsində fonetik proseslərin iştirakı, onların struktur təbiətinə kölgə salmalıdır. Burada müzakirə obyektini hər hansı bir konkret dildəki fonetik dəyişikliklərin təsadüfi xarakter daşmayıb, tipoloji sapma elementi kimi səciyyələndirilə biləcək səviyyəyə qalxmağa qadir olub-olmasıdır. Məsələn. B.A.Serebrennikov müasir fəl paradigmasında **kriçu** («qışqırıram») kimi

¹ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.43.

² Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.126.

³ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.81.

səsləndirilən formanın qədim rus dilində **krikyu** şəklində təzahür tapdığını bildirir¹. Göründüyü kimi, burada fel kökü öz «muxtariyyəti»ni hələ mühafizə etmiş durumdadır və – **yu** sonluğu, dilimizə tərcümə variantındakı – **am** kimi, həm şəxs, həm də kəmiyyətə işarə edir (A.N.Kononov oxşar hadisələri «aqlütinativ fleksiya» elementləri kimi səciyyələndirmişdir²).

Sözügedən felin müasir variantındakı kök və şəkilçi bölünməzliyinin nitqi asanlaşdıran fonetik prosesdən qaynaqlanması onun sırf flektiv təbiətli olmasını şübhə altına almır. Bu kimi hallar iltisəqi dillərdəki analogi hadisələrin – (yəni «ən adi insan tənbəlliyi»nin fəsadları kimi meydana çıxan birikmə faktlarının) tipoloji səciyyələndirilməsi zamanı «ikili standart»dan çıxış edilərək məsələnin qənaət prinsipinin fəaliyyətindən törəyən bəsit fonetik hadisə olduğunun önə sürülməsinin yanlışlığını ortaya qoyur. Başqa sözlə, fuziyon birikmələrin meydana gəlməsində cərəyan edən proseslər, insirafi dillərdəki hal, şəxs fleksiyalarının müvafiq tipoloji xarakteristika qazanmasına mane olmadığı kimi, iltisəqi dillərdəki anomaliya hallarının altyapısını təşkil edən fonetik hadisələr onların tipoloji sapma ünsürləri kimi səciyyələndirilməsinə əngəl törədə bilməz. Beləliklə, **aqlütinativ və flektiv dillər arasındakı fərqlər, sadəcə, bəsit fonetik hadisələr deyil.**

II. Aqlütinativ və flektiv dillər arasında yetərincə əsaslı fərqlər mövcuddur və onlar sözsüz ki, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin özlərinin qeyri-oxşarlığından törəyib. Lakin hər

¹ Серебрянников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М., 1983, ст.54.

² Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.3-17.

hansı bir tipoloji təmayülün meyarlarını və onların konkret dildəki təzahür formalarını eyniləşdirmək yolverilməzdir. Bu qəbildən iddialar, nəticədə, tədqiqatçının problemin «başlanğıc nöqtəsi»nə – aqlütinativ və flektiv dil bölgüsünün inkarına qayıtmasını labüd edir. Belə ki, «**tipoloji təmayül ≠ dil tipi**» düsturundakı mütləqlik, əks formulun – «**tipoloji təmayül ≠ dil tipi**» yanaşmasının meydana gəlməsinə yol açar. Başqa sözlə, birinci düstura müvafiq iddialar «tipoloji sapma» probleminə həll qazandıra bilmir; nəticədə tipoloji təmayül qismində qavranılan aqlütinativlik və flektivliyin, sadəcə, sözdəyişmə və sözdüzəltmə mexanizmi olması haqqında fikirlər ortaya çıxır. Belə ki, iltisafı və insirafı «adlandırılan» dillərin (dilçi, mövcud klassifikasiyanı məqbul hesab etməyərək «aqlütinativ və flektiv dillər» istilahından şərtiliklə istifadə etmişdir – A.H.) struktur özəllikləri ilə bağlı yetərincə mübahisəli fikirlər söyləmiş A.A.Xolodoviç *, aqlütinativ təmayül göstəricilərinin həmin tipoloji tendensiyanın real olaraq təzahür tapdığı dillərdəki xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırılması əsasında, «bundan yeganə doğru olan nəticəyə gələrək aqlütinativ və flektiv dillərin olmadığını», «...hər bir dildə istər aqlütinativ, istərsə də flektiv proseslərin müşahidə edildiyini» bildirmiş və daha sonra, fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirərək aqlütinativləşmə və flektivləşmənin (dilin A.H.) xüsusi inkişaf mərhələlərini tə-

* Məs: dilçinin, zənnimizcə, yanlış sayıla biləcək fikirlərindən birində, rus dilindəki ruka, noqa, stol, paroxod, les kimi sözlərin okno, pole, saray və s. isimlərdən fərqli olaraq «ehtimal olunan flektivliyə baxmayaraq, ... tipik aqlütinativ struktura malik olduğu» iddia edilmişdir (Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1, ст.97). Halbuki: рука >на руке, нога >ногу.

cəssüm etdirməyib «dil fenomenologiyası deyil, nitq texnologiyası» olduğunu önə sürmüşdür¹.

Bu kimi, zənnimizcə, yanlış sayıla biləcək yanaşmalardan sığortalanmağın ən doğru yolu isə aqlütinativ və flektiv dillərdəki aparıcı tipoloji təmayülə uyan və normadan kənara çıxan dil faktlarının fərqləndirilməsidir. Belə olan təqdirdə sapma elementləri əsasında əldə edilən «eyniləşdirmələr»in dil strukturunun reallıqlarını əks etdirmədiyi və sözügedən təmayüllər arasında yetərincə fərqlərin olduğu aşkarlanacaq. Başqa sözlə, hər hansı bir dil strukturu üçün yad olan elementlərin müvafiq dil tipinə (məs: aqlütinativ dillərdəki flektiv ünsürlərin insirafi dillərdəki analoqlarına) bu və ya digər dərəcədə uyarlılığı, mütləqləşdirilərək dil tipləriarası sərhədlərin silinməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Deməli, ümumiləşdirmə apararaq növbəti nəticəyə gələ bilərik: resesiv elementlərin müşahidə edilməsi, dominant göstəricilərə əsasən fərqləndirilən dil tipi bölgüsünə kölgə salaraq tipoloji təmayüllərin «birgəməvcudluğu» və ya (dil tiplərinin inkarı şəraitində) tipoloji mexanizm ideyası ilə kifayətlənməyə rəvac verə bilməz. Belə ki, **qeyd olunan uyğunluqlara baxmayaraq aqlütinativ və flektiv dil tipləri yetərincə prinsipial fərqlərə malikdir.**

III. Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər, iltisacı və insirafi təmayüllər arasında kəskin sədd çəkməyin qeyri-mümkünlüyü və müxtəlif tədqiqatlarda, o cümlədən Boduen de Kurtene²,

¹ Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1, ст.36-98.

² Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.181.

V.V.Radlov¹ və digər görkəmli dilçilərin əsərlərində, adı çəkilən təmayüllü dillərdə müşahidə olunan bir çox linqvistik hadisələrin oxşarlığı haqqında səsləndirilən fikirlərin həqiqətdən uzaq olmadığını da etiraf etmək lazımdır. İlk baxışdan paradoksal görünən vəziyyətin çox sadə məntiqi izahı var: mövcud durum dil-təfəkkür vəhdətindən qaynaqlanır. Belə ki, dilin təfəkkürlə sıx bağlılığından, daha dəqiq olsaq, birincisinin digərinin maddi cildini təşkil etməsindən dolayı, dil strukturunun sıçrayışlı inkişafı qeyri-mümkündür: İnsan təfəkkürü qəfil dəyişikliklər əsasında inkişaf tapmadığı kimi, onun «maddi cildi»nin struktur təkamülü də uzun əsrlər və hətta minilliklər boyu cərəyan edə bilər. Və bu zaman yeni tip özündən əvvəlki struktur mərhələnin «xarabalıqları» üzərində deyil, onun içindən tədricən inkişaf edərək törəyir. Bu zaman köhnə modellər səlisləşir, dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyalarına, lakoniklik və enerji qənaəti baxımından, daha yüksək səviyyədə cavab verən şəkllə düşür, yəni birdən-birə və tamamilə yox olmur. Ona görə də, bütün tiplər, o cümlədən, aqlütinativ və flektiv tiplərarası «həmhüdüd zona» mövcuddur. Bir çox oxşarlıqların qaynağı olan tipoloji sapma elementləri də, əsasən, elə həmin «zona»da təzahür tapır (Digər tərəfdən bəzi oxşarlıqların səbəbi isə ümumbəşər dil yaradıcılığının universal qaydaları ilə izah edilə bilər. Məs.: nitq prosesində daim yanaşı mövqedə işlənən sözlər bir söz-forma çərçivəsində birləşə bilər ki, bu da bəzi tədqiqatçılar tərəfindən aqlütinasiya texnikası kimi dəyərləndirilir². Flektiv quruluşlu italyan

¹ Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.118.

² Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.39.

dilinin dialektlərində mənsubiyyət əvəzliyinin şəkilçiləşməsi müşahidə olunur: **fratemo** «mənim qardaşım¹» (<fratello mio). Bu isə köhnə və yeni formaların birgə mövcudluğunu labüd edir. Deməli, **aqlütinativ və flektiv təmayüllər yetərincə fərqlənsələr də, onlar arasında kəskin sədd çəkmək mümkün deyil.**

1.5. Aqlütinativ dillərdə sinharmonizm – struktur-tipoloji hadisə kimi

1.5.1. Aqlütinativ dillərdə müşahidə olunan bəzi flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin tədqiqi sırasında (məs: «uyğur umlautu»; «türk ablautu» və s.), bu dillərdəki sinharmonizm hadisəsinin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək, onun həmin dillərin quruluşundakı rolunu dəyərləndirmək ehtiyacı ortaya çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, fərqli məxrəcli səslərin tələffüz anında yaxınlaşmağa meyl göstərməsi qeyri-iltisafı dillərin bir çoxunda rast gəlinən hadisədir. Belə ki, sami dillərdən olan Yeni Assuriya dilinin Urmiya ləhcəsində «kəskin əks mövqeli tembrə malik samitlər»in ortaq məxrəcə gəlməsi nəzərə çarpır². Bəzi tədqiqatlarda, heca (qrup) daxilindəki qonşu səslərin tembrinin ardıcıl yaxınlaşma tendensiyasının və ya necə deyirlər, «heca sinharmonizmi» hadisəsinin praslavyan dilinin fonoloji sistemində də əhəmiyyətli rol oynadığı qeyd edilir³. Maraqlıdır ki, türk

¹ Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969, ст.213.

² Юшманов Н.В. Сингармонизм урмийского наречия / Памяти акад. Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л., ст.300; Церетели К. Основы урмийского сингармонизма // Сообщения Академии Наук Грузинской ССР. 1946, № 9-10, ст.663-670.

³ Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопросы языкознания, 1961, № 4, ст.33.

dillərində və eləcə də digər iltisqi dillərdə yer alan sinharmonizm hadisəsi progressiv istiqamətli distakt assimilyasiyanı əhatə etsə də, bəzən qeyri-aqlütinativ dillərdə müşahidə olunan reqressiv «ahəngləşmə» halları da ahəng qanununun iş mexanizmi ilə izah edilir. Belə ki, Qrammon fransız dilindəki «növbəti hecanın dar saitinə uyğunlaşma» faktlarının meydana gəlməsini məhz «ahəng qanunla» əlaqələndirmişdir¹. Sözügedən dillərdə fonetik qanun səviyyəsinə yüksələ bilməyən bu kimi hadisələrin təbiəti və dildə təmsil olunma səviyyəsini iltisqi dillərdəki sinharmonizmlə müqayisə etmək olmaz. Belə ki, hələ N.S.Trubetskoy hind-Avropa dilləri və dialektlərində (məs: podlyaş və Qərbi Ukrayna şivələrində) yer almaqda olan faktların Altay və Uqro-fin dillərindəki saitlərin harmoniyasına oxşamadığını və dolayısı ilə, bu kimi sadə səs uyuşması elementlərinin həmin terminlə adlandırılmasının yanlışlığını qeyd etmişdir². Və bu fərq həmin hadisənin artikulyasyon mahiyyətindən qaynaqlanmayaraq daha dərinə varır: iltisqi dillərdəki sinharmonizm bəsit fonetik hadisə olmayıb, təkcə bu «yarusun (fonetik yarusun – A.H.) bütün səviyyələrinə deyil, həmçinin morfoloji təbəqəyə toxunan fundamental struktur-tipoloji³» mahiyyət daşıyır.

Göründüyü kimi, istər Yeni Assuriya dilinin Urmiya ləhcəsində, istər praslavyan dili və podlyaş, Qərbi Ukrayna şivələrində, istərsə də fransız dilində yer alan dil faktları ilə bağlı «sinharmonizm» və ya «ahəng qanunu» istilahlarının

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.,1963, ст.114.

² Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.70.

³ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

tətbiqi, sadəcə, müəyyən terminoloji şərtlikdən (yəni az və ya çox dərəcədə uyğunluğa malik linqvistik hadisələrə nəzərən mövcud istilah inventarından yararlanmaq ənənəsindən) başqa bir şey deyil. Bu baxımdan, «qonşu hecaların saitlərinin assimilyasiyasının dünya dillərinin böyük qisminə xas olması»na rəğmən, «yalnız sinharmonik dillərdə onun (qonşu saitlərin assimilyasiyasının) fonem variyasiyaları səviyyəsindəki təbii uyuşmanın sərhədlərini aşdığını» bildirən G.P.Melnikovun¹ «sinharmonizm və aqlütinasiyanın aşkar daxili əlaqəsi» ilə bağlı gəldiyi qənaət: «sinharmonizmi inkişaf etmiş qeyri-aqlütinativ dil mövcud deyil²» – qeyri-apelyasyon «hökmü» xüsusi maraq doğurur.

1.5.2. Sinharmonizmin iltisاقiliklə birbaşa əlaqəsinin mövcüdlüğü ehtimalının dilçilərin bir qismi tərəfindən təqdirlə qarşılınmasına rəğmən, bu fikrin müxtəlif vaxtlarda ciddi mübahisələrə səbəb olmasını nəzərə alaraq məsələ ilə bağlı mövqeyimizi bildirmək istərdik.

Sinharmonizmin «sözün məna bütövlüyünün fonetik ifadəsinin vacibliyindən dolayı yaranması» fikri ilk dəfə A.Şleyxer tərəfindən səsləndirildikdən sonra, V.V.Radlov, L.Adam, İ.A.Boduen de Kurtene³ kimi görkəmli dilçilər, sözügedən linqvistik hadisənin fonetik yarusun sərhədlərini aşmasını, skeptik yanaşmaya rəvac verməyən bir fakt kimi qəbul etmişlər. Daha sonralar A.A.Reformatski⁴, V.A.Vinoqradov¹,

¹ Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания 1962, № 6, ст.44.

² Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299.

³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.69-70.

⁴ Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970, ст.101-105; Реформатский

G.P.Melnikov², V.İ.Zolxoyev, N.A.Oqloblin³ Azərbaycan dilçilərindən F.Kazımov⁴, A.Axundov⁵, T.Hacıyev⁶, E.Əzizov⁷ eləcə də son dövr araşdırmacılardan A.Məşədiyeva⁸ və bir çox başqaları tərəfindən inkişaf etdirilən bu fikrin əleyhdarları da yox deyil. Bu baxımdan V.A.Boqoroditskinin mülahizələri xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, dilçi, «aqlütinativlik» istilahının izahı çərçivəsində, «türk dillərində, nisbətən zəif xəlitələşmə şəraitində, köklə suffiks və fleksiyanın^{*} təkcə (hind-Avropa dillərində olduğu kimi) vurğu ilə deyil, eləcə də saitlər harmoniyası vasitəsilə birləşdiyini

A.A. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.184-198.

¹ Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.101-116; Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова: Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966.

² Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299-301.

³ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, ст.5.

⁴ Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951, ст.88-96.

⁵ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.44-45.

⁶ Гаджиев Т.И. О специфике проявления закона гармонии в азербайджанском литературном языке. / Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию акад. АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева, Б., 1971, ст.323.

⁷ Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1974, ст.6.

⁸ Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, 2004, ст.63; Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004, ст.9-10.

* Göründüyü kimi, tipoloji terminologiya sahəsindəki qarışıqlıq, bəzən hətta belə prinsiplə məqamda – iltisacı dillərin (aqlütinativ) affiksasiyasının adlandırılmasında, tamamilə yad tipoloji təmayülün (insirafiliyin) xarakterik özəlliyini işarələyən istilahlardan istifadəyə imkan tarmışdır.

qeyd etmişdir¹ ki, bu da sinharmonizmin bəsit fonetik hadisə olmaması haqqında mülahizə yürütmüş ilk tədqiqatçılardan olan Boduen de Kurtenenin fikirlərinin doğruluğunun etirafı kimi dəyərləndirilə bilər. Xatırladaq ki, «sinharmonizmin tipoloji əhəmiyyətinə diqqət yetirən» ilk alim A.Şleyxer olsa da, məhz B.deKurtene bu məsələdə (A.A.Reformatskinin sözləri ilə desək) «ısrarlıq nümayiş etdirmiş» və onun «müstəqil sözcükləri bir-birinə «səmentləyərək» vahid bütövə çevirən ahəng qanununun hind-Avropa vurğusu ilə analoji iş icra etməsi haqqında mülahizələri digər tədqiqatçıları da məsələnin mahiyyətinə varmağa sövq etmişdir (məs: V.V.Radlov, Kurtenenin bu «parlaq» müqayisəsindən çıxış edərək «...ahəng qanununun yaranma səbəblərinin morfolojiyadan qaynaqlandığını və bu səbəblərin Ural-Altay dillərinin daxili forması ilə sıx şəkildə bağlı olduğunu bildirmişdir²»). Başqa sözlə, B.de Kurtenenin haqqında bəhs edilən müqayisəsinin doğruluğunun etirafı, məntiqi olaraq, sinharmonizmin müəyyən tipoloji «missiya» ilə yüklənməsi fikrinin qəbul edilməsi anlamına gəlir. Lakin bununla belə, V.A.Boqoroditski, özünün növbəti araşdırmasında bir qədər fərqli mövqe ortaya qoyaraq, iltisafilik və sinharmonizm arasında qarşılıqlı şərtləndirmənin olmadığını önə sürmüşdür³. Onu da qeyd edək ki, dəyərləndirmələrində, V.A.Boqoroditskinin mövqeyi ilə bağlı digər məqama – sinharmonizmin

¹ Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание. Часть 1-я (общая), Казань, 1922, ст.39.

² Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, 192.

³ Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953, ст.101.

«yaşadılması»nda ənənə amilinin qabardılması məsələsinə (bu mülahizə, daha sonralar İ.A.Batmanov tərəfindən də təkrarlanmışdır) diqqət yetirən G.P.Melnikov, bunun da ahəng qanunu ilə aqlütinatisiya arasında birbaşa bağlılığın şübhə altına alınması anlamına gəldiyini qeyd etmişdir¹. Daha sonralar, iltisاقilik və ahəng qanunu arasında qarşılıqlı şərtləndirmənin mövcudluğu fikrinə N.Y.Marr², marrçı alim A.Şərif³ tərəfindən də bu və ya digər şəkildə düzəlişlər edilmişdir. Monqolşünas tədqiqatçı T.A.Bertaqayev də özünün bir çox araşdırmalarında sinharmonizmin tipoloji mahiyyət daşıyan hadisə olmaması fikrini israrla təkrarlamışdır⁴. Alim sözügedən problemə həsr etdiyi əsərlərində Boduen de Kurtenenin sinharmonizmin tipoloji mahiyyəti ilə bağlı məlum tezisləri ilə qismən razılaşdığı halda (T.A.Bertaqayev, B.de Kurtenenin «sinharmonikləşməyən» heca və komplekslərin müstəqil sözcüklər hesab edilə bilməsi fikrini qəti şəkildə inkar edir), müasirləri A.A.Reformatski, V.A.Vinoqradov və G.P.Melnikovun yanaşması ilə bağlı, demək olar ki, tamamilə barışmaz mövqə tutmuşdur. O,

¹ Мельников Г.П. О некоторых типах словоразграничительных сигналов в языках тюркских и банту // Народы Азии и Африки (История, экономика, культура), М., 1962, №6, ст.128-129.

² Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку, 1927, ст.60.

³ Şərif Abd. İltisақи dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.81.

⁴ Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.106-111; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.78-83; Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.134-135.

birincilərin sinharmonizmin «fundamental struktur – tipoloji hadisə olması» fikrində; sonuncunun (G.P.Melnikovun) isə ahəng qanununun «fərqləndirici siqnal» funksiyası haqqındakı mülahizələrində ifrata vardıklarını iddia etmişdir¹. Sözsüz ki, monqolşünas tədqiqatçının belə – qeyri-apelyasyon mövqeyi geniş rezonans doğurmaya bilməzdi. «İltisafilik – sinharmonizm» qarşılıqlı şərtləndirmə modelində mütləqliyin mümkünsüzlüyünü önə sürən A.A.Reformatiski və V.A.Vinoqradovun (ahəng qanununun tipoloji mahiyyətinə skeptik yanaşan bir çox digər dilçi kimi, T.A.Bertaqayevin də əsas arqumentlərindən biri, bəzi aqlütinativ dillərdə sinharmonizmin zəifləməsi və ya tamamilə aradan qalxması ilə bağlı idi – A.H.) T.A.Bertaqayevə verdikləri cavabda «sinharmonizmin dağılması»nın onun «tipoloji mahiyyətli superseqment hadisə olması»nı inkar etmədiyi önə sürmüş və bu kimi halların tamamilə fərqli müstəvidə qərar tutan problemlərlə, yəni «**ən son morfoloji tendensiyalarla, konkret olaraq fuziyanın inkişafı məsələsi**» ilə (kursiv bizimdir – A.H.) bağlı olduğunu bildirmişlər².

(Göründüyü kimi, sinharmonizmin aqlütinativ təmayülün formalaşmasında və ayrı-ayrı dillərdə mövcudluq sürdürməsində önəmli rol oynaması və eləcə də, onun (ahəng qanununun) iş əmsalı ilə aqlütinativ dil sistemindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin çəkisi arasında müəyyən bağlılığın müşahidə edilməsi bu fonetik qanunun tipoloji mahiyyətinə xüsusi diqqət ayrılmasını tələb edir.

¹ Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.106-111.

² Виноградов В.А., Реформатский А.А. Сингармонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.124.

Məhz bu qəbildən olan təhlillər əsasında sinharmonizmin «fundamental struktur-tipoloji təbiəti» məsələsinə münasibət bildirilməsini daha məqsədəuyğun hesab etdiyimizdən, (yuxarıda qeyd olunan polemika ilə bağlı) mövqeyimizi sözügedən istiqamətli dəyərləndirmələr çərçivəsində açıqlayacağıq).

Onu da qeyd edək ki, sinharmonizmin müəyyən tipoloji «missiya» üstlənməsi fikrinin tərəfdarlarının etirazlarının T.A.Bertaqayeva yönəlməsinə baxmayaraq, «ahəng qanunu – iltisاقilik» əlaqəsinin mövcudluğu ilə bağlı skepsis aşkar və ya implisit şəkildə bəzi digər altayşünasların araşdırmalarında da yer almışdır. Belə ki, «Tunqus-mancur dillərinin müqayisəli fonetikas» əsərində, «saitlər harmoniyası hadisəsini, ilk növbədə, saitlərin fonoloji sistemi ilə birbaşa əlaqədə görməyin vacibliyini» vurğulayan V.İ.Tsintsius¹, sinharmonizmin iltisاقiliklə də birbaşa əlaqədə olması faktını gözardı etmişdir. Digər mancurşünas araşdırmaçı B.K.Paşkov da sinharmonizmin aqlütinativ quruluşla mümkün əlaqəsi ehtimallarını önəmsəmişdir². «Əgər İ.A.Boduen de Kurtene, V.V.Radlov, B.Y.Vladimirtsov və başqaları sinharmonizmin ...hind-Avropa dillərindəki vurğunun mənası ilə müqayisə etməklə üst-seqment dil hadisələrinə aid etməyə meyilli olduqları halda, daha sonrakı dövr araşdırmaçılarının sinharmonizm haqqında məsələni fonoloji səviyyədə nəzərdən keçirdiklərinə» diqqət çəkmiş İ.D.Burayev sözügedən tədqiqatların geniş təhlili sonunda – «Sinharmonizmin tarixi və rəsəliliyi və onun monqol dillərindəki dayanıqlığı, sinharmonizmin saitlərin özlərinin

¹ Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л., 1949, ст.115.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М., 1963, ст.16-17.

xüsusiyyətləri, onların artikulyasyon – akustik özəllikləri sayəsində qorunub saxlanması» haqqında qənaətə gəlməklə¹, dolayısı ilə problemin tipoloji müstəvidəki çözümlə razılaşmadığını ortaya qoymuşdur.

Bununla belə, B.Y.Vladimirtsovun²; G.D.Sanjeyevin³, B.X.Todayevanın əsərlərində sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı bu və ya digər səviyyədə dəyərləndirmələrin aparılması, monqolşünaslıqda sözügedən məsələnin T.A.Bertaqayevin təklif etdiyi kimi həll edilmədiyini düşünməyə əsas verir. (Onu da qeyd edək ki, sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə olması fikrini qəti şəkildə rədd edən T.A.Bertaqayev bu mülahizənin əsaslandırılması üçün B.X.Todayevanın digər araşdırmasına⁴ müraciət etsə də⁵, B.X.Todayevanın özü, «Monqor dili» əsərində, görkəmli altayşünas alim V.Kotviçin Altay köklərinin dəyişməzliyi prinsipinə kölgə salan amillər sırasına sait harmoniyasının zəifləməsi hallarını aid etməsi ilə razılaşmış⁶ və bununla da sinharmonizmin iltisəliklə əlaqəsini dolayısı ilə etiraf etmişdir). Zənnimizcə isə, sinharmonizmi sırf «proqressiv assimilyasiya kateqoriyasından olan» hadisə kimi dəyərləndirmənin, onun (sinharmonizmin – A.H.) morfoloji səciyyə daşıyan təbiətinin başa düşülməməsi anlamına gəldiyini söyləyən Y.D.Poli-

¹ Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.119-125.

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.115.

³ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

⁴ Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.89, 108.

⁵ Бортагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2, ст.108-109.

⁶ Тодаева Б.Х. Монгольский язык. М., 1973, ст.17.

vanov¹ haqlıdır və hər hansı bir iltisacı dildə sinharmonizmin aradan qalxması və ya zəif səviyyədə təzahür tapması, hələ onun dil tipi ilə bağlılığını inkar edən arqument sayıla bilməz. Belə ki, macar, fin, mordov, mari dillərində və mansi dilinin cənub (tavdin və lozvin) dialektlərində, eləcə də xantı dilinin şərqi (vaxov və vasyuqan) dialektlərində ahəng qanununun müşahidə edildiyi halda, eston, vep, liv dillərində aradan qalxdığını bildirən V.İ.Lıtkin komi, udmurt, saam dillərinin, ümumiyyətlə, «bu hadisəni tanımadığını» qeyd etmişdir². Bu faktlara (monqol dilləri ailəsinə daxil olan) dunsyan və baoan dillərində «ahəng qanununun digər monqol dillərində olduğu qədər ciddi şəkildə gözlənilməməsi» və «sözdəyişdirici və sözdüzəldici suffikslərin - ...fonetik variantlara malik olmaması» ilə bağlı məlumatı və eləcə də, daqur sinharmonizmində müəyyən kənarçıxmaların müşahidə edilməsi ilə əlaqədar qeydi də³ əlavə etsək, daha yeni suallarla qarşılaşmış olarıq. Belə ki, yuxarıda qeyd olanların kontekstində V.A.Boqoroditskinin «sinharmonizm – iltisacılıq» şərtləndirməsi ilə bağlı tərəddüdlərinə səbəb olmuş amillər sırasında yer alan bir faktı da – yapon dilində ahəng qanununun müşahidə edilməməsi faktını da xatırlasaq, bu zaman məsələnin xüsusi çözümlə tələb etdiyi bir daha yəqinləşmiş olar. (Sinharmonizmin iltisacı quruluşun formalaşmasındakı rolunun təfəssilatlı dəyərləndirməsinə irəlində geniş yer ayrılacağından, bu məqamda

¹ Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М., 1991, ст.340.

² Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, ст.166.

³ Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.89, 108, 55.

yalnız bəzi məsələləri diqqətə çəkməklə kifayətlənəcəyik). Belə ki, fin-uqorşünaslıqda, bu (fin-uqor) dillərin qədim variantında ahəng qanununun yer alması ilə bağlı E.Setyalya, İ.Sinney, E.İtkonenn və başqalarının cəlb edildiyi müzakirələr öz birmənalı həllini tapmasa da¹, onların (fin-uqor dillərinin) Altay dilləri ilə ehtimal edilən qohumluğu, habelə iltisəqi dil quruluşunun özəllikləri sinharmonizmin burada erkən dövrlərdən qərar tutduğunu önə sürən tədqiqatçıların daha haqlı mövqedən çıxış etdiklərini düşünməyə əsas verir. Bu baxımdan, ahəng qanununun təsir gücünü dəyərləndirən I.Balaşşianın, müasir macar dilindəki «...uzun sonluq və suffikslərin ilkin olaraq, müstəqil sözlər» olub kök sonuna «heç bir dəyişiklikləsiz» əlavə edildiyi və yalnız zamanla onların da «sait uyğunlaşmasına məruz qaldığı» haqda mülahizələrini² də xatırlamaq yerinə düşərdi. Başqa sözlə, macar alimi iltisəqiliyin dayanıqlığının təminatçısı sayılan faktorlar sırasında yer almış geniş çeşidli (aqlütinativ təbiətli) affiksəl inventarın zənginləşməsində ahəng qanunun iştirakına işarə edir. Bu isə macar və digər (qohum) fin-uqor dillərində iltisəqiliyin bərqərar olmasında sinharmonizmin heç də sonuncu rol oynamamasına dolayı sübut sayıla bilər. Yapon dilinə gəlincə, genetik aidliyi mələsi hələ də öz birmənalı həllini tapmayan bu dilin iltisəqiliyinin özəlliyi (o cümlədən, burada aqlütinasiyanın, sinharmonizmin iştirakı olmadan, meydana gələ bilməsi şəraiti) ayrıca müfəssəl tədqiqatın mövzusuudur. Bununla belə, ilk baxışdan, kobud

¹ Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.,1974,ст.167.

² Балашшиа И. Венгерский язык. М., 1951,ст.53.

görünə biləcək analogiyaya yol verərək L.Novakın çin dili ilə bağlı bir ehtimalını dilə gətirmək istərdik. Müasir inkorporlaşan dillərdə ahəng qanununun müşahidə edilməsi faktını, O.Donnerin fərziyyəsinin, (yəni dilçinin sinharmonizmin yaranmasının müxtəlif formal elementlərin meydana gəlməsi dövründən öncəki dil mərhələsinə təsadüf etməsi ilə bağlı fikrinin) dolayı təsdiqi kimi qeyd edən M.A.Çerkasski, L.Novaka istinadən: «nitqin struktur təşkilatlanması, söz (Çerkasskiyə görə isə, söz deyil, morfem və ya semantosillabemlərin) sırasının morfolojiyası sayəsində, əldə edilməyə idi, *çin dili üçün sinharmonizm qaçınılmaz olardı*» - qənaətinə (kursiv bizimdir – A.H.) gəlmişdir¹. Əgər bu fikri A.İ.Ivanovun və Y.D.Polivanovun təcridi quruluşun (yəni müasir çin dilinin malik olduğu kök quruluşun – A.H.) inkorporasiyanın bir növü olması ilə bağlı konsepsiyası (bu konsepsiyaya tərəfdar çıxan M.A.Çerkasski, «çin dilində söz sərhəddi məsələsinin hələ də mübahisəli olduğuna» diqqət çəkir) və Y.D.Polivanovun çin dilinin tarixinin **polisillabik – monosillabik** – (və təkrarən) **polisillabik** quruluş mərhələlərini ehtiva etməsi haqqında mülahizəsi² kontekstində nəzərdən keçirsək, L.Novakın ehtimalı daha anlaşılın görünəcəkdir. D.M.Seqalın «bəzi dil faktlarının tonların və heca fonolojiyyəsinin; heca pozisiyalarının fonetik differensiasiasının meydana gəlməsinin, adətən, arxaik polisillabizmdən monosillabizmə keçid ilə əlaqələndirilməsi haqqında fikrin hasil olunmasına təhrik etməsi» ilə bağlı mülahizəsini; Y.D.Polivanovun, yapon dilinin təqdim etdiyi faktlara isti-

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.66.

² Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.64.

nadən (tarixən) hecaların reduksiyası ilə əlaqədar gəldiyi qənaətini¹ mövcud problem aspektində dəyərləndirsək, bu zaman yapon iltisqiliyinin bir qədər fərqli məcrada meydana gələ bilməsi ilə bağlı ehtimalların yersiz görünməyəcəyini aşkarlayacağıq. Müqayisə üçün onu da əlavə edək ki, D.M.Seqal və Y.D.Polivanovun mülahizələrini türk dillərinin tipoloji təkamülü çərçivəsində dəyərləndirən A.Məmmədov, «türk monosillabizminin, Ural – Altay və ya hər hansı bir digər – türklüyəqədərki ikihecalı əsasın davamını (yəni genetik davamını) təcəssüm etdirdiyini söyləməyin çox çətin olduğunu» bildirmişdir². Başqa sözlə, yapon iltisqiliyində sinharmonizm faktorunun yer almaması xüsusi dəyərləndirmə tələb edən və ehtimal ki, bu dilin genetik aidliyi məsələsinin həlli çərçivəsində çözümlənməyən bir məsələdir. Bununla belə, digər aqlütinativ quruluşlu dillərin timsalında, bu mövzu ilə bağlı təhlillərimizi yekunlaşdıraraq bildirmək istərdik ki, sinharmonizmin hər hansı bir dildə mövcud olmaması və ya zəif şəkildə təzahür tapması həmin dilin iltisqiliyinin şübhə altına alınmasına rəvac verə bilməz. Bu mənada biz, G.P.Melnikovun daha öncə iqtibas gətirilən fikri ilə – heç bir qeyri-iltisqə dildə inkişaf etmiş sinharmonizmə təsadüf edilmədiyini qənaəti ilə həmfikir olduğumuzu bildirir və sinharmonizmin, aqlütinativ quruluşun formalaşmasında olduğu kimi, onun dayanıqlığının təmin edilməsində də önəmli rol oynaması baxımından, tipoloji mahiyyət kəsb etməsi fikrinin tamamilə doğru olduğunu düşünürük. İrəlidə şahid olacağımız kimi, iltisqə dillərdə bu

¹ Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Б., 1985, ст.92-93.

² Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Б., 1985, ст.93.

dillərin tipoloji quruluşu üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan bəzi fuziyon elementlərin meydana gəlmə şəraiti ilə bu dillərdə sinharmonizmin zəifləmə tendensiyası arasında bir-bəşə bağlılığın mövcudluğu şübhəsizdir.

1.6. Polisintetizmdən iltisəqiliyə keçid mərhələsində sinharmonizmin həlledici rolu haqqında

1.6.1. Zənnimizcə, sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı yekdil fikrin əldə olunması yolundakı başlıca maneə qismində tipoloji araşdırmalar sahəsindəki (dil sisteminin mərhələli inkişafı ilə bağlı onilliklər boyu səngiməyən) mübahisələr çıxış edir. Məhz, bu inkişaf sxeminin mövcudluğunun etirafı problemin həlli üçün açar rolunu oynaya bilər. Belə ki, türkoloqlar tərəfindən, demək olar ki, qəbul edilmiş fikrə əsasən, türk dilləri qədim dövrdə kök dil quruluşuna malik olmuşdur. Bu dillərin müasir vəziyyətində həmin tipoloji strukturun reliktlərinin mövcudluğu sözügedən ehtimalın doğruluğunun əyani sübutu qismində çıxış edə bilər (bu barədə daha ətraflı bax¹ və s.). Lakin bununla bərabər, bəzi araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, türk dillərində inkorporlaşan dil quruluşunun elementləri də yox deyildir. İlk baxışdan, buradan türk dillərinin və eləcə də digər iltisəqi quruluşlu dillərin aqlütinativliyə qədərki dövrünün hansı tipoloji təmayülə təsadüf etməsi ilə bağlı müəyyən dolaşılıqlığın yarandığını güman etmək olar. Lakin,

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, с.72; Xəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.19; Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində fəllərin fono-semantik inkişafı: Fil. elm. dok ... dis.avto-ref. Bakı, 1999,s.6-7; Xəlilov B.Ə. Fəllərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı, 1998,s.7-8.

əslində, bu dolaşıqlıq dilin özü ilə deyil, tipoloji təmayül-
lərin təkamül sxemindəki ardıcılığı ilə bağlıdır. Uzun
müddət ayrıca tipoloji təmayül kimi varlığı təsbit edilməyən
və yalnız V.Humboldtun araşdırmalarının sayəsində, dör-
düncü dil tipini yaradan quruluş növü kimi qəbul edilən
inkorporasiyanın, tipologiya elminin müasir nailiyyətləri
fonunda, çox zəif sayıla biləcək tədqiq səviyyəsi onun
(inkorporasiyanın) ümumi inkişafın hansı həlqəsini təşkil
etdiyini söyləməyə mane olur. Belə ki, əvvəllər «inkor-
porlaşan dillərin qlottoxronoloji prosesdə amorf dillərə nis-
bətən, daha erkən mərhələni əhatə etdiyi¹» ehtimal edilir və
insan dilinin yaranışı ilə bağlı araşdırmalarda ibtidai
cəmiyyət üzvlərinin hissələrə bölünməyən və situativ kon-
tekstdən asılı olan söz-cümlələrlə ünsiyyət saxladıkları²
düşünüldü. İlk söz – cümlənin insan təfəkkürünün inki-
şafı sayəsində inkorporlaşan komplekslərə (qismən) bölün-
düyünü və bunun reallığın diffuz dərkinin diferensiallaşmış
qavrayışla əvəzlənməsi ilə şərtləndiyini bildirən A.P.Pot-
seluyevskinin³ mülahizələri dilçinin holofrastik quruluşun
iltisafılıkdən öncəki mərhələni əhatə etdiyini düşündüyünü
ortaya qoyur. Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar da problemə
aydınlıq gətirmək məqsədi güdsə də, buna tam müvəffəq ola
bilməmişdir. Əgər vaxtilə bu tipoloji təmayülün «xaç atası»
sayılan V.Humboldt dil sisteminin kök quruluşundan yol
alıb aqlütinativlikdən keçid edərək, flektivliyə doğru inkişaf

¹ Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6, ст.10.

² Кодухов В.И. Введение в языкознание. М., 1979, ст.66-67.

³ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Аш-
габад, 1945,ст.25.

etdiyini söyləyərkən inkorporasiyanı «unutmuşdursa», müasir dilçilər nəinki, bir qayda olaraq, bu sxemdə inkorporasiyaya yer ayırmır, hətta ümumiyyətlə, yalnız üç dil tipinin mövcudluğundan söz açmağı¹ məqsəduyğun sayırlar.

Aqlütinativ dillərdəki bəzi tipoloji sapma elementlərinin təbiətinin aydınlaşdırılmasından dolayı, məsələ dərinədən çözümlə tələb etdiyindən, (qlottoxronologiya probleminə bir o qədər müdaxilə etmədən), iltisqiliyə qədərki və sonrakı dövrdə, ahəng qanunun oynadığı rolu müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirməyə çalışaq. Stadial inkişafda iltisqiliyə qədərki mərhələni «sintetik» (burada söhbət inkorporasiyadan gedir – A.H.) və ya «amorf» terminləri ilə adlandırılan N.Y.Marra görə, bu iki istilah fərqli xüsusiyyətlərin məcmusunu təşkil etsə də, əslində eyni sistemin müxtəlif baxış bucaqlarından dəyərləndirilməsinə xidmət edir: hər ikisində sözlər monosillabik olur və aparıcı leksik-qrammatik yük söz sırasının üzərinə düşür². «İnkorporlaşan dil» istilahına bərabər tutulan «amorf-sintetik dil» termininə A.P.Potseluyevskinin «marrizm dövrü»ndə qələmə aldığı (1944) «Türkmən dilində inkorporasiyanın reliktləri» əsərində də təsadüf edilir³. Marristlərin qəti əleyhdarı olmasına rəğmən, görkəmli şərqşünas alim Y.D.Polivanov da «poli-sintetik dil» terminini aleut dili ilə yanaşı, müasir çin dilinə də tətbiq etməklə⁴, «Yafəs nəzəriyyəsi»nin müəllifindən fərqli

¹ Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М., 1972, 15-30.

² Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку, 1927, ст.52.

³ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.15, 17.

⁴ Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М., 1991, ст.368.

mövqe ortaya qoymamışdır. Hətta inkorporlaşan dil tipinə «müstəqil mövcudiyət hüququ»nu tanıyan İ.İ.Meşşaninov belə, bu təmayülü «stadiallıqdan kənar» (inostadialğnoe) hadisə kimi dəyərləndirmişdi¹. Başqa sözlə, dilçilər bir çox halda ümumi inkişaf sxemində inkorporasiyaya ayrıca yer ayırmaqdan imtina etmişlər.

İnkorporasiyanın dil təkamülü sxemindəki mövqeyi və ümumiyyətlə onun tipoloji delimitasiyası məsələsi (bir çox halda dilçilər «inkorporasiya və aqlütinasiya arasında dəqiq sərhədin çəkilməsinin qeyri-mümkünlüyünü» etiraf edirlər²) istər sinharmonizmin tipoloji təbiəti ilə bağlı olan (və deməli, sinharmonizmin zəifləməsi şəraitində meydana çıxan tipoloji sapma faktları məsələsinə çözüm gətirə bilən); istərsə də bəzi aqlütinativ dillərdə yer alan (inkorporlaşan səciyyəli) anomaliya halları ilə birbaşa əlaqəyə malik problemi təcəssüm etdirdiyindən bu məsələlərlə bağlı mövqeyimizin müəyyənləşməsi üçün sözügedən problematik məqamları (mövzumuzun doğurduğu maraq çərçivəsində) dəyərləndirməyimiz məqsədəuyğundur.

1.6.2. «İnkorporasiya göstəricilərinin dərinədən analizinin bu hadisəni «ekzotiklik haləsi»ndən məhrum edərək inkorporasiyanın növbəti araşdırmalarının sintaktik söz birləşməsi məcrasında aparılmasına istiqamətlənmənin əsaslandırılmasına imkan verdiyini» bildirən A.N.Cukova isə³ çukotkamçat qrupuna daxil dillərin əsas və formadüzəlməsinin başlıca üsulunun aqlütinativ affiksasiya olmasından çıxış edərək

¹ Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л., 1936, ст.93.

² Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж. 1972,ст.279.

³ Жукова А.Н. Инкорпоративный комплекс как словосочетание в языках чукотско-камчатской группы // Вопросы языкознания, 1984, № 6, ст.29.

rək analogiyaya əsasən E.Sepirin fikrini («Bəzən Amerika hindularının dili iltisacı dillərin xüsusi özünəməxsus «poli-sintetik» aryerqardını təcəssüm etdirir») xatırlatmış və bu əsasda, inkorporasiyanın ayrıca morfoloji tipi təşkil etməsi məsələsinin hələ də açıq qaldığını önə sürmüşdür¹.

Özünün daha öncəki iki tədqiqatında çukot dilinin inkorporasiyasının «amorf dildən geniş nəşət tapmış aqlütinativliyə keçid mərhələsini təcəssüm etdirdiyini» və zamanla «onun (inkorporasiyanın – A.H.) aradan qalxacağı və ya artıq aradan qalxmaq üzrə olduğunu» bildirdiyi halda, «Çukot dilinin qrammatikası» (1961) əsərində bunların yanlış olması qənaətinə gəlmiş P.Y.Skorik, həmin fikirlərinin «*dillərin stadial nəzəriyyəsinin təsiri altında səsləndirildiyini*» etiraf etmiş (kursiv bizimdir – A.H.), əslində istər inkorporasiyanın, istərsə də aqlütinasiyanın müstəqil texniki priyom olduğunu bildirmişdir². Maraqlıdır ki, bununla belə, inkorporasiyanın müstəqilliyinin müdafiəçisi qismində çıxış edən dilçi, «çukot dili, onun strukturuna ciddi müvafiqlik şəraitində, əlbəttə ki, aqlütinativ – inkorporlaşan adlandırılı bilərdi... lakin artıq ənənəvi olmuş ... qarşılaşdırma, sonuncuların (inkorporlaşan dillərin – A.H.) aqlütinativ dillərdən spesifik dil hadisəsi olan inkorporasiyanın yer alması ilə fərqləndiyini» bildirmişdir³. Göründüyü kimi, P.Y.Skorik aqlütinativ və inkorporlaşan dil qarşılaşdırmasında sonuna qədər qətiyyətli deyil. İrəlində təq-

¹ Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965,ст.244-245.

² Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.98.

³ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.81.

dim olunan mülahizələr, məsələ ilə bağlı dilçinin həm də qeyri-ardıcıl olduğunu ortaya qoyur. Belə ki, növbəti araşdırmasında bu linqvistik tipologiya «müəmması»nın çözümünə bir daha qayıdan P.Y.Skorik, bu dəfə «inkorporasiyanın aqlütinasiyanın genişlənməsi nəticəsində törədiyini» bildirmiş və sonra əlavə etmişdir: müstəqil olan inkorporasiya priyomu «öz növbəsində onun (aqlütinasiyanın – A.H.) zənginləşməsinə yardımçı olmuş» və həmin zənginləşmə «inkorporativ komplekslərin tərkibindəki yeni-yeni kök morfemlərin affiksəl morfemlərə keçidində» ifadə tapmışdır¹. Dilçinin təzadlı münasibəti göz qabağındadır. Belə ki, P.Y.Skorikin təsvir etdiyi vəziyyət əslində eyni bir inkişaf mərhələsində bərabər səviyyədə müşahidə edilə bilməz: Dil təkamülü məntiqi baxımından, onlar əks istiqamətli proseslərdir. Göründüyü kimi, Yafəs nəzəriyyəsinin təsirindən kənarlaşaraq həmin dövrdə səsləndirdiyi fikirlərdən imtina edən alim, araşdırmalarında bərabərhüquqlu texniki priyom qismində dəyərləndirdiyi inkorporasiya və aqlütinasiyanın öncüllüyü ilə bağlı məsələdə birmənalı mövqe ortaya qoymur. Bununla belə, daha sonrakı tədqiqatından gətirilən iqtibasdan bəlli olduğu kimi, alim yaradıcılığının erkən («stadialçı») mərhələsindəki mövqeyinə bir qədər yaxınlaşaraq, aqlütinasiyanın affiksəl inventarının zənginləşməsinin inkorporasiya çərçivəsində gerçəkləşdiyini bildirməklə, dolayısı ilə sonuncunun öncüllüyünü etiraf etmişdir.

Maraqlıdır ki, 1975-ci ildə qələmə aldığı növbəti əsərində – «Qrammatik kateqoriyalar və dilin struktur tipi (inkorporlaşan dillərin materialı əsasında)» məqaləsində bu dil-

¹ Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.238.

lərin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı mövcud polemikaya son qoymaq məqsədilə P.Y.Skorik yetərinə maraqlı çözümləyi ortaya qoyur: dilçi **tipoloji təsnifatın bölgü parametrlərinin dəyişdirilməsini** və ilk olaraq, **analitik – sintetik** (kök, aqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan deyil) fərqləndirilməsinin məqsədəuyğunluğundan çıxış edərək tipoloji qruplaşdırma işinin sonrakı mərhələdə aparılmasını təklif edir¹. Lakin tədqiqatçının yeni klassifikasiya yanaşmasına görə, «daha dar struktur tiplər»i təcəssüm etdirəcək aqlütinativ, flektiv və inkorporlaşan* quruluşların (israrla inkorporasiyanın müstəqilliyi ideyasını davam etdirən P.Y.Skorik, aqlütinasiyanın deyil, məhz inkorporasiyanın, «sintetik struktur tiplərindən biri» olduğunu önə sürmüşdür²) bölgü kriteriləri məsələsi açıq qalmışdır.

Dil təkamülü sxemi baxımından diqqətimizi cəlb edən bir məqama da nəzər salaq. «İnkorporasiyanın məlum struktur dil normaları çərçivəsinə sığmadığını» qeyd edən P.Y.Skorik (burada, İ.İ.Meşşaninovun inkorporasiya ilə bağlı söylədiyi «stadiallıqdan kənar hadisə» ifadəsini xatırlamaq yerinə düşərdi – A.H.), dil təkamülünün periodizasiyası məsələsi baxımından, (dolayı) əhəmiyyət kəsb edən bir fikir irəli sürmüşdür: dilçi «(bütün) şəxs formalarının ... zamanla qrammatikləşmə nəticəsində aradan qalxmış keçmiş inkorporlaşan

¹ Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.138-139.

* Göründüyü kimi, dilçi kök dil quruluşunu «unutmuşdur». Maraqlıdır ki, adətən, bu «ağıbətə» inkorporasiyanın özü məruz qalır (Məs: Şeyxer təsnifatı).

² Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.138-139.

komplekslərindən törəməsi haqqında düşünmək üçün ciddi əsasların olduğunu¹» önə sürməklə, ən azından, bu sahədəki proseslərin (aqlütinativləşmənin) inkorporasiyanın «məhsulu» olduğunu etiraf etmişdir.

Maraqlıdır ki, P.Y.Skorik, inkorporasiyanın ayrıca dil tipi olması probleminin həllinin dalana dirəndiyini görərək məsələnin çözümünü yeni tipoloji təsnifatın təklifində görən yeganə dilçi deyil. Belə ki, araşdırmalarında² ardıcıl olaraq inkorporasiyanın (ayrıca) tipoloji təmayülü təcəssüm etdirməsi fikrinə qarşı çıxan və bu səbəbdən də əleyhdarlarının etirazları ilə³ qarşılaşan V.Z.Panfilov, orijinallığı ilə Skorikin təsnifat sxemindən geri qalmayan klassifikasiya önə sürmüş və, demək olar ki, həmkarları kimi, burada kök dil tipini «unutmuşdur». Daha dəqiq desək, «**köhnə terminologiyaya görə amorf quruluşlu**» hesab edilən çin və Birma dilləri, V.Z.Panfilov klassifikasiyasına görə **analitik – aqlütinativ, monqol, türk və** (bir çox tədqiqatçılara görə inkorporlaşan dil sayılan⁴ – A.H.) **nivx dilləri sintetik-aqlütinativ, abxaz dili isə polisintetik – aqlütinativ** olaraq (kursiv bizimdir – A.H.) səciyyələndirilmişdir⁵. Doğrudur, müasir çin dilində iltisqi-

¹ Skorik П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.128, 134.

² Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.6-27; Панфилов В.З. Проблема слова и «инкорпорирование» в нивхском языке // Вопросы языкознания, 1960, №6.

³ Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкознания, 1958, №6, ст.21-33.

⁴ Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкознания, 1958, №6, ст.21-33.

⁵ Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962, ст.111, 113, 121-122.

ləşmə tendensiyasının müşahidə edilməsi faktı bir çox sinoloq-dilçi tərəfindən etiraf edilsə də¹, bununla belə, elə həmin alimlər sözügedən **iltisafiləşmənin «spesifik olub çin dilinin təcridi xarakterinə xələl gətirməyərək»** həmin (təcridi) **«quruluşun çərçivəsində inkişaf tapdığını»** (kursiv bizimdir – A.H.) xüsusilə vurğulamışlar². Lakin V.Z.Panfilovun təsnifatının təfəssilatlı təhlili alimin çin dilinin analitik-aqlütinativliyi ilə bağlı qənaətə varmasında bu dillərin formadüzəltməsində iltisafı affiksasiyanın artmaqda olması həlledici rol oynamışdır. Görünür, bu dildəki morfemlərin (digər dillərlə müqayisədə) dəyişməzlik nümayiş etdirərək (elə bu səbəbdəndir ki, bəzi hallarda «amorf» istilahından qəti şəkildə imtina edilməsinə rəğmən, «təcridi»lik termininin bu dillər üçün tam uyğunluğu vurğulanır³,) asanlıqla üzvlənə biləcək birləşmə təşkil etməsi,* dilçinin bu fikrə gəlməsinə yol açan başlıca faktor olmuşdur (müqayisə üçün, əsas etibarilə, öz sərhəd «toxunulmazlığını» qoruyan şəkilçilərə malik olmasından dolayı, türk affiksasiyasını analitik-aqlütinativ olaraq dəyərlən-

¹ Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке //Вопросы языкознания, 1962, № 6, ст.22-30; Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках /Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.96.

² Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.96.

³ Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965,ст.91-104.

* Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, təcridi dillər tipologiyası mütəxəsisləri də, aqlütinativ texnikanın bir çox halda inkorporasiya məhsulu olması fikrinə şərik çıxırlar (Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М., 1985, ст.46-47).

dirmiş Y.D.Polivanovun mülahizələrini xatırlamaq olar¹. Daha öncəki qeydlərimizdən məlum olduğu kimi N.Y.Marr və Y.D.Polivanovun səciyyələndirməsinə görə, «polisintetik» olaraq dəyərləndirilmiş çin dili tipoloji təsnifatda növbəti dəfə «keçid» etmək məcburiyyətində qalmışdır. Lakin inkorporasiyanın tipoloji mahiyyəti ilə bağlı mövcud olan əsaslı fikir ayrılığına rəğmən, bu qəbildən dillərdəki (inkorporlaşan) komplekslərin tərtiblənməsində sinharmonizmin mühüm rol oynaması faktı, demək olar ki, (birinci məsələ ilə bağlı fikir müxalifliyində olan) bütün dilçilər tərəfindən etiraf edilirdi².

Vaxtilə (1934) «çukot-kamçat dillərinin elmi tədqiqi işinin əsasını qoymuş» V.Q.Boqoraz, bu dillərdəki (inkorporlaşan) «**komplekslərin əsas qaydasının ahəng qanunu**» olduğunu önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) və inkorporasiyanın «dilın həm fonetikasına, həm də morfologiyasına dərindən nüfuz etməsinə» diqqət çəkmişdir³. (Tədqiqatın axarını bir qədər qabaqlayaraq V.Q.Boqorazın təqdim olunan mülahizələri ilə müqayisə üçün, sinharmonizmin «fundamental struktur-tipoloji hadisə olması» fikrində əminlik nümayiş etdirən A.A.Reformatskinin ahəng qanununun fonetik səviyyənin sərhədlərini aşaraq morfoloji yarusa

¹ Шипова Е.Н. Имя существительное / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, ст.136.

² Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6, ст.10; Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965,ст.237.

³ Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965,ст.239.

əsaslı şəkildə nüfuz etməsi ilə bağlı mülahizələrini¹ xatırlatmaq istərdik). Daha sonralar (1947) problemə münasibət bildirən P.Y.Skorik də, «komponentlərdən birinin güclü sıra saitli olmasından dolayı, digər komponentlərin zəif sıra saithlərinin, müvafiq olaraq, güclü sıra saithlərinə keçidini» təmin edən ahəng qanunun, «inkorporlaşan kompleksin komponentlərinin birikməsi»ndə müstəsna rol oynadığını önə sürmüşdür². Maraqlıdır ki, bir qədər öncə (1945) inkorporasiya ilə söz birləşməsi arasında mövcud oxşarlıqlarla bağlı məsələdə mövqeyini ortaya qoyan İ.İ.Meşşaninovun da, birincinin (inkorporasiyanın) tamamilə fərqli təbiətə malik olması ilə bağlı arqumentlərindən biri də elə məhz inkorporlaşan komplekslərin komponentlərinin (söz birləşmələrindən fərqli olaraq) öz fonetik ayrıcalıqlarını qoruya bilməməsi ilə bağlı idi³. Müqayisəyə yol verərək xatırlatmaq istərdik ki, bir çox halda iltisafiliyin təminatçısı qismində dəyərləndirilən ahəng qanununun aqlütinativliyin formalaşması prosesindəki ən önəmli xidmətlərindən biri məhz bəzi postpozisiyon elementlərin səs cildini «fonematik imtiyaz»dan məhrum etməklə bütöv şəkildə qavranılan söz-forma meydana gətirməsidir. Bu proses nəinki (B.de Kurtenenin bildirdiklərindən çıxış etsək) nitq axının müstəqil «sözcüklər»lə yüklənməsinin qarşısını alır, habelə (irəlidə şahid olaçağımız kimi) iltisafilik üçün mühüm olan prosesi – söz>şəkilçi keçidini gerçəkləşdirərək, aqlütinasiyanın, bir

¹ Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966,ст.184-198.

² Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6,ст.11.

³ Мецанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., 1978,ст.65-68.

tipoloji təmayül olaraq, vazkeçilməz özəlliyi sayılan zəngin affiksəl inventarının formalaşmasında iştirak edir və ya dəqiq olsa, bu prosesin gerçəkləşməsində dominant faktor qismində çıxış edir. Analoji vəziyyət inkorporasiya mühi-tində də müşahidə edilir. Belə ki, inkorporlaşan quruluşun «dildə kök morfemin affiksəl morfemə tədrici keçidinə çox sayda misalların mövcud olduğunu» bildirən P.Y.Skorik, «fərqli konstruktiv elementlər qismində çıxış edən» bir ne-çə affiksin (bir-birindən asılı olmadan) eyni bir kök morfem-dən törəməsi hallarının heç də az olmadığını qeyd etmişdir¹ (Bir daha müqayisəyə yol verərək bildirək ki, iltisaqi dillər-də də müxtəlif kateqoriya göstəricilərinin eyni sözlərin deleksikalizasiyasından törəməsi halları müşahidə edilir. Məs: aqlütinativ quruluşlu türk dillərində, eləcə də fin-uqor, tunqus-mancur, moqol dillərində əvəzliyin şəkilçiləşməsi-nin fərqli qrammatik göstəricilər törədə bilməsi məlumdur². Konkret olaraq, türk dillərindəki predikativlik və mənsu-biyyət kateqoriyaları göstəricilərinin şəxs əvəzlilikləri ilə genetik bağlılığı şübhə doğurmur). Inkorporlaşan komp-leksin tərtiblənməsində ahəng qanununun müstəsna rolunun etirafı, yuxarıda qeyd olunan prosesin bilavasitə sinharmo-nizmin iştirakı ilə cərəyan etməsinə şübhə yeri qoymur. V.Humboldtun inkorporlaşan və kök dil quruluşları arasında kəskin fərqləndirmə aparmaqla inkorporasiya və yanaşma (sintaktik əlaqə) texnikasını qarşı-qarşıya qoymasının doğru

¹ Skorik П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961,ст.91.

² Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969,ст.209-215.

qənaət olması ilə bağlı müəyyən şübhələrini dilə gətirən¹ dilçilərin mülahizələrinin tamamilə obyektivlikdən uzaq olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, istər inkorporlaşan dillərin daha öncə qeyd olunan özəllikləri, istər ayrı-ayrı dillərin tarixinin inkişaf mərhələləri ilə bağlı irəli sürülən ehtimallar (məs: çin dili tarixində polisillabik və monosillabik dövrlərin bir-birini əvəzləməsi ehtimalını yada salsaq), bu təmayüllərin qütbləşən mövqe tutmadığını düşünməyə təhrik edir. Kök və inkorporlaşan təmayüllərinin eyniləşdirilməsi yanaşmasını (N.Y.Marr və ya Y.D.Polivanov kimi) mütləqləşdirmədən, sözügedən təmayüllər arasında keçilməz səddin mövcud olmadığını söyləmək, zənnimizcə, daha düzgün olardı. Yeri gəlmişkən, V.Humboldtun özü də, (ilk baxışdan, təzadlı görünə biləcək mövqe sərgiləyərək) inkorporlaşan quruluşla təcridi və flektiv təmayüllər arasında müəyyən yaxınlığın olduğunu etiraf etmişdir². Görünür, dilçi öz qənaətində kök morfemlərin ilk mərhələdə birləşmə təşkil etməsindən və daha sonra həmin birləşmənin monolitləşdirilməsi üçün kökdaxili əvəzlənmələrin* gerçəkləşməsindən çıxış etmişdir.

Öz növbəmizdə, daha öncəki dəyərləndirmələrdən çıxış edərək əlavə etmək istərdik ki, əslində inkorporlaşan komponentlərin fonetik cildinin yalnız flektiv texnikanın iştirakı ilə dəyişdiyini güman etmək doğru deyil. Deyilənləri yekunlaşdıraraq onu bildirmək istərdik ki, istər kök, istərsə

¹ Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6, ст.7.

² Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981, ст.148-149.

* Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, inkorporlaşan dillərdə fleksiya elementlərinin çoxsaylılığı əksər dilçilər tərəfindən qeyd edilmiş faktdır. Məs: Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л., 1962, ст.24-25.

də aqlütinativ dil quruluşunun aparıcı özəlilliklərinin müqayisəli təhlili, istərsə də müasir inkorporlaşan dillərdə iltisacı elementlərin yüksək təmsil olunma səviyyəsi belə bir ehtimalı səsləndirməyə əsas verir: polisintetizm kök dil quruluşu ilə aqlütinativlik arasında keçid funksiyasını icra edir. Belə ki, müstəqil monosillabemlərin, cümlə daxilində sintaktik münasibətləri ifadə etmək üçün, müəyyən kombinasiyalara girməsi labüd idi. Ayrıca mərhələ statusunda dəyərləndirilə bilməyən bu keçid prosesində isə sinharmonizm hadisəsi müstəsna əhəmiyyətli rol oynayır. Konkret monosillabemlərin hər hansı leksik və ya qrammatik məna bildirərkən, daim yanaşı mövqedə işlənməsi (Y.D.Polivanovun sözləri ilə desək), «ən adi insan tənbəlliyindən¹» dolayı səlisləşməyə meyl edən nitq prosesində, müəyyən deformasiyanın meydana gəlməsini labüd etmişdir. Və mürəkkəb konstruksiyaları yaradan bu prosesin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq, özündə izolyasiya (təcrid) anlayışını ehtiva edən kök dil quruluşunda² bu tip üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan elementlərin çəkisi get-gedə artmışdır. Bu keçid yarım-mərhələsində dil artıq sırf kök quruluşlu olmaqdan çıxsa da, hələ əsl aqlütinativlikdən uzaq idi: təcridi (izolə edilmiş) strukturdakı nisbi azad kombinatorika, daha asılı və dayanıqlı kombinatorluqla əvəzlənmişdi. Həmin keçid dövründə yaranan və müxtəlif məna daşıyıcılığına (istər qrammatik, istərsə də leksik) malik konstruksiyaların tipoloji təbiəti, müasir inkorporlaşan dillərin aparıcı təmayülünə tam mənada uyğun gəlməsə də, müəyyən ortaq keyfiyyətlərə ma-

¹ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.88.

² Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1975, ст.116.

likdir: Belə ki, iltisqaı söz-formanın yaradılmasında ahəng qanunu mühüm rol oynamışdır. B.de Kurtenenin sözləri ilə desək, sinharmonizm «müstəqil sözcük»ləri «sement»ləyə-rək vahid orqanizm halına gətirmişdir¹. Daha öncə də bildirildiyi kimi, analoji hal inkorporlaşan dillərdə də müşahidə olunur. «Çukot-kamçat qrupu dillərində aqlütinasiya və sinharmonizm»in qarşılıqlı münasibətlərini dəyərləndirən A.P.Cukova da bu oxşarlığa xüsusi diqqət yetirərək, «bu dillərdə (çukot-kamçat dillərində – A.H.) ahəng qanunun, türk dilləri kimi (iltisqaı) dillərdə olduğu kimi, kök və affiksəl morfemin vahid fonο-morfoloji bütövə – sözə və ya necə dəyərlər, inkorporlaşan kompleksə çevrilməsinə xidmət etdiyini» bildirmişdir².

Amerika aborigenlərinin (inkorporlaşan quruluşa malik) dilləri üzrə A.Kröber və E.Sepir kimi məşhur mütəxəssislər, «əvəzlikli inkorporasiya»nı qəbul etmədikləri halda, İ.İ.Meşşaninov, «polisintetik quruluşda, inkorporlaşan əvəzliyin onun (əvəzliyin – A.H.) ayrıca cümlə üzvü qismində verilməsinin lüzumsuz etdiyini» bildirərkən, məhz qazax dilindən olan nümunəyə müraciət edir; **caza-mın** – «(mən) yazıram³». Maraqlıdır ki, növbəti tədqiqatlarından birində iltisqaı və inkorporlaşan təmayüllərin aparıcı xüsusiyyətlə-

¹ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Сингармонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.123.

² Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.245.

³ Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л., 1948, ст.39.

rini müqayisəli şəkildə araşdıran İ.İ.Meşaninov fellərin şəxs sonluqlarını aqlütinativ element kimi səciyyələndirmişdir¹.

1.7. «Obyektli təsrif» - aqlütinasiya yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma elementi

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxaraq tipoloji sapma faktlarının təsbiti ilə birbaşa bağlılığı olan məsələyə – fin-uqor dillərindəki «obyektli təsrif»in (tipoloji) səciyyələndirməsilə əlaqədar problemə toxunmaq istərdik.

Amerika hindularının dilini tədqiq etmiş F.Boas (həmkarları A.Kröber və E.Sepirdən fərqli olaraq) bu dillərdə müşahidə edilən (inkorporlaşan) komplekslərin təhlili əsasında inkorporasiya üçün obyektin ifadəsinin tək-cə kök morfem deyil, eləcə də «(əvəzlik) şəxs göstəricisi olan affiksəl morfem vasitəsilə gerçəkləşmənin səciyyəvi olduğunu önə sürmüş və daha sonralar nivx dilini araşdırmış Y.A.Kreynoviç də bu dildə müşahidə edilən «əvəzlikli affiksasiya»nın fellərlə birikməsinə oxşar tipoloji dəyərləndirmə qazandırmışdır². İlk baxışdan xırda görünə biləcək bir nüansın tipoloqlar arasında belə əsaslı fikir ayrılığına yol açması təsadüfi deyil. Belə ki, onsuz da sərhəd yaygınlığı mövcud olan aqlütinativ və inkorporlaşan təmayüllərin delimitasiyası işinə Boas – Kreynoviç yanaşmasının tətbiqi, sonuncunun (inkorporasiyanın) sərhədlərinin iltisqiliyin «nüfuz dairəsi»nə

¹ Мещанинов И.И. Агглютинация и инкорпорирование // Вопросы языкознания, 1962, № 5, ст.27.

² Скорик П.Я.. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975,ст.126-127.

doğru irəliləməsi anlamına gəlir. Bu da öz növbəsində, nəinki (daha öncə bildirildiyi kimi) bir qisim dilçilər tərəfindən «polisintetik – aqlütinativ dillər»in holofrastikliyinə şübhə yeri qoymur, həmçinin bəzi aqlütinativ dillərdə müşahidə edilən «obyektli təsrif» hallarının tipoloji sapma olmasını düşünməyə təhrik edir. Belə ki, əgər ərəb, fars və s. dillərdə yer alan bu qəbildən faktların tipoloji sapma hadisəsini təcəssüm etdirməsi şübhəsiz görünürsə (şəkilçiləşmiş əvəzliyin fel əsası ilə asanlıqla üzvlənə biləcək şəkildə birləşmə əmələ gətirməsi, bu kimi proseslərin cərəyan etməsi üçün münbit zəmin sayılmayan flektiv dil quruluşuna nəzərən, sözsüz ki, anomaliya hadisəsi sayılmalıdır), A.Kröber – E.Sepir yanaşmasının tətbiqi, fin-uqor dillərindəki analoji faktlarını bu cür səciyyələndirmədən, yəni tipoloji sapma statusunda dəyərləndirmədən, məhrum edə bilər. Belə ki, bu zaman «əvəzlik affiksasiyası»na inkorporlaşan kompleks yaratma hüququnun tanınmaması, aqlütinativ quruluşlu fin-uqor dillərindəki «obyektli təsrif» faktlarının (məs: macar dilində: **te lát – od** «sən (onu) görürsən¹» müq.ət: ərəb dilində **[ra'eytukə]** «mən səni gördüm») iltisacı təmayül üçün anomaliya səciyyəsi daşımadığını ortaya qoymuş olur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, «inkorporasiyanın ayrıca tipoloji təmayülü təcəssüm etdirməsi fikrinin müəllifinin – (V.Humboldtun) özü, sami dillərində müşahidə etdiyi analoji faktlardan çıxış edərək onların (sami dillərinin), inkorporasiyaya meyllilikdən məhrum olmadığını» önə sürmüşdür².

¹ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.155.

² Фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М., 1984, ст.54.

Göründüyü kimi, tipoloji təsnifatın həll edilməmiş nəzəri problemləri burada da «domino effekti» yaratmağa müvəffəq olmuş və dəqiq həllini tapmamış bir nəzəri məsələ öz ardınca silsilə problemləri törətmişdir: bir tərəfdən kök morfemli obyektədən başqa heç bir «söz-cümlə» kompleksini «inkorporlaşan birləşmə» statusunda tanımayan A.Kröber – E.Sepir yanaşması, digər tərəfdən obyektin şəkilçili ifadəsini inkorporasiya hadisəsi hesab edən F.Boas – Y.Kreynoviç yanaşması; eləcə də hətta subyektin feli söz-forma çərçivəsi İ.İ.Meşşaninov mövqeyi. Bütün bu fikir müxtəlifliyi iltisafı dillərdəki sözügedən faktların tipoloji dəyərləndirməsi işində müəyyən tərəddüdlərə yol açmaya bilməzdi. Bir qisim tədqiqatlarda fın-uqor dillərinin morfoloji sistemində inkorporasiya faktlarının mövcudluğu haqqında bəhs edilməsə də¹, bəzi alimlər, o cümlədən B.A.Serebrennikov² və eləcə də L.Tenyer³ sözügedən «obyektli təsrif» hallarının inkorporasiya hadisəsini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı fikirlərində israrlıq nümayiş etdirmişlər. Problemlərin əslində inkorporlaşan quruluşun tipoloji səciyyələndirməsi ilə bağlı nəzəri problemlər «düyün»ünə daxil olduğunu nəzərə alaraq (təfəsilatlı və tam obyektiv dəyərləndirmənin yalnız nivx, çukot, hindu və s. bu kimi inkorporlaşan dillərin özəllikləri ilə bağlı təhlillərdə ümumi fikir əldə edildikdən sonra mümkün ola biləcəyini gözdə tutmadan) onu qeyd etmək istərdik ki, mövcud fikir ayrılığına baxmayaraq, fın-uqor dillərindəki sözügedən faktların aqlütinasiyanın (tipoloqlar

¹ Основы финского-угорского языкознания. М., 1976; Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М., 1955.

² Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М., 1964, ст.120-124.

³ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.154-155.

tərəfindən bəirləşən) sərhədlərini aşması danılmazdır. Belə ki, burada sintetikləşmə əmsalı iltisafı dillər üçün keçərli ola biləcək səviyyədə üstündür. Lakin onu da danmaq olmaz ki, istər fin-uqor, istərsə də sami dillərdəki «obyektli təsrif» hadisəsi aqlütinativ mexanizm vasitəsilə gerçəkləşib: «söz-cümlə»nin komponentləri aqlütinativ texnikadan yararlanaraq asanlıqla üzvlənə biləcək şəkildə birləşmişlər.

P.Y.Skorik inkorporasiyanın mahiyyəti haqqında izahlar verərkən onu (doğrudur, fərqli məsələ ilə bağlı) «müvəqqəti hadisə» adlandırmışdır¹. Başqa problemlə əlaqədar deyilmiş bu ifadədən polisintetizm – iltisafilik münasibətlərini xarakterizə etmək üçün istifadə etmək olar. Belə ki, inkorporasiya müasir aqlütinativ dillərin tarixində öz dil quruluşundakı monosillabemlərin yanaşma əlaqəsinə meyl etdiyi dövrdən başlayan və həmin birhecalı sözcüklərdən birinin – postpozisiyada olan elementin, birmənalı şəkildə, kateqorial münasibətlər göstəricisinə və ya derivasyon alətə çevrilməsi ilə tamamlanan (ümumi dil tarixinə nəzərən) qısa dövrünü əhatə edir. V.M.Solntsevin alomorfların yaranması ilə bağlı söylədikləri iltisafiliyin formalaşması dövrü üçün tam keçərlidir: morfem variantları həmin vahidlərin (morfemlərin özlərinin – A.H.) sonem (səslənmə) və semem (məna) tərəflərinin muxtariyyəti və ayrı-ayrılıqda mövcudluğuna rəğmən, qarşılıqlı təsiri sayəsində meydana çıxır və müxtəlif kombinator dəyişikliklərin reallaşması ilə mümkün olur². Deformasiyaya uğramış həmin monosillabemlərin (inkorporlaşan dillərdə olduğu kimi, yalnız müəyyən kontekstdə

¹ Skorik П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961, ст.103.

² Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М., 1977, ст.278.

deyil) istər fonetik, istərsə də leksik-qrammatik müstəqilliyini birdəfəlik itirməsi polisintetik mərhələnin sonu deməkdir.

1.8. Polisintetizmdən iltisاقiliyə keçid dönəmində meydana gələn bəzi tipoloji sapma elementlərin formalaşmasında sinharmonizm faktorunun rolu haqqında

Iltisاقi dillərdən türk dillərində, faktların tarixi – fonoloji interpretasiyası əsasında, onların (türk dillərinin) vokalizminin inkişafını təhlil edən M.A.Çerkasskiya görə, bu proses üç mərhələdən keçmişdir: 1) sadəcə, sözlərin yanaşması («**praaltay**» **polisintetizmi**); 2) semantik cəhətdən aparıcı morfemin aksentual qabardılması ilə morfemlərin funksional differensiasiyası (**Altay tipli iltisاقilik**); 3) morfemlərin orqanik birləşməsi və **fuziya** elementlərinin meydana gəlməsi ilə səciyyələnən dövrlər¹ (kursiv bizimdir – A.H.). Sinharmonizmin hələ ilkin mərhələdə mövcud olduğunu bildirən müəllif, daha öncə haqqında danışdığımız və N.Y.Marr, Y.D.Polivanov və başqalarının tərəfdar çıxdıqları (kök və polisintetik quruluşlar arasında prinsiplial fərqi nəzərə çarpmaması ilə bağlı) fikrə şərik olsa da, amorf quruluş üçün, belə demək mümkünsə, «açıq qarı» saxlamışdır². Zənnimizcə isə, sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə kimi, monosillabik quruluşdan sonrakı dövrdə təşəkkül tapmağa başladığını söyləyən tədqiqatçılar (A.M.Şerbak³, H.A.Baskakov¹ və başqaları) daha haqlıdırlar.

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.130.

² Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. . ., ст.64, 66.

³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.71.

Bu məqamda bir qədər haşiyəyə çıxıb sinharmonizmin fəaliyyətini, kök-affiks birləşməsinin birinci (kök-morfem) üçün fəsadsız ötürməsinin təminatçısı rolunun icrası ilə məhdudlaşdırmağın doğru olmadığını vurğulamaq istərdik. Sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə statusunda formalaşmasının iltisafiləyin formalaşma dönməsinə təsadüf etməsinə baxmayaraq, onun hecaxili ahəngləşməni yönləndirən faktor kimi fəaliyyəti daha öncəki dönlərə gedib çıxır. İltisafı dillərin məhz bilavasitə sinharmonizmin iştirakı ilə (dilçilik ədəbiyyatlarında qəbul edilmiş terminologiyaya görə, «sinharmonik paralel» və ya «sinharmonik variantlar» adlandırılan) müəyyən qrup leksik vahidlər meydana gəlmişdir ki, onların (daha sonralar və ya həmin proseslərlə paralel şəkildə bərqərar olmuş) aqlütinativ təmayülə uyğunsuzluğu, bəzi tədqiqatçıların sözügedən ünsürlərin «**daxili fleksiya**» faktlarını təcəssüm etdirdiyini önə sürməsinə² səbəb olmuşdur. Həmin dil faktları ilə bağlı tipoloji problemə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq.

Monqol dilçiliyində hələ XIV-XVII əsrlərdən etibarən sinharmonizmin sözyaradıcılığı prosesində iştirakına və həmin proses zamanı bir qrup arxa quttural sait və samitlərin «**kişi**» və «**bərk**», başqa bir qrup ön sıra palatal sait və samitlərin «**qadın**» və «**boş**»; **i** saitinin isə «**ikicinsli**» və ya «**qeyri müəyyən orta cins**» anlayışlarının ifadəsinə xidmət

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.72.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.20-26.

etməsinə diqqət çəkilməmişdir¹. Tunqus – mancurşünaşlar analogi («bərək» - «yumşaq» oppozisiyasına görə) bölgünün bu dillərdə də mövcud olduğunu qeyd etmişlər². Həmin faktların (məs: monqol d. **axxa** «böyük qardaş...» // **exxe** «ana...»; **awa** «ata» // **ewe** «ana»; mancur d. **xaxa** «kişi» // **xexe** «qadın»; **amila** «erkək» // **emile** «dişi³») tipoloji müstəvidə təhlili, iltisacı dillərdəki sinharmonizmin, bu dillərin struktur quruluşunun formalaşmasından əvvəlki (yəni «iltisacı qiliyəqədərki») dövrdə ilkin «**daxili fleksiya**» rolunu icra etməsi (kursiv bizimdir – A.H.) ilə bağlı mülahizələrini önə sürən tədqiqatçıların⁴ həqiqətdən o qədər də uzaq olmadığını düşünməyə təhrik edir. Elə həmin araşdırmalarda da bildirildiyi kimi⁵, analogi faktlara türk dillərində də yetərincə təsadüf etmək olar. Türk dillərindəki «sinharmonik paralellər» məsələsinin ayrıca təhlil həllini gözləyən problem olmasına baxmayaraq (tədqiqatımızın həcmi və araşdırma obyektinin morfoloji yarusla bağlılığı sırf derivativ səciyyə daşıyan bu tipoloji sapma hallarının təhlilinə geniş yer ayırmağımıza imkan vermir), hətta ən ötəri dəyərləndirmə onların bu dillərin tipoloji determinantası üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan elementlər olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu isə dolayısı ilə sinhar-

¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.134.

² Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М., 1963, ст.16.

³ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-131.

⁴ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116; Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.24.

⁵ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.130-131.

monizmin, bir növ, ikili tipoloji təbiətə malik olduğunu düşünməyə təhrik edir. Belə ki, sinharmonik «sıra»lardakı qarşılaşdırmaların müvafiq semantik yük qazanmasından dolayı, kökdaxili səs əvəzlənməsi sayəsində ilkin kökə yeni mənə yükü və ya (məna) çalarının qazandırılması iltisqiliyin təbiətinə zidd olduğu halda, ahəng qanunu sayəsində variantlılaşan affiksəl morfemlərin kök morfemlə, onun fonetik cildinə uyumlu şəkildə birləşmə əmələ gətirməsi aqlütinativliyin dayanıqlığına xidmət edir (İrəlində sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti məsələsinə daha ətraflı şəkildə qayıdılacaq).

1.9. İltisqı dillərin affiksəl inventarının formalaşmasında sinharmonizmin iştirakı haqqında

1.9.1. Sinharmonizmin iltisqı quruluşun bərqərar olunmasındakı rolu ilə əlaqədar dəyərləndirmələrə qayıdaraq bildirməliyik ki, sözügedən keçid mərhələsində konstruksional vahidliyin yaradılması ilə paralel olaraq, iltisqıliyin bərqərar olmasını təmin edəcək digər proses də gedirdi. Bu, ahəngləşmənin postpozitiv elementin səslərini «fonematik imtiyaz»dan¹ məhrum edərək, aqlütinativ dil tipini zəngin şəkilçi inventarı ilə təmin etməsi idi. Belə ki, müasir türk dillərinin diaxronik aspektdə təhlili bəzi «müstəqil və ya yarım-müstəqil sözlərin qrammatik mənə göstəricilərinə çevrilməsində saitlər harmoniyasının xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini²» sübuta yetirir. İstər türkoloji ədəbiyyatda, istərsə də monqolşünaslıqda müasir

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.45.

² Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.20.

sözdüzəldici və sözdəyişdirici affikslərin kökünün polisintetik quruluşda axtarmağın vacibliyi haqqında (məs: şəxs şəkilçiləri ilə bağlı A.P.Dulzonun tədqiqatında¹) fikirlər səsləndirilir. Maraqlıdır ki, dilçiləri sinharmonizmi «fetişləş»dirməkdə qınayan² T.A.Bertaqayev də affikslərin variantlaşmasının ahəng qanunu vasitəsilə reallaşdığını bildirmişdir³. Doğrudur, «iltisacı dillərdə fonem əvəzlənməsi və sinharmonizm» mövzulu araşdırmasında, dilçi prosesin əks məcrada cərəyan etdiyini, yəni sinharmonizmin affiksəl morfemin saitlərinin assimilyasiyaya uğraması nəticəsində meydana gəldiyini (?! – A.H.) iddia etmişdir⁴. Burada tədqiqatçı sinharmonizmin iltisacı dil tipi ilə qarşılıqlı əlaqəsini etiraf etməsə də, daha öncəki fikirləri ilə bir qədər təzad təşkil edən mövqe ortaya qoymuşdur. Çünki bu prosesdə (yəni şəkilçi variantlaşmasında) ahəngləşmə öz üzərinə struktur-tipoloji səciyyə daşıyan rol götürmüşdür. «Dil təkamülü nəzəriyyəsində fonetik dəyişikliklər ən çətin problem⁵» olsa da, müstəqil söz>affiks keçidini, bütün şəffaflığı ilə, izləməyə imkan verən «çevrilmə» hadisəsini nəzərdən keçirək.

¹ Дульзон А.П. Пратюркские форманты глагольного лица / Тюркологические исследования. М., 1976, ст.126-132.

² Бertaqayev Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.134; Бertaqayev Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.79.

³ Бertaqayev Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М., 1961, ст.28.

⁴ Бertaqayev Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.140.

⁵ Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.114.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində predikativlik göstəricisi rolunda çıxış edən şəxs əvəzlilikləri, müvafiq kateqoriya göstəricilərinin formalaşmadığı bir dövrdə, təkrardan doğan çərçivəliliklə (məs: **Biz** az **biz** «Biz azıq¹») cümlə yaratmağa müvəffəq olur. Belə ki, bu qəbildən olan hadisələri şərh edən K.Abdullayevin sözləri ilə desək, «cümlənin əvvəlində işlənən mübtəda, nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik abstraktlaşmaya məruz qalaraq, təkrar olunursa, o cümləyə nöqtə qoymaq olar²». Qədim yazılı abidələrin dilindən nümunələrə müraciət edək: K1qkız oğlumən «qırğız oğluyam». Bilqə Tonukuk apıǵ **ol**, öz **ol** «Bilici Tonyukuk yamandır, ağıllıdır³», Eren alp er **siz** «Siz ən igid ərlərsiniz», Arık ok **sen** «Sən ox kimi arıqsan⁴». Analoji hadisə qədim özbək dilində də müşahidə olunur; **mən** azaldın sənə xidmatçimən, «Mən əzəldən sənə xidmətçiyəm⁵». A.M.Şerbakın yazdığı kimi, «qeyd olunan konstruksiyalar türk dillərinin inkişafının erkən mərhələlərində şəxsin və ya əşyanın keyfiyyət və ya hər hansı bir digər xarakteristikasını» bildirməyə⁶ xidmət edirdi. Zənnimizcə, həmin erkən mərhələlər, nümunələri təqdim olunan abidələrin aid olduğu dövrdən də öncələri – polisintetik quruluş mərhələsini (və ya keçid yarım-mərhələsini) əhatə edir. Doğrudur, nəzərdən keçirdiyimiz misallar özü ilə

¹ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.95.

² Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.203.

³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.95.

⁴ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата, 1971, ст.157.

⁵ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.217.

⁶ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.81.

tipik inkorporlaşan elementləri təcəssüm etdirməsə də, polisintetik yönümlü tipoloji sapma ünsürlərinin mövcudluğu inkar edilməzdi. Müqayisə üçün deyək ki, inkorporlaşan dillərdəki aqlütinasiya elementləri də ideal iltisqa dil mexanizmi təzahürlərindən yetərincə fərqlənir¹. Bununla belə, qeyd olunanlar «türk dillərinin müəyyən mərhələsi üçün təkhecalı sözlərin – **monosillabların polisintetik birləşməsinin xarakterik olduğunu**» önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) A.Məmmədovun² tamamilə haqlı olduğunu əyaniliklə ortaya qoymuş olur. Həmin konstruksiyaların postpozitiv elementlərin **bilavasitə sinharmonizmin iştirakı ilə** tədricən deleksikalizasiyaya uğraması nəticəsində, aqlütinativ (Y.D.Polivanovun, daha öncə, tanış olduğumuz terminologiyasına görə isə, analitik-aqlütinativ) affiksasiya meydana gəlmişdir. Bu mənada «dildə (fonetikada, qrammatikada və eləcə də lüğətdə) ... yalnız qütbləşmiş halların aydınlıqla sezildiyini», «keçid halların isə mənbənin, yəni danışanın şüurunun özündə qeyri-müəyyən, tərəddüdlü şəkildə» xarakterizə olunduğunu bildirən L.V.Şerbanın sözügedən vəziyyətlə bağlı dəyərləndirməsini xüsusilə qeyd etmək istərdik: «Bununla belə, elə həmin qeyri-aydın və tərəddüdlü məsələlər dilçinin diqqətini daha çox cəlb etməlidir. Belə ki, məhz burada sonralar tarixi qrammatikalarda yer alan faktlar hazırlanır; başqa sözlə, burada (**ke-**

¹ Володин А.П. Некоторые особенности агглютинации в личных формах ительменского глагола / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.257.

² Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, № 5, ст.63.

çid vəziyyətlərində – A.H.) biz dilin təkamülünü müşahidə edirik¹». Doğrudan da, məhz şəxs əvəzlilikləri və onlardan törəyən məlum affiksial inventar qeyd olunan qəbildən qütbləşməni təcəssüm etdirdiyi halda, həmin söz>şəkilçi keçidi, dil təkamülü sxemi baxımından, yarım-mərhələni (keçid periodunu) əhatə etmiş və həmin period (ahəng qanununun yaxından iştirakı ilə şərtlənən proseslərin nəticəsində) iltisqi quruluşun bərqərar olması ilə sonlanmışdır. Keçid vəziyyətlərinin tipoloji səciyyəvləndirməsi işinin xüsusi çətinliyini vurğulamaq üçün müasir çin dilində cərəyan edən proseslərlə bağlı polemikaya ötəri nəzər salmaq kifayətdir. Belə ki, «Müasir çin dilindəki iltisqilik məsələsinə dair (müasir çin dilinin tipoloji xarakteristikası haqqında)» araşdırmasında bu dildəki aşkar iltisqiləşmə tendensiyasını şərh edən N.V.Solntseva və V.M.Solntsevin qeyd etdiyinə görə, bəzi çin dilçiləri, bu qəbildən faktların adekvat tipoloji xarakteristikasını verməkdən imtina edərək məsələni yalnız analiz-sintez prosesləri çərçivəsində dəyərləndirməyi təklif edir və «sözlərin aqlütinativ formalarını mürəkkəb analitik formalar qismində nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirlər²». Göründüyü kimi, keçid vəziyyətlərinin (əslində, hər şeyi öz adı ilə çağırmalı olsaq, həmin vəziyyətlər, bir tipoloji quruluşdan digərinə keçidi gerçəkləşdirən **tipoloji sapma** elementlərindən başqa bir şey deyil) tipoloji səciyyəvləndirilməsi işi, linqvistik tipologiyanın bir çox nəzəri problemlərinin tam həllini tapmasından dolayı, dilçidən xüsusi yanaşma və təfsilatlı təhlil

¹ Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л., 1961, ст.83.

² Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6, ст.29.

tələb edən məsələdir. Bu kontekstdə B.de Kurtenenin «turan dillərində ayrı-ayrı heca və komplekslərin («kompleks» dedikdə, ehtimal ki, alim polisintetik birləşmələri nəzərdə tuturdu – A.H.) məlum ifadə çərçivəsində sait harmoniyası qanununa zidd olaraq, özlərinə xas vokal səsi saxlayırsa, onları müstəqil sözcüklər hesab etmək lazımdır¹» - fikrindən çıxış edərək, bir daha onu söyləmək olar ki, polisintetik konstruksiyaların iltisqi söz-formalar səviyyəsində sadələşməsi, məhz, sinharmonizm sayəsində mümkün olmuşdur.

1.9.2. Formantların meydana gəlməsində vurğu amilin rolunu ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, allomorfların yaranması ilə, kök morfemlərindəki tonal korrelyasiya hadisəsini bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirmək lazımdır. V.Kuriloviçin tonal fərqliliklərin yalnız vurğulu hecalarda reallaşa biləcəyi ilə əlaqədar fikri² iltisqi dillərdə qrammatik kateqoriya göstəricilərinin meydana gəlmə mexanizmini şübhə altına almır. Belə ki, birinci halda, erkən dövrlərdə vurğulu monosillabemin kök variantı törəməsindən söhbət gedirsə, ikincisində vurğudan dolayı dominant mövqeyi üstlənmiş morfemin diqtəsi ilə postpozisiyadakı monosillabemin fonetik deformasiyası haqqında danışılır. Daha sonrakı dövrlərdə «müstəqil vurğunu itirib enklitikaya çevrilən³» şəxs əvəzliliklərinin səs «qabığı»nda, fonetik deformasiyalar özünü biruzə verməyə başlayır. Sonuna əlavə edildiyi sözün

¹ Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

² Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, № 5, ст.69.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.50.

səs tərkibinin incə və ya qalın sait; cingiltili və ya kar samitlərdən təşkil olunmasından dolayı, keçmiş əvəzlilərdən törəyən formantların müxtəlif türk dillərindəki sayı hətta altıya və ya səkkizə çata (məs: **qazax d.** (men>-mın, -pın, -bın, -min, pin, -bin¹); **qırğız d.** (biz>bız, -biz, -buz, -büz, -pız, -piz. -puz, -püz²)) bilər. Göründüyü kimi, burada sinharmonizm özünü tam gücü ilə – həm sait, həm də samit harmoniyası şəklində biruzə verir. Deməli, iltisəqiləşmə prosesi postpozisiyadakı şəxs əvəzliyinin affiksləşməsi ilə gerçəkləşmişdir. Maraqlıdır ki, müasir türk dilləri arasında predikativliyin, dilin erkən dövrlərində olduğu kimi, sintaktik üsulla yaradılması halları da müşahidə olunur. Məs: **xakas d.** **Men** örenikçi **men** «mən şagirdəm»; **sən** student **sən** «sən tələbəsən³». Deməli, bu dildə şəxs əvəzliyinin mürəkkəb konstruksiya daxilində «əriyərek» «kök (əsas) – formant» tipli söz-forma yaratması prosesi hələ reallaşmamışdır. Başqa sözlə, sözügedən kateqoriya çərçivəsində aqlütinasiyanın bərqərar olması haqqında danışmaq hələ tezdir.

Sinharmonizmin vahid konstruksiya yaratmaqda aciz olduğu bir dildə şəkilçi inventarı da zəif olur. Bu da, nəticədə, kökün dominat mövqeyini şübhə altına alır və iltisəqiliyi zəiflədən proseslər üçün münbit zəmin hazırlayır. Bu məsələ ilə bağlı müəyyən ümumiləşdirmə apararaq bildirməliyik ki, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, kökü flektiv səciyyə daşı-

¹ Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.136.

² Грамматика киргизского литературного языка, Часть I, Фрунзе, 1987, ст.155.

³ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, ст.223.

yan müdaxilələrdən mühafizə edə biləcək şakilçi aparatını formalaşdırmaqla sinharmonizm, özünün iltisafiləyə pozitiv yönlü təsirini ortatya qoymuş olur: «qrammatik göstəricilərin variant bolluğu hecaların standart quruluşunu təmin edir...» və «*aqlütinasiyanın dəyişməzliyinə yardımçı olan*» (kursiv bizimdir – A.H.) bu amilin zəifləməsi sözdaxili (ehtimal ki, söz-forma və ya törəmə kök nəzərdə tutulur – A.H.) fonetik uyuma ciddi ziyan vurur¹. Sözsüz ki, qeyd olunanlar sinharmonizmin iltisafilə dil tipinin yaranışının (belə demək mümkünsə) «beşiyin»də durmasını əyani şəkildə təsdiqləməklə yanaşı, onun – aqlütinativliyin xidmətində dayandığını tam aydınlıqla ortaya qoyur. Yeri gəlmişkən, onu da əlavə edək ki, iltisafilə quruluşun dayanıqlığının səbəblərini araşdırmış B.A.Serebrennikov, bu dil tipinin mühafizəkarlığını təmin edən faktorlar sırasında, «saitlərin harmoniyasının paradigmanın aksial strukturunun keşiyində duraraq» flektiv təbiətli elementlərin meydana gəlməsinin qarşısını almasını da² qeyd edirdi. Onun fikrinə şərik çıxan A.A.Reformatski və V.A.Vinoqradova görə, aqlütinativ dillərdə, insirafi hind-Avropa dillərindəki vurğunun vəzifəsini üzərinə götürən və tipoloji xarakterli hadisə olan sinharmonizm və eləcə də vurğu, əslində, eyni struktur fenomenin – söz aksentinin iki təzahür formasıdır³. Lakin əsərlərində ardıcıl

¹ Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.125; Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, ст.100.

² Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.13-14.

³ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.125.

olaraq sinharmonizmin struktur-tipoloji hadisə olması fikrini tənqid hədəfinə çevirən monqolşunas tədqiqatçı T.A.Bertaqayev, nəinki qeyd olunan (sinharmonizmin iltisaqiliyin «keşiyi»ndə durması ilə bağlı) mülahizələri qəbul etməmiş, hətta «iltisaqiliyin xüsusi dayanıqlığının heç bir faktla sübuta yetmədiyini» bildirərək, «*daxili fleksiyanın heç bir dildən yan keçmədiyi*»ni (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür¹. Tədqiqatçının fikirlərinin birinci hissəsi ilə razılaşmasaq da, qeyd etməliyik ki, aqlütinativ dillərdə (irəlidə təhlilini edəcəyimiz) umlaut və ya ablaut tipli flektiv ünsürlərin yetərincə geniş çeşiddə mövcudluğu, artıq inkaredilməz fakt kimi qəbul olunmaqdadır. Buradan isə məntiqi sual meydana çıxır: «qoruyucu missiya»ni üzərinə götürmüş sinharmonizm, niyə «mühafizəkar» iltisaqiliyin dayaqlarına – kök muxtariyyətinə endirilən «zərbə»lərin qarşısını ala bilmədi? Belə ki, bir çox dilçilik ədəbiyyatında, məhz, iltisaqiliyin təminatçısı qismində dəyərləndirilən sinharmonizmin² bəzi təzahür formaları, bu dillərdə elə dəyişikliklərə yol açır ki, V.Kotviçin sözləri ilə desək, artıq kökün dəyişməzliyi haqqında müəyyən şərtliklə danışmaq lazım gəlir; hind-Avropa dilləri üçün xarakterik olan flektiv xüsusiyyətlərsə get-gedə artır³. Məsələ ilə yaxından tanışlıq nəticəsində isə aydınlaşır ki, bir çox halda, burada söhbət sinharmonizmin bir funksiyasının zəiflədiyi şəraitdə digərinin qəribə metamorfoza məruz qalaraq

¹ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фюзии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.128.

² Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ст.37.

³ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, ст.30-31.

maraqlı forma əldə etməsindən gedir. Yəni, bu zaman dilçilik ədəbiyyatında, zənnimizcə, çox haqlı olaraq, «**əksinə sinharmonizm**» və ya «**repressiv sinharmonizm**» kimi dəyərləndirilən hadisələrdən bəhs edilir. Həmin hadisələr əksər hallarda, onların daha çox yer aldığı dilin adı ilə bağlı olaraq «**uyğur umlautu**» adlandırılır.

II FƏSİL

AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ BƏZİ DAXİLİ FLEKSIYA SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN FAKTLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLƏ UYĞUNLUĞU HAQQINDA

2.1. Umlaut və sinharmonizmin müqayisəsi və ya ahəng qanununun «primitivliyi» haqqında

Uyğur dilində (məs: **mal** – **meli** «malı»; **may** «yağ» - **meyim** «yağım»; **bar** «get» - **beriş** «gediş»; **bay** «varlı» - **beyiş** «varlanma¹») və dialektlərində (konkret olaraq N.A.Baskakovun bildirdiyi kimi, İssık – kul ətrafında yaşayan uyğurların danışığında ədəbi dillə müqayisədə bəzi fərqliliklər müşahidə olunsa da, «ikinci hecanın dar saitinin birinci hecanın gen saitinə *əks istiqamətli təsiri qanuna uyğunluğu* (kursiv bizimdir – A.H.) qorunub saxlanılır»; məs: **as** – **esiptu** «asiləbdir»; **aç** – **eçilğan** «açılan»; **tap** – **tepilmiğan** «tapılmaz²») və eləcə də V.V.Radlov və M.Ryasyanenin bildirdiyi kimi, Volqaboyu arealda yayılmış türk dillərində (söhbət tatar və başqırd dillərindən gedir – A.H.) repressiv assimilyativ proseslərin sonucunda ortaya çıxmış (sonuncular da – Volqoboyu dillərdə, görkəmli türkoqların qeyd etdiyi kimi, bu qəbildən proseslər yalnız məhdul qrup leksem-ləri əhatə edir: məs: **ata** – əzizləmə formasında **əti** (< ata+i)

¹ Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М., 1960, ст.37.

² Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйгуров. Алма-Ата, 1978, ст.4.

«atacan¹»*) dil faktları vardır ki, həmin faktların türk dillərinin qrammatik determinantası ilə uyğunsuzluğu və eləcə də german dillərindəki «umlaut» istilahı ilə tanınan dil faktları ilə aşkar bənzəyişi onların tipoloji müstəvidə təhlillərə cəlb edilməsini labüd etmişdir.

Uyğur dilindəki repressiv istiqamətli assimilyativ proseslərlə əsl german umlautunun müqayisəsi hallarının birincilərin (uyğur «umlautu»nun) real təbiətini hansı səviyyədə əks etdirməsi ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirməzdən öncə, onu qeyd etməliyik ki, nəinki iltisacı kökün toxunulmazlığına xələl gətirməsindən dolayı müqayisəyə cəlb edilməsi tam məntiqə-müvafiq görünən «əksinə sinharmonizm» hadisəsi, hətta progressiv distakt assimilyasiyanın, yəni ahəng qanununun özünün də german umlautu ilə paralellik əsasında təhlilə cəlb edilməsi halları mövcuddur. Belə ki, «dil texnikası və dil mexanizminin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş tendensiyalar»ın təhlilini aparan B.A.Serebrennikov bu kontekstdə «**sinharmonizm hadisələri**»ni («sinharmonizm hadisəsi»ni deyil, məhz «hadisələri»ni; kursiv bizimdir – A.H.) qeyd edərək həmin hadisələr çərçivəsində hind-Avropa dillərindəki umlautu və eləcə də yer aldığı dillərdə «söz strukturunun göstəricisi olmaqla xüsusi funksiya icra edən» ahəng qanununu bir arada nəzərdən keçirmişdir².

¹ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, ст.71.

* Analoji faktları tatar və başqırd dillərində izləmiş B.Veysov, bu qəbildən olan ünsürləri *iltisacı dillərdəki daxili fleksiya elementləri* qismində (kursiv bizimdir – A.H.) dəyərləndirmiş A.A.Naqayevin yanaşması kontekstində təhlil etmişdir (Вейсов Б. Чередование звуков – один их видов словообразования: Автореф. дисс... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972, ст.12, 7).

² Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских язы-

Göründüyü kimi, alim, ahəng qanununun, özünün yer aldığı dillərin struktur quruluşu ilə bağlılıq nümayiş etdirməsindən dolayı, (umlaut hadisəsi ilə müqayisədə) müəyyən fərqliliklərin olduğunu qeyd etsə də, istər **brexunqun (və ya umlautun)**, istərsə də əsl **sinharmonizmin** yekcins mahiyyət kəsb etdiyini önə sürmüşdür.

Umlaut hadisəsinin sinharmonizmlə müqayisəsi Azərbaycan dilçiliyi üçün də yad deyil. Belə ki, «söz kökünün birinci saiti, buna R.Yakobsonun termini ilə desək, zondervokal deyirlər, hansı ahəngdə köklənibsə, sonra gələn və ya ona əlavə olunan saitlər, demək olar ki, o kökdə köklənir» - sözlərinin müəllifi – germanist araşdırmaçı F.Yadigar «dilçilik elmində bu həmahəngliyin ahəng qanunu adlandırıldığına» diqqət çəkərkən «alman dilində isə sözə qoşulan şəkilçinin saiti söz kökündəki saiti öz məxrəcində kökləməyə meyl edir ki, buna da germanistikada umlautlaşma hadisəsi deyirlər» - əlavəsini vermişdir¹. Alimin yanaşması Azərbaycan dilçiliyində məsələnin bu aspektdən dəyərləndirilməsinə edilmiş ilk cəhd deyil. Belə ki, hələ 1931-ci ildə, yəni marrizmin tüğyan etdiyi bir dövrdə, türk sinharmonizminin təbiəti ilə bağlı aparılmış araşdırmada yetərinə orijinal mövqeli mülahizələr ortaya qoyulmuşdur. Söhbət «bəzi qərb dillərində *sinharmonizmin qalıqlarına misal* kimi alman, ingilis dillərində olan *umlaut* hadisəsinin göstərilməsinin» mümkünlüyünü önə sürən və «türk dillərində müşahidə etdiyimiz *sinharmonizm hadisəsinin buna (umlauta – A.H.) çox yaxın olduğunu* qeyd edən A.Şərifin (dilçi,

ках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.48.

¹ Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993, s.50.

«**Der Rat – die Rete; Der Mann – die Menner** kimi yüz-lərcə misallarda» **sinharmonizmin** müşahidə edildiyini bildirir; kursivlər bizimdir – A.H.). «İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi» məqaləsindən¹ gedir. Araşdırmanın işıq üzü gördüyü tarixlə bağlı məlumatın xüsusi qeyd edilməsi heç də təsadüfi deyil: məqalənin, ayrı-ayrı dillərin tipoloji özəlliklərinin təfəkkürün inkişafı ilə əlaqələndirilməsini labüd edən stadial nəzəriyyə ardıcılı tərəfindən qələmə alınması burada müəyyən qeyri-obyektiv mülahizələrin yer almasını qaçınılmaz etmişdir. Məhz bu səbəbdən həmin yanlış dəyərləndirmələrə münasibət bildirilməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, sözügedən araşdırmanın təhlili üzərində bir qədər dayanmağı vacib hesab edirik.

A.Şərif «iltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi»ni araşdırarkən həmin dillərdəki sait uyuşmasını flektiv dillərdəki sözügedən daxili fleksiya hadisəsinə bənzətmiş, bununla belə, «orijinal» bir fikir səsləndirərək, ahəng qanununun *primitiv mədəniyyət dövründə* meydana gəldiyini və hazırda onun yüksək səviyyədə təmsil olunduğu dillərin «*olduqca ibtidai bir mədəniyyət sahibi olan köçəri həyat və ovçuluq ilə dolanan və xarici təsirlərə ən az məruz qalmış*» (kursiv müəllifindir – A.H.) şərqçi türklərin dili olduğunu bildirmişdir². Bu fikirlərə əsasən belə ehtimal etmək olar ki, daha öncəki iqtibasda müəllif alman və ingilis dillərindəki umlaut faktları ilə əlaqədar işlədilən «sinharmonizmin *qalıqları*» ifadəsindən həmin dilləri primitivlik

¹ Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-83.

² Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.83, 85.

damğasından sığortalamaq üçün istifadə etmişdir. «Bircə bu hadisə *tipoloji təsnifat üçün əsas olmaqdan ziyadə* dillərin *stadial təsnifatında müəyyən dövrlər* üçün əsas götürülməlidir» - fikrini önə sürən A.Şərif, həmin stadial təsnifatdan çıxış edərkən «türk dillərində sinharmonizm hadisəsi *türk tarix və mədəniyyətinin primitiv dövrlərinə məxsus* bir koordinat olub *türk xalqları başqa millətlərlə çarpazlaşdıqca* (məlumdur ki, «ulu dil» anlayışın «elmi fiksiya» qismində dəyərləndirən stadialistlər¹ yalnız dillərin çarpazlaşması ideyasını məqbul hesab edirlər – A.H.) və *türk xalqları mədəniyyətə irəlilədikcə* öz qüvvəsini» itirəcəkdir – fikrini səsləndirmişdir². Müəllif hətta bəzi türk dillərindəki, o cümlədən Azərbaycan dilindəki sinharmonizmin zəifləməsi faktlarından müəyyən sevinc hissi ilə bəhs etmişdir. Bu zaman o, nəinki bu dil daşıyıcılarına qarşı aşağılayıcı münasibət bəsləməsinin fərqiə varmamış, əksinə «bəzi millətçiləri türk dillərindəki ... sinharmonizmin ... bir məziyyət olduğunu irəli sürməkdə» (məs: türkoloji qurultay iştirakçı olan qazax alimi rus dilinin türk dillərinə nəzərən «anarşi», yəni anarxiyalı dil olduğunu bildirmişdir) qınamışdır³. Bu mülahizələrin Yafəs nəzəriyyəsinin hökmran olduğu dövrdə söyləndiyini nəzər alsaq da, qeyd etməliyə ki, sinharmonizmə «primitivlik» damğası daha öncələr, Şteyental tərəfindən vurulmuşdur. Bu mövqeyin sonralar

¹ Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л., 1933, ст.309.

² Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-86.

³ Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.82-86.

Malmberq tərəfindən də nümayiş etdirildiyini nəzərə alıb, bir qədər haşiyəyə çıxaraq, məsələyə münasibət bildirməyi vacib sayırıq.

Dildəki ifadə resurslarının kombinatorluğunun nümayiş etdirdiyi müstəqilliyin səviyyəsinin dilin inkişafına dəlalat edən göstərici olduğunu hesab edən Malmberq, bu fikrinin davamı kimi yazır: «Biz saitlər harmoniyasına malik dili... az inkişaf etmiş – hətta, lazım gələrsə, daha primitiv – deyə xarakterizə etsək, tamamilə qanunauyğun hərəkət etmiş olarıq¹». Malmberqin sözlərinin təsdiqi üçün uşaq dilindən alınma faktlara (dilçi, özünün on altı aylıq oğlunun bu yaxınlarda həmin mərhələni keçdiyini və artıq bundan sonra, «daha sərbəst kombinatorluq vərdişləri»ni əldə etməyə başladığını bildirmişdir²) müraciət etməsi özünü doğrultmur. Belə ki, aqlütinativ dillər, heç vaxtla «uşaq dilinin ikinci yaşa qədər qoyduqdadı, yekun reflektor qışqırıqlar və qığılı mərhələsi» və ya növbəti dörd ayı əhatə edən «eşidilən sözlərin sadələşmiş tələffüzü» dövründəki³ vəziyyətinə uyğun gəlmir. Hesab edirik ki, belə dəyərləndirmə, sırf səthi bənzərliyə əsaslandığından, məsələnin real mahiyyətini dərk etməyə mane olur. Belə ki, həmin faktlar fərqli şəraitin məhsuludur: uşaq dilində kombinator rəngarənglik, danışmaq aparatının tam formalaşmamasından dolayı, mümkünsüzdür. İltisacı dillərə gəlicə, burada vəziyyət heç də qeyd olunan səviyyədə deyil. Əgər ümumən dil sistemində, V.M.Solt-

¹ Мальберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М., 1962, ст.350.

² Мальберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М., 1962, ст.350-351.

³ Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. Казань, 1915, ст.132.

sevin bildirdiyi kimi, fonem kombinatorluğu üçün **azad** (rus dilindəki kimi) və **məhdud** (çin dilində olduğu kimi) dil qütbləşməsi mövcuddursa¹, fikrimizcə, türk dilləri öz sinharmonizmi ilə bu sıralamada aralıq mövqedə qərar tuturlar. Çünki, kök toxunulmaz qalsa da (söhbət ideal aqlütinativlikdən gedir), ona tabe olan hissədə səslərin qarşılıqlı təsirdən dolayı əmələ gəlmiş variantlı affikslərdə fonem kombinatorluğunun nisbi sərbəstliyi üçün (burada kontekst axırınıncı rol oynamır) imkanlar mövcuddur.

Sinharmonizmin primitiv təbiətli hadisə kimi səciyyələndirməyin yanlışlığını, əksinə, hətta onun bir çox aspektdən üstün keyfiyyətlərə malik olmasını aşağıdakı istiqamətlər üzrə izləyə bilərik.

Nitq aktı zamanı danışmaq aparatını artıq muskulat hərəkətlərdən (və ya gərginlikdən) sığortalayan ahəng qanunu, əlavə enerji sərfinin qarşısını alır ki, bu da dolayısı ilə həmin hadisənin tələffüzün səlisləşdirilməsi məqsədini güddüyünə dəlalət edir. Təsadüfi deyil ki, daha öncə də bildirdiyimiz kimi, B.A.Serebrennikov istər ahəng qanunu, istərsə də umlautu, məhz «dil texnikasının və dil mexanizminin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən tendensiyalar» çərçivəsində araşdırmış və bu qəbildən fonetik hadisələrin «artikulyasyon çətinlik yaradan qəliz pozisiyaların aradan qaldırılmasına» xidmət etdiyini və bununla da «tələffüz (enerji) sərfiyyatının azalmasına» istiqamətlənmiş qənaətə meyllilik tendensiyasının tərkib hissəsi olduğunu önə sürmüşdür².

¹ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М., 1977, ст.271.

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.45-46.

Sinharmonizmin artikulyasyon rahatlığın təmin edilməsinə yönəldiyinə təxmini analogiya əsasında da əmin ola bilərik. Poetik əsərlərdəki fonetik təkrarların təbiətən sinharmonizmə yaxınlığını nəzərə alaraq, həmin faktların təhlili əsasında ortaya çıxan bəzi məqamlara diqqət yetirmək istərdik. «Poetik nitqdə səs təkrarlarının istifadəsi səbəblərinin aydınlaşdırılması üçün afaziyanın tədqiqi ilə bağlı araşdırmaların müəyyən maraq kəsb etdiyini» bildirən A.Y. Martinsev, «afaziyalı xəstələrdə artikulyasiyanın bir növündən digərinə keçidin çətinləşdiyini», bu səbəbdən də əks vəziyyətin, yəni *«yekcinsliyin artikulyasiyanı əsaslı şəkildə asanlandırğını»* önə sürmüş (kursiv bizimdir – A.H.) və onu da əlavə etmişdir ki, «patologiyanın normanın gizli və ya qeyri-aydın tendensiyaların müəyyənləşdirdiyini ehtimal etsək, görünür, o zaman poetik nitqdəki səs təkrarlarından istifadənin qismən artikulyasiyanın asanlaşdırılmasına meylliliklə izah ediləsi mümkün olar¹». Ahəng qanununun da söz-forma çərçivəsindəki səslərin yekcinsliyinin təmin edilməsinə yönəldiyini nəzərə alsaq, onun da artikulyasyon rahatlığa meyilliklə əlaqəli olduğunu düşünmək yanlışlıq olmazdı.

Sinharmonizmin artikulyasyon mahiyyətindən doğan əlverişliyi barədə bəhs edərkən onun yaratdığı akustik effektlə bağlı bəzi məqamları gözardı etmək olmaz. Belə ki, onun «qulağayatımlılığı və musiqiliyini» xüsusi olaraq vurğulayan V.Q.Yeqorov, «qədim dövrlərdə çuvaşların bunu hiss edərək təhtəşüuri olaraq bu qanuna uyğunlaşdığını ehtimal» etmiş və həmin ehtimalların təsdiqi qismində yekcins saıtlərin istifadəsi

¹ Мартынецев А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. 1974, №6, ст.64.

ilə tərtibləşmiş şerləri (folklor nümunələri və müəllif əsərləri olan dördlükləri) misal gətirmişdir¹. Burada da səslərin yekcinsliyi məsələsinin poetik nitq müstəvisində izah edilməsindən çıxış edərək ahəng qanununun primitivliyi ilə bağlı iddiaların kökündən yanlışlığını bir daha ortaya qoya biləcək bir məqamı diqqətə çəkmək istərdik. Bu məsələ, araşdırılan problemlə bağlı bir qədər dolayı arqumentasiya təşkil etsə də, onu qeyd etməliyik ki, ən müxtəlif xalqların bədii irsində, o cümlədən hind-Avropa dil daşıyıcıları olan millətlərin söz sənəti nümunələrində harmonik səslənişi təmin edən bədii priyomlardan (alliterasiya və assonansdan) geniş çeşiddə istifadə halları məlumdur. Həmin həmahəngliyə meyilliliyin primitivlik damğasını daşmadığını nəzərə alsaq, Şteyental, Malmberq və analogi mövqe nümayiş etdirmiş digər alimlərin mülahizələrinin Avrosentrizmin fəsadlarından başqa bir şey olmadığı bir daha yəqinləşər.

Sinharmonizmin akustik effekti onun «musiqiliyi və qulağayatımlılığı» ilə məhdudlaşmır. Belə ki, sinharmonizmi musiqidəki tonallıqla müqayisə edən N.S.Trubetskoy onun cümlə daxilində sözlərarası signal rolunda çıxış etdiyini bildirmişdir². B.Çobanzadə: «ahəng sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam sözlərin harada başlayıb, harada qurtardığını fərq edə bilər» – fikrini səsləndirməklə onun (sinharmonizmin) ayırıcı signal funksiyasına işarə etmişdir³. Doğrudur, burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinharmonizm,

¹ Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары, 1954, ст.174.

² Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, ст.313.

³ Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı, 1998, s.185.

bildirildiyi kimi, sözayırıcı funksiyanı icra etməyə qadir olsa da, onun bu xüsusiyyəti bütövlükdə dil materialına tətbiq ediləcək səviyyədə mütləq deyil. Bu mənada, qismən də olsa (haqqında bəhs ediləcək müəllif, ümumilikdə sinharmonizmi, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, struktur-tipoloji hadisə kimi dəyərləndirməkdən imtina edir; konkret olaraq, delimitativ funksiyaya gəlincə, onun mövcudluğunu inkar edir), mətnin leksikasının müəyyən faizinin ahəng qanunu üsulu ilə delimitasiyaya məruz qala bilmədiyini söyləyən T.Bertaqayevlə¹ razılaşmalı oluruq. Dilimizdən gətirəcəyimiz ən adi nümunə «türkcə bilməyən adam»ın sözün «harada başlayıb, harada qurtardığını» söyləməkdə aciz olacağını göstərir: *Gülü gümüşü güldana qoy*. Görüldüyü kimi, cümlənin ilk iki komponenti arasında sinharmonik təbiətli delimitasiya aparıla bilmədiyi halda, ahəng qanuna tabe olmayan alınma söz isə elə həmin prinsipə görə «parçalanmalı» olur.

Zənnimizcə, qeyd olunanlar sinharmonizmi Ural-Altay dillərində «danışanların əqli imkanlarının» az inkişaf etməsi ilə əlaqələndirən Şteyntalın² haqlı olmadığını göstərir. Alman aliminin yol verdiyi bu yanlışlığının səbəbləri, ehtimal ki, onun qrammatika, məntiq və psixologiyanın qarşılıqlı əlaqəsini spesifik dəyərləndirməsindən qaynaqlanır. Belə ki, Şteyntala görə, dilin tarixi ilə xalqın ruhunun tarixi inkişafı bir-birilə sıx sürətdə əlaqəlidir və sonuncunun dərk olun-

¹ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.85.

² Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951, ст.96.

masının yolu «*dillərin səs quruluşunun tənəzzülü*» (kursiv bizimdir. – A.H.) və buna əks – onların daxili formasının... təkamülündən keçir¹». Deməli, dolayısı ilə, alman aliminə görə, nizamlı fonetik quruluş, dil təkamülünün erkən dövrlərinə təsadüf edir. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, məsələnin bu cür mütləq şəkildə qoyuluşu ilə razılaşmaq çətindir.

2.2. *İltisəqi quruluşun «əlverişsizliyi» haqqında.* Tədqiqatın bu məqamında daha öncə təhlil ediləcəyinə söz verdiyimiz məsələyə – A.Şərifin sinharmonizmin primitivliyi ilə bağlı iddiaları kontekstində səsləndirdiyi bir mülahizənin dəyərləndirilməsinə yer ayırmaq istərdik. Belə ki, «sinharmonizmin bir məziyyət olması»na qarşı çıxan A.Şərif «miltətçi» damğası vurduğu qazaxıstanlı həmkarının rus dilinin türk dillərinə nəzərən «anarşi» (yəni «anarxiyalı») dil olması fikrini şiddətlə tənqid etmişdir². «Pantürkizm»də günahlandırılan alimin fikirlərinin sinharmonizmin akustik və artikulyasyon mahiyyətindən doğan üstünlükləri çərçivəsində dəyərləndirilməsinin məqsəduyğun olması onun ayrıca təhlil həlli qazanmasını labud etmişdir. Bunun başlıca səbəbi isə sözügedən məsələdə sinharmonizmin primitivliyi iddiasının aqlütinativ quruluşun primitivliyi haqqında iddialarla kəşifməsidir. Yafəs nəzəriyyəsi ardıcılı olmasından dolayı, iltisəqi dil strukturunun, sinharmonizmin müşahidə edilmədiyini insirafi təmayülə nəzərən, inkişafın daha aşağıdakı pilləsini əhatə etdiyini düşünən dilçinin^{*}, iltisəqi və insirafi təmayüllü

¹ Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1964, ст.135.

² Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3, s.83.

* Xatırladaq ki, Şərif daha öncə bildirildiyi kimi, türk dillərindən bəzilərinə sinharmonizmin zəifləmə tendensiyasını müəyyən sevinc hissi ilə şərh edərək, dolayısı

dillərin müqayisəsi zamanı, hər hansı bir sahə ilə bağlı üstünlüyün birincisinə (iltisacı quruluşlu dilə) tanınmasından əndişə duyacağı ehtimal olunandır. Bu baxımdan, sinharmonizmin primitivliyi iddialarının ifşası üçün iltisacı dillərin, belə demək mümkünsə, «bərəət qazanması»na yönəlik bəzi məqamlara nəzər salmaq vacibdir.

A.Şərifin sözügedən məqaləsi ilə təxminən eyni dövrdə (1937), yəni «Yafəs nəzəriyyəsi»nin tüğyan etdiyi otuzuncu illər periodunda qələmə aldığı «hind-Avropa problemi haqqında düşüncələr» məqaləsində, «N.Y.Marrın dillərin morfoloji tiplərinin inkişafına dair görüşlərinin kəskin tənqidinə» yer ayırmış N.S.Trubetskoy, «*fleksiyanın*, Ural-Altay dillərində təmsil olunan və aqltinasiya adlandırılan prinsipə əsaslanan quruluşla müqayisədə, sözsüz ki, *olduqca daha çox qeyri-şəffaf, qənaətsiz və əlverişsiz olduğunu*» önə sürmüş və birmənalı şəkildə bildirmişdir ki, «aqlütinativ dilləri ... **primitiv hesab edən dilçilər**, görünür ki, bu qənaətə (özlərinin müxtəlif hind-Avropa dil daşıyıcıları olmaqlarından dolayı) *öz eqosentrik öngörüşləri* sayəsində gəlmişlər¹» (kursiv bizimdir – A.H.). Alim hind-Avropa təkəbbürünün ifşasında bir qədər də irəli gedərək, əslində, bu (hind-Avropa) dillərin «iltisacı quruluşlu Altay dillərinin texniki kamilliyinə çatmasına çox qaldığını» bildirmiş və bu səbəbdən də, hind-Avropa leksik bazasına əsaslanan esperanto dilinin «təmiz aqlütinativ quruluşlu» olmasının təsadüfi olmamasına

ilə onların daha sonrakı struktur mərhələyə, yəni flektivliyə qədəm qoymağa olduğunu önə sürmüşdür. Aqlütinativlikdən flektivliyə keçidlə bağlı oxşar fikirlər, A.P.Potseluyevskinin tətqiqatın növbəti bölümlərində təhlilinə yer ayracağımız araşdırmasında da səsləndirilmişdir.

¹ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.76-77.

diqqət çəkmişdir¹. Əgər təxminən oxşar mövqe sərgiləyərək türk söz-formasının şəffaflığı və dəqiqliyini vurğulamış və bundan dolayı, A.Şərifin qəzəbinə tuş gəlmiş hər hansı bir qazax alimini (istər 1926-cı il türkoloji qurultay iştirakçısı olmuş tədqiqatçını, istərsə də illər sonrasında yenidən iltisacı dillərin müdafiəsinə qalxmaq zərurətini duymuş O.Süleymenov; **bax**:²) milli mənsubiyyətindən dolayı «millətçi» adlandırmaq mümkün idisə, öz dövrünün ən görkəmli araşdırmaçılarından olan N.S.Trubetskoya qarşı eyni ittihamı səsləndirmək absurd olardı. A.Şərifin yanaşmasına görə, «türk millətçi»si adlandırıla biləcək digər araşdırmaçının, aqlütinativ və fuziyon affiksasiya fərqləndirməsini aparmasından dolayı, flektiv sözün diffuz təbiətinə təfsilatlı şəkildə bələd olan E.Sepir olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, o da, A.A.Reformatskinin bildirdiyi kimi, «*türk dilinin aydın məntiqi ilə*» müqayisədə «*hind-Avropa sözlərinin qrammatik quruluşunun kaprizli (ərköyün) idiomatizmi*»nə (kursiv bizimdir – A.H.) diqqət yetirmişdir³. Göründüyü kimi, istər N.S.Trubetskoyun, istərsə də E.Sepirin mülahizələri (flektiv dillərə qarşı «hücum taktikası»ndan qaynaqlanmayıb) aqlütinativ dillərlə (və eləcə də bu dillərdə danışan xalqların mədəniyyətləri ilə) bağlı sərgilənən Avrosentrik yanaşmadan doğan təkəbbürlü münasibətin ifşasına yönəlmişdir. Belə ki, bu münasibətin bəsit ehtimallar və ya fraqmentar «təhlil»lər şəklində deyil (daha öncə Şlegel təsnifatı ilə bağlı dəyərlən-

¹ Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, стр.77.

² Xəlilov B.Ə. Fəllərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı, 1998, s.8-9.

³ Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, стр.85.

dirmələrdə şahidi olduğumuz kimi), elmi əsaslara oturulmağa çalışan doktrina olması, məsələnin gözardı edilməsinə imkan tanımırdı. Aqlütinativ dillərə və eləcə də qeyri-flektiv quruluşlu digər dillərə qarşı aşağılayıcı münasibətin miqyasını, mövcud morfoloji klassifikasiya sisteminin dəyərləndirməsini aparmış İ.A.Boduen de Kurtenenin «V.V.Radlovun əsərlərinin səhifələrindəki qeyd»lərində tam aydınlığı ilə izləmək olar. Məhz bu kimi avrosentrik yanaşmanın morfoloji təsnifata yol tapması B. de Kurtenenin, bu *klassifikasiyanın «donuq «hind-German» təkəbbürü və özündən razılığının və «daha az dəyərli xalqlara» qarşı hind-German ikrahının təsdiqi»* olduğunu düşünməyə təhrik etmiş¹ (kursiv bizimdir – A.H.) və bundan ciddi şəkildə təsirlənən dilçi, sözügedən təsnifatın pozitiv məqamlarını görməməzlikdən gələrək ondan (morfoloji klassifikasiyadan) tamamən imtina edilməsini təklif etmişdir. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, məhz bu təkəbbür, hind-Avropa dillərindəki tipoloji anomaliya hallarının, konkret olaraq, aktiv şəkildə müşahidə edilməkdə olan iltisacı təbiətli sapma elementlərinin gözardı edilməsinə yol açmışdır. Əks halda N.S.Trubetskoy, bəzi tədqiqatçıların hind-Avropa dillərindəki artan iltisacılışmə tendensiyalarının izahı üçün (yəni həmin tendensiyaların «ideal flektivliyə» xələl gətirməsinin izahı baxımından – A.H.) fərqli yorumlar axtaracağını² ehtimal etməzdi.

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.182.

² Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1, ст.76.

İltisacı quruluşun aşağılanmasından dolayı, revanşist məntiqlə flektiv quruluşun primitivliyi ilə bağlı iddialar irəli sürməkdən çox uzaq olsa da, deyilənlərin, konkret olaraq, sintetik-flektiv quruluşlu rus dilinin türk dilləri ilə müqayisədə daha «anarşi» olması fikrinin doğruluğu danılmazdır. Belə ki, hər bir tipoloji təmayülün digərləri ilə müqayisədə üstün keyfiyyətləri olduğu kimi əlverişsiz sayılan cəhətləri də vardır. Müqayisənin iltisacilik və insirafilik qarşılaşdırılması müstəvisində aparıldığını nəzərə alaraq yalnız bu təmayüllərlə bağlı bəzi məqamlara diqqət yetirmək istərdik. Belə ki, doğrudan da, türk sözünün strukturunun kök-şəkilçi muxtariyyətini labüd etməsindən dolayı, onun daha az diffuz və ya (A.Şərifin terminologiyası ilə) daha az «anarşi» olması danılmazdırsa, digər tərəfdən, bu təmayülün «bir qrammatik mənə – bir şəkilçi» modelinə müvafiq sözdəyişiminin, müəyyən mənada, pleonazmdan (və ya V.Skaliçkanın istifadə etdiyi terminologiya ilə desək, «tavlologiyadan¹») «əziyyət çəkməsi» qaçınılmazdır. Analoji durum (yəni, «əksliklərin vəhdəti») flektiv dillərdə də müşahidə edilir: burada sözün morfoloji strukturu, şəkilçi «şəbəkələşməsi» ilə yüklənməməsindən dolayı, (nisbi anlamda) kompaktlığı ilə seçilsə də, elə həmin kompaktlığa meyllilikdən qaynaqlanan diffuzluğa görə, çətin üzvlənən birikməyə çevrilir. Məhz sonuncu məqam, fuziyon affiksasiyanın kütləvilik qazandığı rus dilinin morfoloji strukturunun qeyri-şəffaflığına yol açmışdır. Oxşar situasiyanın türk dillərində yalnız tipoloji sapmalar səviyəsində qərar tutaraq (bu haqda irəlidə ətraflı şəkildə bəhs ediləcək) qrammatik determinantın tərkib hissəsinə çevril-

¹ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, ст.29.

məməsində, sinharmonizmin əhəmiyyətli rol oynaması bir çox araşdırmalarda etiraf edilən danılmaz faktıdır. Bu mənada, iltisacı dillərdə sinharmonizmin səviyyəsi ilə tipoloji sapma elementlərinin çəkisi arasında tərs mütənəsbibliyin mövcudluğunu önə sürən dilçilərin mülahizələrində müəyyən həqiqətin olduğunu qeyd etmək lazımdır. Həmin «həqiqət payı»nın konkret olaraq nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırılması və eləcə də bu qarşılıqlı şərtləndirmənin yanlış məqamlarının aşkarlanması üçün digər problemə – sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətinin çözümü məsələsinə keçid etmək istərdik.

2.3. Sinharmonizmin flektiv mexanizmin iş əmsalını artırma bilən özəllikləri haqqında

2.3.1. «Sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti» dedikdə biz, iltisacı dillərdə yer alan ahəng qanununun bir tərəfdən, sözügedən dillərin qrammatik determinantasının mühafizəkarlığının təmini işində oynadığı rolu, digər tərəfdən isə, bilavasitə elə həmin qanunun iştirakı ilə gerçəkləşən anomaliya proseslərini nəzərdə tuturuq. Tədqiqatın daha öncəki bölümlərində sinharmonizmin aqlütinativ quruluşun bərqərar olunmasında oynadığı müstəsna rolun dəyərləndirilməsinə geniş yer ayrıldığından, araşdırmanın bu məqamında əsas diqqəti «ahəng qanunu və tipoloji sapma elementləri» mövzulu problemin təhlilinə yönəldəcəyik.

«Aqlütinasiya və sinharmonizmin qarşılıqlı münasibətləri» başlıqlı məqaləsində «morfemlərin *aqlütinativ birləşmə üsullarının digər vasitələr, məsələn, fuziyon elementlər tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıldığı dillərdə sinharmonizmin*

aradan qalxmasının müşahidə edilməli olduğunu» önə sürən G.P.Melnikov, özünün bu ehtimalını təsdiqləyə biləcək fakt qismində, «*flektiv quruluşun bir çox özəlliklərini əldə etmiş* və (qrammatik strukturunda) *fuziya prosesi inkişaf etmiş bir qisim fin-uqor dillərində* (məsələn, mordov, eston dillərində) *sinharmonizmin qismən və ya tamamilə aradan qalxdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişdir¹. Sinharmonizmin kök və şəkilçi muxtariyyəti üçün bir növ qoruyucu faktor qismində çıxış etməsi, tədqiqatçının öz mülahizələrində heç də yanılmadığını ortaya qoyur. Bununla belə, sinharmonizmin tipoloji təbiətinin ikinci tərəfi ilə tanışlıq (bu məsələyə bir qədər sonra toxunulacaq), iltisacı zəmində flektiv elementlərin kütləviləşməsinin sinharmonizmin aradan qalxması ilə şərtləndiyini; bəzən ahəngləşmə tendensiyasının sapma elementlərinin meydana gəlməsinə təkan verdiyini ortaya qoyur.

«Türk dillərindəki saitlər harmoniyasının aqlütinasiya ilə əlaqəsi haqqında» apardığı araşdırma sonucunda «sinharmonizm və iltisacılığın çox sıx bağlı olduğunu»; hətta onlardan birinin digəri olmadan mövcud ola bilməyəcəyini önə sürmüş E.R.Tenişev, «sinharmonizmin zəifləyib və ya güclənməsinin aqlütinasiyanın» analoji duruma düşməsinə yol açdığını bildirmiş, bununla belə, sarı-uyğur və salar dillərindən gətirilən nümunələr əsasında, «bu kimi faktların «aqlütinasiyanı zəiflətdiyini, lakin ...onun dayanıqlığını pozma-

¹ Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.299.

dığını» qeyd etmişdir¹. Göründüyü kimi, dilçinin mülahizələri bəzi təzadlı məqamlardan xali deyil. İlk olaraq onu bildirək ki, E.R.Tenişev tərəfindən sinharmonizm və aqlütinasiyanın qarşılıqlı şərtləndirməsinin mütləqləşdirilməsi ilə razılaşmaq çətinidir (Sinharmonizmin mövcud olmadığı şəraitdə iltisacı dil tipinin dayanıqlıq nümayiş etdirməsi halları haqqında və bu qarşılıqlı şərtləndirmənin səviyyəsi barədə daha öncəki bölümlərdə dəyərləndirmələr aparılmışdır). Əlavə şərh tələb edən digər məqam isə aqlütinasiyanın zəifləməsi şəraitində, onun (aqlütinasiyanın) dayanıqlılığının sürdürülməsi ilə bağlıdır. Belə ki, G.P.Melnikovun mülahizələrindən və eləcə də fin-uqor dillərinə dair araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, aqlütinasiyanın zəifləməsi artıq ənənə xatirinə yaşadılan «iltisacılıqın dayanıqlılığı» ifadəsinin (həmin dillərə nəzərən) aradan qaldırılmasını labüd edir. Başqa sözlə, ayrı-ayrı türk dillərində sinharmonizmin zəifləməsi və bundan dolayı, aharmonik söz-formaların meydana gəlməsi, heç də aqlütinasiyanın zəifləməsi anlamına gəlmir. Belə ki, sonuncu vəziyyət (yəni aqlütinasiyanın zəifliyi), dil strukturunda insirafi elementlərin kütləviləşməsini zəruri edir. Bu isə öz növbəsində «iltisacı dil» təyinləndirməsindən imtina edilməsi ilə sonuqlanır. Buna konkret misal qismində, daha öncəki dəyərləndirmələrdən bəlli olduğu kimi, sinharmonizmi aradan qalxmış eston dilini qeyd etmək olar: artıq normativ qrammatikalarda və ya «vizit vərəqəsi» olan ensiklopedik məlumat məqalələrində bu dilin aqlütinativ-flektiv quruluşda ol-

¹ Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.128-129, 131.

ması bildirilir¹ (Təxminən analoji mülahizə, yəni eston dili ilə yanaşı fin, saam dillərinin «təmiz aqlütinativ quruluşlu» olmayaraq daxili fleksiyadan kütləvi şəkildə yararlanması fikri bir çox araşdırmada² bu və ya digər şəkildə etiraf edilir).

2.3.2. «Qarışıq tip» anlayışının uğurlu metodik yanaşma olduğunu düşünmədiyimiz halda, bu məlumata müraciətimizin başlıca səbəbi, aqlütinasiyanın zəifləməsinin onun «dayanıqlığı» şəraitində mümkünsüzlüyünü vurğulamaqdır. Konkret olaraq, E.R.Tenişev tərəfindən qeyd olunan «zəifləmə» faktlarına gəlincə, onlar istənilən tipoloji determinantlı dildə müşahidə edilən sapma faktlarından və ya sadəcə aharmonikləşmə nümunələrindən başqa bir şey deyil. Şəkilçi variantsızlığı (dilçi, əsasən, bu kimi faktlara diqqət yetirib³ kökün fonetik cildinin deformasiyasına yol açmadığı təqdirdə, özlüyündə tipoloji anomaliya hadisəsini təcəssüm etdirmir. Əks halda desinharmonikləşmiş özbək ədəbi dili aqlütinativ dillər qrupunu tərk etmiş olardı. Bu mənada,

¹ Палль В.И. Эстонский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, ст.595-596.

² Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, ст.210-225; Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финнско-угорского языкознания, М.-Л., 1962, ст.144-145; Сенкевич-Гудкова В.В. Особенности агглютинации в саамском языке (на материале склонения существительных нотозерского диалекта) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л., 1965, ст.170-177; Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.168-169.

³ Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.130-131.

A.A.Potebnyanın «*fonetik müdaxilə, ona* (bu müdaxiləyə – A.H.) *dağıtmağa icazəsi verilən şeyləri dağıdır*» - fikrini¹ (kursiv bizimdir – A.H.) xatırlatmaq istərdik. Başqa sözlə, burada (flektiv elementlərin kütləvilik qazandığı fin-uqor dillərində) fuziyon proseslərin artan çəkisi, təkcə sinharmonizmin zəifləməsi faktoru ilə deyil (sözsüz ki, bu amil yetərincə təsir gücünə malikdir), digər amillərin də təkanverici rolu ilə şərtlənmişdir.

Bəzən fonetik müdaxilə, mümkün dəyişikliklərin bir növ öncədən «kodlaşdırılmış» sxemindən kənara çıxaraq, heç də zəifləməsi müşahidə edilməyən tipoloji determinantanın icazə verə biləcəyi həddi aşır. Başqa sözlə, bu qəbildən hadisələr («sinharmonik paralellərdə» olduğu kimi) iltisاقiliklə paralel məcrada gerçəkləşən anomaliya proseslərinin tərkib hissəsi olmayıb iltisاقiləşmə çərçivəsindəki tendensiyaların davamı kimi ortaya çıxır. Belə ki, «müstəqil sözlərin qrammatikləşməsi prosesinin... aqlütianitiv mexanizmlə sıx bağlı olması»nın² və həmin prosesdə – «müstəqil və yarım-müstəqil sözlərin qrammatik məna göstəricilərinə çevrilməsi prosesində ahəng qanunun xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi»nin³, türkoqlar tərəfindən, demək olar ki, yekdilliklə etirafı fonunda söz>şəkilçi keçidində müşahidə edilən bəzi

¹ Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.21.

² Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6, ст.52; Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М., 1979, ст.66.

³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.20.

anomaliya hallarının sinharmonizmlə bağlılığı ehtimalı müəyyən maraq doğurmaya bilməz.

«Türk affiksəl morfemlərinin ... avtonomluğu və dayanıqlığı»na, eləcə də burada (yəni, affiksəl morfemlərdə) fuziyon proseslərin geniş yer almamasına və bu səbəbdən də, hind-Avropa dilləri ilə müqayisədə, onların (şəkilçilərin – A.H.) müstəqil sözlərdən törəməsinin izlərinin daha asanlıqla izlənilə bilməsinə diqqət çəkən A.M.Şerbak, digər tərəfdən, bu dillərdə, «müstəqil sözlərin morfoloji elementlərə çevrilməsinin aparıcı tendensiyasının onların (müstəqil sözlərin – A.H.) *sadələşməsi, bir heca və ya bir səs səviyyəsinə qədər birikməsi* olduğunu» (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir¹. Əgər dilçinin iltisacı quruluşlu türk dillərində morfoloji elementlərin yaranmasında istifadə olunan vasitələr sırasında aqlütinasiya, ahəng qanunu və s. proseslərlə yanaşı, şərti olaraq, «fuziya» adlandırdığı və sadə şəkilçilərin mürəkkəb komplekslərdə birləşməsi ilə səciyyələnən üsulu da qeyd etməsini diqqətə alsaq, söz>şəkilçi keçidindəki «sadələşmə və birikmə» proseslərinin, alimə görə, heç də tipoloji anomaliya olmadığı ortaya çıxar. Başqa sözlə, A.M.Şerbak, həmin proseslərin iltisacilik çərçivəsində cərəyan etdiyini önə sürür ki, bu da müəyyən mənada sonuncunun (aqlütinasiyanın) mahiyyətinin təhrif olunması sayıla bilər. Burada təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, **məhz sadələşmə və birikmə kimi proseslər** (daha öncə də bildiyimiz kimi), «**fuziya**» istilahının müasir qavramının tərkib hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə, burada bir çox halda ahəng

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, с.158.

qanununun iştirakı ilə şərtlənən assimilyativ proseslərin iltisqi quruluşun məqbul bildiyi limiti aşmasının şahidi oluruq. Zənnimizcə, bu məqamda analoji faktların tipoloji dəyərləndirməsini aparmış A.H.Kononovun, həmin elementlərin qeyri-iltisqi mahiyyəti ilə bağlı gəldiyi nəticə¹ həqiqətə daha yaxındır. Məhz bu qəbildən assimilyativ proseslər və burada sinharmonizmin aşkar sezilən rolu A.P.Potseluyevskinin müvafiq istiqamətli təhlillərinə yol açmış və görkəmli dilçi, daha öncə sözünü etdiyimiz prosesdə – «müstəqil sözlərin nitqin formal elementlərinə çevrilməsində assimilyasiya və səs düşümünün» (sonuncunun bir çox növlərinin assimilyasiya yaxın olduğu məlumdur² – A.H.) fuziyonlaşma ilə nəticələnmə biləcəyinə diqqət çəkmişdir³. Yeri gəlmişkən onu qeyd edək ki, sinharmonizmin tipoloji təbiətinin, əgər belə demək mümkünsə, ikili xarakter kəsb etməsi fikri, bir qədər fərqli şəkildə olsa belə, A.P.Potsuluyevskinin tədqiqatlarında dilə gətirilmişdi. İltisqiliyin inkişaf perspektivlərini, birbaşa olaraq, sinharmonizmin xüsusiyyətləri və dildə təmsil olunma səviyyəsi ilə əlaqələndirən dilçi, aqlütinasiyanın təkamülünün beş mərhələni əhatə etdiyini və onlardan yalnız ilk üçünün həmin tipoloji təmayülün təbiətinə uyğun olduğunu, dördüncünün *iltisqi* – *fuziyon*, beşincinin isə *sırf fuziyon* mahiyyət daşıdığını qeyd etmişdir⁴ (kursiv bizimdir – A.H.). Yəni assimilyativ proseslər müəyyən qanunlarla tənzimlənərək, bəlli çərçivələrdə qapanıb qalmadıqda, əksinə, total xarakterə malik

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.5.

² Блумфилд Л. Язык. М., 1968, ст.408.

³ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.57.

⁴ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.42.

olduqda, artıq kök-şəkilçi sərhəddi pozulur, affiksəl morfemlərin yerinə, əsasın çətin üzvlənən hissəsinə çevrilən fuziyon birlikləri meydana gəlir. Deməli, bütün bunların baş verməməsi üçün, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, ahəng qanununun yetərcə gücə sahiblənməli olduğu kimi, iltisafiliyin öz yerini digər tipoloji təmayülə verməməsi üçün də elə həmin qanunda qəbul olunmuş «assimilyativlik əmsalı» qədərini aşmamalıdır: aqlütinasiyanın çəkisi, müəyyən mənada, sinharmonizmin, məhz, həmin «qızıl orta»da qala bilməsindən asılıdır. A.P.Potseluyevski, məhz, kütləviləşmiş uyuşma hallarının geniş şəkildə təmsil olunduğu türkmən dialektlərinin tədqiqi sırasında onların artıq aqlütinativ-fuziyon quruluşa malik olduğunu bildirərkən də¹, ehtimal ki, özünün, daha öncə müraciət etdiyimiz fikirlərini rəhbər tutmuşdur. Türkoloqun bu mülahizələrində qətiyyətlə razılaşmadığımız bir məqamın üzərində dayanmaq istərdik. Belə ki, A.P.Potseluyevski türk dillərindəki bu qəbildən olan dəyişikliklərin izahının yalnız fizioloji mahiyyət daşıyan səbəblərlə mümkün olmadığını bildirərək, təfəkkürün inkişafı amilinin önəminə diqqət çəkmişdir². Türkoloq alimin bu arqumentasiyası A.Axundovun haqlı etirazına səbəb olmuş və Azərbaycan dilçisi A.P.Potseluyevskinin şərhinin N.Y.Marr və onun davamçılarının irəli sürdükləri stadial inkişaf nəzəriyyəsinə qaynaqlandığını bildirmişdir³. Doğrudan da, daha öncə haqqında bəhs etdiyimiz «Yafəs nəzəriyyəsi», mahiyyət etibarilə, dilçilik tarixində zaman-zaman aktuallıq qazanan stadial inkişafı ilə bağlı fikirlərə arxalansa da, böyük

¹ Пoцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.53.

² Пoцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.52.

³ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.42.

qüsurlardan xali deyildi. Bunlardan, bəlkə də, belə demək mümkünsə, ən bağışlanmazı (daha öncə də bildirildiyi kimi) – dillərin (quruluş etibarı ilə) müəyyən təfəkkür səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi; bir çox halda qeyri-flektiv təmayüllü dillərə aşkar təkəbbürlü münasibətin bəslənməsi idi. Göründüyü kimi, məşhur dilçi də belə yanaşmadan qurtula bilməyərək, türk xalqlarının təfəkküründə baş verəcək «irəliləmələri» proqnoqlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Əslində isə, baş verənlərin və ehtimalən, mümkün olan proseslərin təfəkkürün «yeni mərhələyə qalxması» ilə heç bir əlaqəsi yoxdur: burada sadəcə olaraq, dil dəyişikliklərinin (xüsusilə, fonetik yarusda müşahidə edilən dəyişikliklərin) başlıca təkanverici qüvvələrindən olan qənaət prinsipi işə düşür. Sinharmonizmin primitivliyi ilə bağlı iddiaları dəyərləndirərkən bildirdiklərimizdən məlum olduğu kimi, istər ahəng qanununun, istərsə də umlautun «artikulyasyon attraksiya ilə stimullaşdırılan» və tələffüzün asanlaşdırılmasına meyl ilə diqtə edilən səs dəyişiklikləri» sırasında yer alması¹ heç də təsadüfi deyil. Deməli, sinharmonizmin güclənməsi və bunun davamı olaraq qənaət prinsipi ilə şərtlənən assimilyativ proseslərin kütləviləşməsi, son nəticədə, iltisacı dillərdəki fuziyonlaşma meyllərinin artmasına gətirib çıxarır. Onu da bildirmək vacibdir ki, bu proses zamanı samit səslər də kənarda qalmır. Belə ki, A.Y.Budayev karaçay-balkar dilində, affiks samitlərinin kökdəki konsonant səslərə nəinki tabe olmadığını, hətta sonuncunun (kökün) axır mövqedəki samitlərinin, şəkilçinin təsiri ilə, dəyişdiyini qeyd edir və morfem tikişindəki bu kimi hadisələrin, akkomodasiya və

¹ Серебрянников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.42, 46.

saitlərin harmoniyasından qaynaqlandığını birdirir*¹. Oxşar hadisə sarı uyğurların dilində də müşahidə olunur. E.Tenişev bu dildə «samitlərin harmoniyasının çox sayda «norma»dan kənara çıxmalara» yol açdığını və bu zaman repressiv assimilyasiyanın həm söz daxilində, həm də morfem «tikiş»ində yer aldığı qeyd edir: nekke (< neq-ke) «müdirə²». «Azərbaycan dilindəki sinharmonizmin bir növü olan samitlərin ahəngi qanununun, «*səs tellərinə görə fərqlənən samitlərin yanaşma məqamında həmcinsləşməsi nəticəsində geri uyuşma* halında formalaşdığını» bildirən Ə.Dəmirçizadə, «ilk dövrlərdə möhkəm, daimi mahiyyətli bir qanun kimi həm söz daxilində, həm *sözlərə bitişən şəkilçilərdə* geniş dairədə öz təsirini göstərmiş... sonralar zəifləmiş» olan samitlər ahənginin dialektlərdə qalmasına baxmayaraq, «müasir ədəbi dildə, xüsusən yazıda – *orfoqrafiyada son dərəcə məhdudlaşdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) qeyd etmişdir³. Maraqlıdır ki, bu kimi hadisələr digər türk dillərində də müşahidə olunduğu halda, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi yazıda hələ də təsbit edilməmişlər. Bunun isə orfoqra-

* Lakin karaçay-balkar dilində sözügedən qəbildən olan linqvistik faktların yer alması tədqiqatçının şəkilçinin fonetik cildinin kökdən asılı olması haqqında A.Axundovun söylədiyi fikirləri şübhə altına almasına (Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1968, ст.52) qətiyən haqq qazandıra bilməz. Belə ki, türk dillərinin və eləcə də digər iltisəqi dillərin quruluş xüsusiyyətlərinin səthi təhlili belə, bu fikrin alternativsizliyini sübut edir. A.Y.Budayevin qeyd etdiyi və təəssüfimizdən, araşdırma sırasında, müraciət olunan dil faktları, əslində ümumi tendensiya fonunda fraqmentar səciyə daşıyan repressiv yönümlü assimilyativ proseslərin nəticəsində ortaya çıxan anomaliyalardan başqa bir şey deyil.

¹ Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1968, ст.52.

² Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966, ст.16.

³ Дəmirçizadə Ə.М. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı, 1984, s.139.

fik normaların yetərincə mühafizəkar təbiəti ilə (dilın struktur özəlliyinə əsaslanan morfoloji prinsipləndən dolayı) əlaqədar olduğunu ehtimal etmək olar.

Analoji faktların fin-uqor dillərində də müşahidə edilməsi və əksər hallarda bu qəbildən faktlara istinadən (həmin dillərin aparıcı tipoloji təmayülünün aqlütinativlik olmasının etirafı fonunda), burada yetərincə güclü flektivləşmə tendensiyasının yer almasının qeyd olunması, məsələnin bəsit fonetik hadisə çərçivəsindən çıxaraq struktur səciyyəli qlobal prosesin tərkib hissəsini təşkil etməsini düşünməyə təhrik edir. Belə ki, «samodiy dillərindəki aqlütinasiya və fleksiya nisbəti problemi haqqında» araşdırma aparmış N.M.Tereşenko, «iltisaqiliyin yeganə sözdəyişimi vasitəsi olmadığı» və «əsasın sait və samitlərinin müəyyən şəkildə əvəzlənmələri; müxtəlif tipli assimilyasiyalarla bağlı olan daxili fleksiya» elementlərinin geniş yer aldığı bu (samodiy) dillərdə, sinharmonizmin zəif şəkildə təzahür tapdığını bildirərkən, həmin az sayda ahəngləşmə hallarına misal kimi, əsasın son samitinin sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici şəkilçi ilə birikməsini və ya onun (şəkilçinin) təsiri ilə dəyişməsini (müqayisə et: türk dillərindəki samitlərin geriyə istiqamətlənən ahəngləşməsi ilə – A.H.) qeyd etmiş və bunun nəticəsində iltisaqi dillər üçün xarakterik olmayan sıx əsas və formant birikmələrinin (yəni fuziyon xəlitələşmələrin – A.H.) meydana gəldiyinə diqqət çəkmişdir¹. Bu məqamda fonetik dəyişikliklərdə qənaət prinsipinin rolunu dəyərləndirmiş A.Martinenin qeyd etdiyi kimi, «nitq axınında qonşuluqda olan fonemlərin assimilyasiyaya meyilli-

¹ Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л., 1965, ст.166.

liyi ilə sistemin konservativ təsiri arasındakı daimi ziddiyətləri həssalıqla duyub... ifadə edən» P.Passinin aşağıdakı fikirlərini xatırlatmaq istərdik: «Ardıcıl gələn iki səs həmişə assimilyasiyaya can atır... Bu tendensiyaya, mənə fərqləndiriciliyin qorunub saxlanması vacibliyi qarşı çıxır¹». Bu mülahizələrdən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, samodiy dillərindəki sözüni etdiyimiz faktların meydana gəlməsi prosesində sistemin konservatizmi uğursuzluğa düçar olub: assimilyasiyaya meyllilik, ahəngləşmənin sistemin, daha dəqiq desək, aparıcı tipoloji təmayülün məqbul bilmədiyi sahəyə («toxunulmaz») kök və ya əsasa) nüfuz etməsinə rəvac vermişdir.

2.3.3. Sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətindən bəhs edərkən «sinharmonik paralellər» və ya «sinharmonik variantlar» istilahları ilə tanınan faktları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, (təhlili üzərində geniş dayana bilməsək də) onu bildirməliyik ki, həmin faktlar bilavasitə sinharmonik qarşılaşdırmaların əsasında sematik differensiallıq qazanmış leksemləri təcəssüm etdirdiyindən, kökdaxili səs əvəzlənmələrini məqbul bilməyən iltisəqi dil tipi üçün sapma elementlərini təşkil edirlər. Daha öncə də bildirdiyimiz kimi, monqolşünaslıqda «daxili fleksiya» hadisəsini təcəssüm etdirməsi ilə və ən əsası, kökdaxili səs əvəzlənməli bu xüsusi növ söz yaradıcılığının həmin dillərdəki sinharmonizmlə şərtlənməsi ilə bağlı, demək olar ki, yekdil rəyin mövcudluğuna rəğmən, türkologiyada bu problemin birmənalı həll qazandığını söyləmək çətinidir. Məhz monqolşünaslığın ortaya qoyduğu faktlardan çıxış edərək bu dillərlə «dərin

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.65.

bağlara malik türk dillərindəki» «leksik – morfoloji differensiasiyaya xidmət edən səs əvəzlənmələrinin tədqiq edilmədiyinə diqqət çəkən E.V.Sevortyan¹, dolayısı ilə həmin yanaşmanın sonuncular (türk dilləri) üçün keçərli ola biləcəyinin istisna edilmədiyini bildirmişdir. Əslində, istər monqol dilindəki sinharmonik paralellərlə əlaqədar fərqli rakurslu tipoloji dəyərləndirməni təklif etmiş B.Y.Vladirmirtsovun özü², istərsə də onun fikirlərini daha da inkişaf etdirərək, «leksik-fonetik sistem» olan sinharmonizmin vaxtilə «daxili fleksiyanın özünəməxsus və spesifik formasını təşkil etdiyini» və iltisafiliyəqədərki mərhələdə, bu sistemin (sinharmonik üsullu söz yaradıcılığının – A.H.) müəyyən mənada sonrakı mərhələdə bərqərar olmuş suffiksəl söz yaradıcılığına bərabər funksiya icra etdiyini önə sürmüş G.D.Sanjeyev, bu üsulun təkcə monqol dilləri üçün deyil, türk və mancur dilləri üçün də xarakterik olduğunu³ bildirmişlər. Monqolşünaslıqda belə əminliyin ifadə olunmasına rəğmən, türkologiyada kökdaxili səs əvəzlənmələri sayəsində semantik diffensiasiya qazanan leksemlərin tipoloji sapma faktlarını təcəssüm etdirməsi ilə bağlı çoxsayda lehinə⁴ fikirlərlə yanaşı, onların «daxili fleksiya» ilə bağlılığına skeptik münasibət nümayiş etdirən⁵

¹ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.123.

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, 133-134.

³ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.116.

⁴ Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2, ст.120-123; Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.9, 123.

⁵ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.58-59; Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.23-24.

mülahizələr də mövcuddur. Bəzi hallarda isə tədqiqatçılar, mövcud dil faktlarında «palatallaşma və postpalatallaşmanın semantik-morfoloji cəhətdən istifadəsinin» aşkar ifadə tapmasından dolayı (**bis** «kəsmək», «biçmək» - **bes** «xırdalamaq»; **huk** «vurmaq» - **hük** «danlamaq» və s.), bu sözyaradıcılığı üsulunun mövcudluğunu təsbit edən dilçilər¹, «daxili fleksiya» istilahı ilə ehtiyatla davranır. İstənilən halda sözügedən faktlara verilən tipoloji xarakteristikadan asılı olmayaraq (daha öncə də bildirdiyimiz kimi) onların iltisacı dil tipi üçün sapma elementlərini təcəssüm etdirməsi danılmazdır.

Sinharmonizmin iştirakı ilə meydana gəlməsi şübhə doğurmayan digər qrup sapma elementləri isə dilçilik ədəbiyyatında bir çox halda «uyğur umlautu» adı altında tanınan repressiv assimilyasiya hallarıdır.

2.4. İltisacı dillərdə «daxili fleksiya» problemi

2.4.1. Əsl german umlautuna, iltisacı dillərdəki repressiv palatal harmoniyanın özəllikləri prizmasından baxış. İltisacı dil quruluşunun mühafizəkarlığı haqqında yaygın fikirlər bir çox hallarda bu dillərdə müşahidə olunan daxili fleksiya elementlərinin konstataşması işinə tərəddüdlü yanaşmalar üçün şərait yaratmışdır. Konkret olaraq, bu məsələ hələ də türkologiyada qızgın mübahisələrə səbəb olan problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bəzi dilçilər hətta aqlütinativ dillərdə flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərindən danışarkən daxili fleksiya hadisəsinin üzərindən sükutla keçmişlər. Məsələn: Ramstedt tam yəqinliklə Altay dillərində

¹ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., 1958, ст.27.

yalnız söz sonunda təzahür edən fuziyon xarakterli fleksiya hadisələrinin mövcud olduğu fikrini irəli sürərək həmin sözün 1) **dəyişməz ilkin hissə** (kursiv bizimdir – A.H.) – yəni əsas və 2) dəyişkən son hissə – şəkilçi (və ya bir neçə şəkilçi birikimi) hissələrindən ibarət olduğunu söyləməklə¹ dolayısı ilə bu dillərdə kök morfemin daxili deformasiyasına yol açan fleksiya hadisəsinin mövcudluğuna şübhə yeri belə qoymamışdır. Lakin məlum olan yeni faktlar və onların əsasında aparılan tədqiqatlar dilçilikdə iltisqa quruluşun mütləq mühafizəkarlığına skeptik münasibət toxumlarını səpdi. Bu sahədə «cığır açan»² alimlər türkoloq V.V.Radlov və monqolşünas A.D.Rudnev oldu. Tədqiqatçılardan birincisi türk dillərində, digəri isə monqol dillərində müşahidə edilən «umlaut» hadisəsi haqqında ilk dəfə məlumat vermişlər. V.V.Radlov uyğur dilində sonrakı mövqedə dayanan dental-palatal və labial-palatal saıtlərin özlərindən əvvəldə gələn vokal səslərə əks istiqamətdə güclü təsir göstərdiyini qeyd etmişdir². Analoji hadisəni Şərqi Monqolustan şivələrində izləyən monqol dilalektoloqu A.D.Rudnev **qapir – qäprin, morin – mörnı** kimi nümunələrdə müşahidə olunan palatalaşmanı birmənalı şəkildə umlaut hadisəsi kimi dəyərləndirərək alman dilindən gətirdiyi müvafiq misallar əsasında müqayisə aparmışdır³. Maraqlıdır ki, bu linqvistik faktlar dilçiliyə məlum olduğu ilk dönəmlərdə flektiv təbiətli hadisə kimi dəyərləndirildiyi halda, sonrakı dövr tədqiqat-

¹ Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.27.

² Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвертое). Фрунзе, 1963, ст.66.

³ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87.

larında bir çox halda (irəlidə şahid olacağımız kimi) yalnız fonetik hadisə qismində, yəni repressiv assimilyasiya statusunda nəzərdən keçirilmişdir.

«Uyğur umlautu»nun yaranma səbəblərini, tipoloji təbiətini və türk dilləri sistemindəki yerini araşdırmadan öncə, bu qəbildən olan faktların ümumilikdə sinharmonizmi olan iltisaqi dillər üçün, yetərincə, xarakterik olduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, analoji hallar tədqiqatçılar tərəfindən fin-suomi¹ və hətta ardıcıl sinharmonizmi ilə seçilməyən bantu dilinin dialektlərində² qeydə alınmışdır. Türk dillərinə gəlincə, bu hadisə təkcə adı ilə bağlanan uyğur dilində deyil*, A.K.Borovkovun bildirdiyi kimi, özbək dilinin «um-lautlaşdırılmış» və ya «uyğurlaşdırılmış» dialektlərində³ də geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Əksinə istiqamətə yönəlmiş saitlər harmoniyasının müasir türk dilindəki təzahür xüsusiyyətlərindən bəhs edən E.V.Sevortyan isə, onun bu dildəki səviyyəsinin, çəki etibarı ilə, uyğur dilindən geri qaldığını qeyd etsə də, «repressiv harmoniyaya aid faktların» yetərincə çoxsaylı olduğunu və bu tendensiyanın (dilçi, müasir türk dilində bu qəbildən ahəngləşmənin, qanunauyğunluq səviyyəsinə yüksələ bilmədən, tendensiya səviyyə-

¹ Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск, 1948, ст.36.

² Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику (Имя. Глагол). М., 1990, ст.142.

* N.A.Baskakov İssık-Kul ətrafında yaşayan uyğurların dilində də, bu dilin ədəbi variantında olduğu kimi, qalın kök saitinin ön sıra saitli şəkilçinin təsiri ilə «inciləşdiyini» qeyd edir: as – esipti, aç – eçilğan (Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйгуров. Алма-Ата, 1978, ст.4).

³ Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе, 1946, ст.29-30.

sində qaldığını vurğulamışdır) danışığ dilində özünü xüsusilə parlaq şəkildə nümayiş etdirdiyini bildirmişdir¹.

Əsərlərində sözügedən problemin təhlilinə bu və ya digər dərəcədə yer ayırmış tədqiqatçıların fikirləri bəzi məqamlarda (bu, həmin linqvistik faktların tipoloji definisiyasında özünü, xüsusilə, bürüzə verir) kəskin şəkildə haçalanır. «Uyğur umlautu»nun (şərti olaraq, həmin elementləri, təmsil olunduqları dildən asılı olmayaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə, biz də, belə adlandıracağıq) tipoloji təbiəti ilə bağlı problem, türkoloqları iki cəbhəyə ayırmışdır: birincilər, bu dil faktlarını, məhz, umlaut kimi dəyərləndirərək onları hind – Avropa dillərindəki analoji qrammatik vasitə ilə bərabərləşdirirlər; məsələn, alman dilində: **wald** («meşə») – **wölder** («meşələr») və uyğur dilində²: **at-etim** («atım»). Digər qrup alimlərə görə isə, sözügedən dil faktlarını əsl daxili fleksiya hadisəsi ilə eyniləşdirmək yanlış fikirdir³.

Zənnimizcə, «uyğur umlautu»na münasibətdəki qərarlılıqda, daha dəqiq desək, problemə münasibətin əksər hallarda belə kəskin qütbləşməsində müasir dilçiliyin, o cümlədən, türkologiyanın püxtələşməsində önəmli rol oynamış hind-Avropaşünaslığın, vaxtilə, V.Q.Çurqanovanın qeyd etdiyi kimi, digər dillərin fonomorfoloji özəlliklərinə «standart Avropa mode-

¹ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.41.

² Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

³ Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, ст.119; Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.178-179.

li»ndən yanaşması az rol oynamamışdır¹. Belə olan halda, həmin fərqli yanaşmalardan hansının dil reallığını dürüst şəkildə əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək üçün, sözügedən «standart Avropa modeli»nə görə, umlaut hadisəsinin müvafiq dillərdə (hind-Avropa dillərində) nə kimi prosesləri ehtiva etdiyini nəzərdən keçirməliyik.

Maraqlıdır ki, umlautun tipoloji təbiəti ilə bağlı məsələyə, hind-Avropaşünaslıqda da birmənalı münasibətin mövcud olduğunu söyləmək mümkün deyil. Belə ki, (bir daha xatırladaq ki) hətta bu termini dilçiliyə qazandırmış Y.Qrimmin özü belə, umlautu «daxili sözyaradıcılığı», «german dillərinin quruluşunda təyinedici, təşkeledici an» olan ablauta qarşı qoyaraq, birincini sırf fonetik hadisə kimi dəyərləndirirdi². Qeyd etmək lazımdır ki, umlaut, ümum - hind-Avropa səciyyəsi daşımayan, sırf german dillərinə xas olan və bu dillərin sonrakı mərhələlərində meydana gəlmiş bir hadisədir³. Onu da əlavə edək ki, ingilis və alman dillərindəki umlaut faktlarının müqayisəli təhlilini aparmış V.M.Jirmunski, «pragerman deyil, ümumgerman səciyyəsi daşıyan» və ən qədim (german dilli) abidələrdə yer almayan bu hadisənin, yalnız VII-VIII əsərlərdən etibarən müşahidə edilməyə başladığını bildirmişdir⁴. Yeri gəlmişkən, umlautun hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan bütün dillər üçün xarakterik olmaması, hətta, Y.D.Polivanovu onun german dillərində ehtimal olunan sait harmoniyalı Ural-Altay (fin) tipli dilin substrat təsiri nəti-

¹ Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4, ст.363.

² Рəcəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.85-86.

³ Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., 1965, ст.160.

⁴ Жирмунский В.М. Уmlaut в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.314.

cəsində yer aldığını, hipotetik olaraq, mümkün hesab etməyə vadar etmişdir¹. Yafəs nəzəriyyəsinin qəti əleyhidarı olmasına rəğmən, Y.D.Polivanovun belə bir mülahizəni səsləndirməsi qlottoxronologiya baxımından olduqca maraq doğurur. Lakin müasir araşdırmalarda bunu tam şəkildə inkar və ya təsdiq edən fikirlər yer almadığından məsələnin hələ də hind-Avropaşünas tədqiqatçılar üçün açıq olduğunu söyləmək mümkündür. Əslində, yetərli dəlillərin olmamasından dolayı, substrat versiyasını birmənalı şəkildə qəbul edib və ya ondan tamamilə imtina etmək bir qədər çətindir. Belə ki, vaxtilə B.de Kurtene müasir durumunda slavyanlaşmış xalqın ünsiyyət vasitəsi olan rezyan dilində, məhz progressiv istiqamətli assimilyativ proseslərin (konkret olaraq sinharmonizmin) iştirak payının yüksək olması faktından çıxış edərək onun (rezyan dilinin) keçmiş Turan qəbilələrinin varislərinə məxsus olduğunu sübuta yetirmişdir². Digər tərəfdən isə, umlaut morfoloji yarusu nüfuz etmiş ən adi fonetik assimilyasiya prosesidir. Və bu kimi səs uyuşması hallarına istənilən, ən müxtəlif quruluşlu dünya dillərində təsadüf etmək mümkündür. Bu səbəbdən də, onu hər hansı bir dilin əlahiddə özəlliyi saymaq düzgün olmazdı.

Konkret olaraq uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin təhlilinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, bu dildəki reqressiv assimilyativ proseslərin məhz bu şəkildə adlandırılması («əksinə sinharmonizm» və ya «reqressiv harmo-

¹ Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923, ст.122.

² Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск, 1987, ст.120.

niya»; bax¹) heç də təsadüfi deyil. Belə ki, bu və ya digər faktorlarla şərtlənmiş proseslər nəticəsində (bir qədər sonra həmin amillərin dəyərləndirilməsinə yer ayrılacaq) affiksial inventarında əsaslı kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermiş uyğur dilində, variantsızlaşmış şəkilçi, sinharmonizmi olan dillərdə söz-forma daxilində «ton diqtə edən»; «inisial» rolunu oynayan² kök morfemə müdaxilə edərək onun fonetik cildini dəyişir. Daha dəqiq desək, variantsızlaşmış şəkilçi, yaratdığı söz-forma daxilində fonetik uyumun bərqərar olunması üçün kökə təzyiq göstərərək onun gen saitli tərkibini dar vokallı tərkiblə əvəzlənməsinə müvəffəq olur. Bununla da, aqlütinativliyin təməl sütunlarından birinə – kök «toxunulmazlığı»na zərbə endirilməsinə baxmayaraq, «güc mərkəzi»nin dəyişməsindən sonra, şərti olaraq «ton diqtə edici» vahidə; «inisiala» çevrilən affiksin müdaxiləsi sayəsində, qeyri-harmonik birləşmənin meydana gəlməsinin qarşısı alınır. Bu mənada, uyğur «umlautu»nu, bir növ «sinharmonizmin bərpası» kimi dəyərləndirən tədqiqatçıların³ fikirləri ilə razılaşmamaq çətindir. Bəs bu hadisənin, yəni sinharmonizmin əks məcraya yönəlməsinin səbəbi nədir? Nəyə görə iltisəqiliyin bərqərar olmasında müstəsna rol oynamış və bu proses (yəni aqlütinasiyanın formalaşması) başa çatdıqdan sonra isə onun (iltisəqiliyin) dayanıqlığının təmin olunmasına xidmət

¹ Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, 118-119; Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.105.

² Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М., 1966, ст.198.

³ Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

göstərən fonetik qanun aqlütinasiyanın özünə, daha dəqiq desək, onun ən əsas təməl prinsiplərindən biri olan kök «toxunulmazlığına» xələl gətirən anomaliya halının meydana gəlməsinə rəvac vermişdir? Bu suala cavab axtarmaq üçün yenidən ahəng qanununun təbiəti ilə bağlı bəzi məqamlara nəzər salmalı olacağıq.

2.4.2. «Uyğur umlautu» və ya «türk ablautu»: tipoloji definisiya problemi. Ahəng qanununun türk dillərindəki təzahür xüsusiyyətlərinin fərqli məqamlarına diqqət çəkən Əhməd Cavad Əmrə yazır: «VIII yüzilliyə dair əlyazmalarda dar vokal [ɪ] hələ yetərinə inkişaf tapmamış (gəlişməmiş) olduğu kimi, Tarançı (Yeni Uyğur) və Koybal-Karaqas ləhcələrinin də vokalik sistemində bu fonem rol oynamamaqda, vokallar uyumu da (saitlər ahəngi də) bu vokalın əksikliyindən törəyən (müvafiq) durumda bulunmaqdadır»; «Yeni Uyğurcanın bu qaydalı fonetik hadisələrinin, qədim uyğurcada və daha qədim çağlarda geniş yayıldığını* göstərən çox sayda misal göstərə bilərik: ...tengri/tanğri, ..karış/keriş, ...adır/edür; ...yökuş/yüksek və s.¹». Reqressiv palatal harmoniyada «özlərinin fonetik təbiətindən dolayı, bir halda səs birləşmələrinə sinharmonizmin təsirini neytrallaşdıran, digər halda isə kök sözün saitlərinin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edən bilən indifferent saitlərin başlıca rol oynadığını» (məs: **baş**→**beşi** «onun başı»; **kelin** «qalın»; **keri** «qarı» və s.) və bu səbəbdən də, istər uyğur ədəbi dilində, istərsə də dialektlə rində fonetik dubletlərin meydana

* Uyğur «umlaut»unun yaranma dövrü ilə bağlı məsələyə bir qədər sonra toxunacağıq.

¹ Emre A.C. Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme). İstanbul, 1949, s.X-XI.

gəldiyini (məs: **komuş/kemiş** «qamış»; **oruk/erik** «açıq»; **böşük/beşik** «beşik»; **yopuk/yepik** «bağlı» və s.) bildirən A.T.Kaydarov, «uyğurların yazılı ədəbi dilinin, xalq şivələri ilə maksimal yaxınlaşma yolu ilə inkişafı, çoxsayda paralel sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olduğunu» (məs: **ağız/eğiz**; **xanum/xenim**; **yarım/yerim**; **sarığ/serik** və s.) bildirmişdir¹.

Dəyərləndirmələrimizə A.C.Emre və A.T.Kaydarovun mülahizələrinə müraciətlə başlamamız təsadüfi deyil. Belə ki, «uyğur umlautu» probleminin çözümü üçün və bu işdə ilk olaraq apardığımız (sözügedən tipoloji sapmaların meydana gəlməsində ahəng qanununun rolu ilə bağlı) dəyərləndirmənin düzgün məcrada irəliləməsi üçün, təhlillərin obyektivliyini təmin etmək və mümkün diffuz yanaşmanın qarşısını almaq məqsədi ilə bir mühüm məqama aydınlıq gətirmək vacibdir. Söhbət «türk ablautu» və «uyğur umlautu» qarışıqlığından gedir. Belə ki, uyğur dilindəki «anlaut mövqeli qalın və incə saıtlərin (yenidən) səsləndirilməsi» məsələsi çərçivəsində «**türk ablautu haqqında ümumi qeydlər**»ini bölüşən və bu kontekstdə həmin (uyğur) dildəki müvafiq səs əvəzlənmələrindən ([a]; [ə] > [i]; [ı]; [e]) bəhs edən (məs; kayın > keyin; tapıl > tepil; balık > belik, bılık) T.Talipov, bu kimi halların «**german dilləri üçün də xarakterik olduğunu** və burada onun özünəməxsus **umlaut** şəklində təzahür tapdığını» bildirmişdir². Göründüyü kimi (yuxarıda əsərlərindən iqtibas gətirilən həmkarları kimi), variantlar törədən səs əvəzlənmələrinə diqqət çəkmiş uyğur təd-

¹ Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, ст.165.

² Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.78-79.

qıqatçısı, onların «**türk ablautu**» adı altında tanınan problemin tərkib hissəsi olduğunu qeyd etməklə bərabər, həmin faktların, müəyyən mənada, german umlautu ilə analogiya təşkil etdiyini önə sürmüşdür. Maraqlıdır ki, tədqiqatın növbəti bölümündə, sanki elə özünün «fonetik dəyişikliklərin dinamika və təkamülünün müəyyənləşdirilməsi dilçiliyin ən çətin və mürəkkəb problemlərindəndir» – fikrinin təsdiqi kimi (doğrudur, dilçi bu mülahizəsini, bir qədər fərqli kontekstdə – «adətən, intralingvistik və ekstralingvistik faktorlarla şərtlənən dəyişikliklərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünün doğurduğu çətinliklə» bağlı bildirmişdir – A.H.), «ablaut» və «umlaut» prosesləri arasında ciddi delimitasiya aparmayan T.Talipov, V.V.Radlov və M.Ryasyanen tərəfindən «umlaut» qismində dəyərləndirilən hadisələrin (dilçi, məsələnin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı fərqli fikirlər səsləndirir – A.H.) təhlilində təxminən eyni xarakterli faktlardan (məs: **kayın – keyin; arığ – erik-irik, kalın – kelin – kilin** və s.) çıxış etmişdir¹. Başqa sözlə, birinci halda eyni paralelləri (və ya variantları) «türk ablautu» problemi çərçivəsində dəyərləndirən tədqiqatçı, digər halda məsələni «qədim uyğur dilindəki [ɪ] və [i] dar saitlərinin konvergeniyasından sonra indifferentləşmiş [i] səsinin» kökün gen saitini repressiv assimilyasiyaya məruz qoyaraq «artikulyasiya baxımından özünə daha yaxın» məxrəcə salması ilə səciyyələnən «uyğur umlautu» kontekstində dəyərləndirmişdir². Sonuncu dəyərləndirmənin nə dərəcədə obyektiv olmasına baxmayaraq, eyni faktların müxtəlif isti-

¹ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.178-180.

² Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.78-85; 178-181.

qamətlərdəki təhlili (xatırladaq ki, belə «qarışıqlıq» təkcə T.Talipovun və daha öncə əsərlərinə müraciət etdiyimiz A.C.Emrə və A.T.Kaydarovun tədqiqatında deyil, eləcə də, A.A.Yuldaşovun təqdim olunan dəyərləndirməsində də¹ izlənilir), «uyğur umlautu» probleminin düzgün çözümlü üçün, sözügedən qəbildən tipoloji sapma hadisələrinin fərqləndirilməsi labüdlüyünü ortaya çıxarır. Belə ki, türkoloji araşdırmalarda, bu dillərdə yer alan kökdaxili səs əvəzlənmələri faktlarına nəzərən «ablaut» istilahından əsasən sözyaradıcılığı səviyyəsində müşahidə edilən müvazilik hallarının tipoloji xarakteristikası zamanı istifadə edilir. Məsələn, «qədim söz yaradıcılığında morfonoloji yollardan birinin də **ablaut** olduğunu» önə sürən F.Cəlilov, «bunun (ablautun – A.H.) izinin **qıç/qaç, əl/al, diş/daş, gəl/qal, bil/bul, alt(ast)/üst** kimi onlarla sözdə **rudiment şəklində** qaldığını» və «bu sahədə aparılan tədqiqat işinin maraqlı nəticə verə biləcəyini» qeyd etmişdir². Verilən tipoloji xarakteristikadan asılı olmayaraq, sözügedən qəbildən olan (yəni türkologiyada «ablaut» və «umlaut» istilahları ilə tanınlanan) dil faktları N.A.Baskakov və A.M.Şerbakin əsərlərində, təbiətlərinin müxtəlifliyinə müvafiq olaraq, fərqli məcrada araşdırılmışlar. Belə ki, birincilərin («ablaut» olaraq səciyyələndirilən faktların – A.H.) *sinharmonizmin təsiri* ilə sözlərin [a] (e, o, ö allofonlarla) və [ɪ] (i, ı, ü allofonlarla) variantları şəklində realizasiyası nəticəsində mey-

¹ Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., 1958, ст.28.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.101.

dana gəldiyini bildirən¹ N.A.Baskakov, «uyğur vokalizmi» ilə bağlı araşdırmasında saıtlərin reğressiv labial-palatal harmoniyasının bu dildəki «bəzi *qrammatik formaların* əmələ gəlməsində böyük rol oynadığın», bu zaman «affikslə birgə əsasın özünün dəyişməsinin *daxili fleksiyanın inkişafına* işarə etdiyini» («lakin adi fonetik qanunauyğunluqla şərtləndiyi üçün sonuncunun hələ «yalançı fleksiya» olduğunu») (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür².

«Türk dillərində qrammatik mənanın ifadəsi üçün *bəzən aqlütinativ və ya affiksal vasitələrlə* yanaşı «*əsasın fleksiyası*» və ya «*daxili fleksiya*» adlandırılan vasitədən istifadə edildiyini» (məs: başqırd d. **kaynı** «qayınata»/kəynə «qaynana»; **biç** «doğramaq»/biç «kəsmək»; tatar d. **ata/əti** «atacan»; **ana/əni** «anacan») bildirən A.M.Şerbakın (bununla belə dilçi, sinharmonik paralellərin monqolşunaslıqda qazandığı tipoloji xarakteristika ilə bağlı skepsisini dilə gətirir³) daha öncəki araşdırmasında, «*umlaut*» və «*ablaut*»^{*} səciy-

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.22.

² Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, ст.119.

³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.15-17.

* Yeri gəlməmişkən, bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, türk dillərində aqlütinativ vasitələrlə yanaşı istifadə olunan və tədqiqatçıların özünəməxsus tipoloji xarakteristikasına görə, «daxili fleksiya» hadisəsinə yaxın elementlər qismində dəyərləndirilən faktlar sırasında, fonetik əvəzlənməli təkrarlar da (məs: qədim türkcədə: arslan-burslan «şir-mir»; axsak-buxsak «axsaq-uxsaq» (Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.17); timer-tumır «dəmir-dümür» (Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.22); qara-qura, qarı-qurun; qatır-qutur; danq-dunq (Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.99) və s.) qeyd olunur.

yəli faktların aydın delimitasiyası müşahidə edilməsə də¹, sonrakı tədqiqatlarında dilçi, «*aqlütanitiv dillərdəki xarici və daxili fleksiyanı xatırladan*» elementlər arasında differensiasiya apararaq «ablaut» xarakterli elementləri digərlərindən fərqləndirmişdir² (kursivlər bizimdir – A.H.).

Obyektivlik naminə onu da qeyd etməliyik ki, «türk ablautu» çərçivəsində dəyərləndirilən sözyaradıcılığı nümunələrinin heç də hamısı «eyni kök daxilində ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsi (və ya əks istiqamətli əvəzlənmənin realizasiyası) ilə gerçəkləşən sporadik dəyişikliklər»; məs: **az/əz**; **açı/əçe** və ya **biç** (aq) – **biç**³ (mək) (müq. et: başqırd dilində **açı** və **əçi** sinharmonik variantları differensiallıq qazanmadığı halda, tatar dilində onların, müvafiq olaraq «**acı**» və «**turş**» mənalarına uyğun şəkildə fərdilik əldə etdikləri məlumdur⁴) və ya (A.N.Kononov nəzəriyyəsinə əsasən) şərti olaraq, **a-dil** və **ı-dil** adlandırılan dialekt kəşiməsindən törəyən müvazilik halları kontekstində⁵ izah edilir. Bəzi hallarda «sinharmonik paralellər»in bir qisminin meydanagəlmə səbəblərinin sözügedən nəzəriyyələr çərçivəsində əsaslandırma qazana bilməməsi, onların

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64-65; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.22-25.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л., 1981, ст.157, ст.161-162; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.15-17.

³ Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.115.

⁴ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.16.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980, ст.37-40.

altıyapısında kombinator fonetik hadisələrin durduğunun ehtimal edilməsinə yol açmışdır. Belə ki, «Başqırd dilində variant sözlər və ya sinharmonik paralelliklər» mövzusunda geniş araşdırma aparmış D.Q.Kiyekbayev, həmin qəbildən olan sözlərin müəyyən qrupunun məhz **umlaut hadisəsinin iştirakı** ilə yarandığını (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür¹. Başqa sözlə, həmin nəzəriyyəyə görə, reqressiv assimilyasiya nəticəsində fonetik cildində əsaslı dəyişikliyə məruz qalmış söz (yəni əsas), sonra ilkin variantının semantik yükündən fərqli mənə çaları ilə seçilərək «müstəqillik» qazanmışdır. Göründüyü kimi, həm «türk ablautu», həm də «uyğur umlautu»nun altıyapısında sinharmonizm faktorunun (istər sinharmonik oppozisiyalar, istərsə də söz-forma çərçivəsində vokalik uyumun bərpası ilə bağlı amillərin) dayanmasına baxmayaraq, sözügedən tipoloji sapma faktları yetərinə fərqli təbiətə malikdir. Əslində məhz **«umlaut»** → **«ablaut»** keçidinin mümkünlüyünün* bəzi faktlar əsasında öz təsdiqini tapması, onun (yəni bu keçidlə bağlı ehtimalın) bir növ, «yaşamaq hüququ»nun olmadığını önə sürən tədqiqatçıların qətiyyətli inkarının mütləqlikdən kənar olmadığını düşünməyə rəvac verir. Belə ki, «türk vokalizmi və sinharmonizm»inin geniş çeşidli problemləri sırasında «daxili fleksiya» kimi dəyərləndirilən «sinharmonik paralellər»in təhlilinə xüsusi diqqət ayırmış M.A.Çerkasskinin bu

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.46.

* Müqayisə üçün deyək ki, «umlaut → ablaut» keçidli tipoloji sapma faktları digər iltisacı quruluşlu dillərdə də müşahidə edilir. Konkret olaraq, T.Şaradzenidzenin bildirdiyi kimi, svan dilindəki ablaut formaları umlaut hadisəsindən törəmişlər (Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М., 1975, ст.46).

ehtimalla bağlı skepsisini dilə gətirməsinə baxmayaraq¹, bəzi faktların meydanagəlmə şərait və səbəblərinin daha dərindən araşdırılması burada «umlaut» faktorunun rolunun istisna edilməsinin doğru olmadığını ortaya qoyur. Ən azından, daha öncə haqqında bəhs edilən və bir çox halda məhz «türk ablautu» xarakteristikası ilə tanımlanan faktlarla bir arada dəyərləndirilən **ata** və **əti** «atacan»; **ana** və **əni** «anacan» sinharmonik paralelliyyə nəzər salmaq kifayətdir. İlk baxışdan bu variantlılığın meydana gəlməsində **a~ə; a~i** incə – qalın səs (sinharmonik) qarşılaşdırmasının həlledici rol oynadığı aydın görünsə də, təfsilatlı təhlil, həmin faktların (daha öncə qeyd edildiyimiz kimi) «türk ablautu» elementləri kontekstində nəzərdən keçirilməsinin doğru olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, incə vokal tərkibli variantın əzizləmə-küçültmə mənasını ifadə edən şəkilçinin təsiri ilə meydana gəlməsi faktının aşkarlanması (**ata+i>əti; ana+i>əni**), həmin elementlərin umlaut səciyyəli proseslər nəticəsində yarandığını önə sürən M.Ryasyanenin² tamamilə haqlı olduğunu düşünməyə əsas verir. Bununla belə, həmin qəbildən faktların mövcudluğuna rəğmən, onu bildirməliyik ki, irəlidi «uyğur umlaut»u problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb olunan nümunələr, sözyaradıcılığı səviyyəsində cərəyan edən proseslərlə əlaqəli olmayıb, əsasən qrammatik forma yaradıcılığı zamanı müşahidə edilən «əksinə sinharmonizm» hallarını (məs: **baş+i>beşi** «onun başı»; **at+i>əti** «onun atı»; **sal+ip>selip** «salıb»; **al+il>elip** «alıb» və s.) əhatə edir.

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965, ст.46-47.

² Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, ст.70-71.

2.5. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən faktorlar və yarandığı dövr haqqında

Bilavasitə «uyğur umlautu» hadisəsini meydana gətirən səbəblərin çözümlü məsələsinə qayıdaraq onu qeyd edək ki, həmin hadisə nəticəsində ortaya çıxan faktların tipoloji təbiəti ilə bağlı (irəlidə daha təfəssilatlı şəkildə şahidi olacağımız kimi) yetərinə fərqli dəyərləndirmələrin mövcudluğuna baxmayaraq, bu elementlərin yaranmasında sinharmonizm faktorunun həlledici rol oynaması ilə bağlı ehtimalda dilçilərin kifayət qədər həmrəylik nümayiş etdirdiyini görmək olar. Və «uyğur umlautu» ilə ahəng qanunu arasında əlaqələndirmə birincinin digərinin reqressiv yönümlü icrasından (yəni «əksinə sinharmonizm»dən) başqa bir şey olmaması ilə məhdudlaşmır: bu prosesin əks istiqamətdə cərəyan etməsinin başlıca səbəbi olan şəkilçi variantsızlığının özü də sinharmonizm faktoru ilə, daha dəqiq desək, ahəng qanununun zəifləməsi ilə əlaqəlidir. Daha öncəki qeydlərdən də məlum olduğu kimi, şəkilçi variantsızlığında, yəni affiksin yalnız dar saitli variantda təmsil olunmasında uyğur dilinin vokallar sistemindəki [i] və [ɪ] səslərinin konvergeniyası başlıca rol oynamışdır. Həmin prosesin, ümumilikdə, uyğur dilinin fonetik səviyyəsini «silkeləyərək» sinharmonizmin zəifləməsinə yol açdığını, sonuncunun isə, öz növbəsində sözügedən dil faktlarının, yəni «uyğur umlautu» elementlərinin meydana gəlməsinə təkan verdiyini nəzərə alaraq onun daha təfəssilatlı təhlil tələb etdiyini düşünürük. Məhz bu konvergeniya prosesinin və eləcə də (onun davamı olaraq gerçəkləşmiş) ahəng qanununun nüfuz dairəsinin «daralması»nın mümkün qədər ətraflı araşdırıl-

ması «uyğur umlautu» ilə bağlı digər sualların obyektiv cavablandırılmasına imkan yaradar. Belə ki, bəzi təhlillərdəki «uyğur umlautu»nun meydana gəlməsi haqda ehtimallarda «İran substratı» faktorunun və ya İrandilli xalqlarla əlaqə amilinin ön plana çəkilməsi, obyektiv və düzgün nəticənin əldə edilməsi üçün kompleks yanaşmanın labüdlüyünü ortaya qoyur.

2.5.1. «Əksinə sinharmonizm»ə yol açan intralingvistik amillər: sinharmonizmin zəifləməsi (konvergeniya) və tembr ümumiliyi faktorları. Sinharmonizmin zəifləməsini şərtləndirən amilləri şərti olaraq iki qrup çərçivəsində (dildaxili və dilxarici proseslər) fərqləndirmək olar.

«Türk areal lingvistikasının problemləri» çərçivəsində, «uyğur umlautu»nun yaranma səbəblərinə aydınlıq gətirməyə çalışaraq V.V.Radlov, V.Y.Malov, Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, N.A.Baskakov, V.V.Reşetov, K.K.Yudaxin, A.T.Kaydorov və eləcə də bir çox başqalarının mövzu ilə bağlı düşüncələrinin geniş icmalına yer ayırmış N.Z.Hacıyeva, həmin mülahizələrin qarşılaşdırılmalı təhlili sonucunda «*türkoloji ədəbiyyatlarda, təəssüf ki, umlautun səbəbləri haqqında sualların cavablandırılmaması*» ilə bağlı qənaətə gəlmişdir¹ (kursiv bizimdir – A.H.). Lakin sözügedən problemin birmənalı həll qazanmamasına və bu tipoloji sapma faktlarının meydana gəlməsində intralingvistik və ya ekstralingvistik amillərdən hansının həlledici rol oynaması ilə bağlı məsələnin hələ də tam çözümlünü əldə etməməsinə baxmayaraq, uyğur dilindəki indifferent saitlərin

¹ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.36-38.

mövcudluğu amilinin «uyğur umlautu» hadisəsinin ortaya çıxmasında yetərinə önəmli rol oynaması faktı bütün dilçilər, tərəfindən bu və ya digər səviyyədə etiraf edilmişdir. Bu faktor özlüyündə dildaxili təkan amili qismində dəyərləndirilə bilsə də, bəzi dilçilər hətta bu faktorun da «yaddilli təsirə laqeydlikdən uzaq olduğunu¹» ehtimal etmişlər (Həmin ehtimallar ekstralingvistik faktorların təhlili çərçivəsində dəyərləndiriləcək).

Türk dillərinin fonetik yarusundakı bu tip dəyişikliklər, adını çəkdiyimiz tədqiqatçıların araşdırmalarında geniş şərh edildiyindən, biz yalnız onu əlavə etmək istədik ki, fonemlərin üst-üstə düşməsi hadisəsi sinharmonizmi olan digər iltisacı quruluşlu dillər üçün də xasdır. Belə ki, G.D.Sanjeyev monqol dillərində digər saitləri assimilyasiya etməyə qadir olan və vaxtilə samitlərin təkamülündə önəmli rol üstlənmiş [i] vokal səsinin belə keçid qabiliyyətindən söz açarkən, problemi ümumiləşdirərək maraqlı mülahizə irəli sürmüşdür: «oyrat ön sıra saitləri digər monqol dillərindəki arxa sıra saitlərinə uyğun gəlsə, demək, onların nə vaxtsa arxa sıra saitləri olduğunu güman etmək lazımdır. ...göründüyü kimi, ...fərqliləşmə əzəli olmayıb, sonrakı dövrlərə aiddir²». Başqa sözlə, söhbət, bir əsasdan parçalanaraq ayrılmış səslərin sonralar üst-üstə düşməsindən gedir. Və ehtimal etmək olar ki, bu divergensiya hadisəsi Hun dövrünədək, yəni türk vokal səkkizliyinin formalaşdığı mərhələyədək müşahidə olunub, sonda müstəqil fonemlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnib, əks məcralı proses

¹ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.46.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.75.

(fonemlərin üst-üstə düşməsi), daha sonralar baş verdiyindən, sinharmonik oppozisiyalardakı dəyişmələr özünü növbəti dövrlərdə büruzə verib. Bu mənada, «uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini türk vokalizminin təkamülünün təxminən **dördüncü** (Qədim türk dövrü) **-beşinci** (müasir türk dillərinin formalaşdığı dövr) mərhələləri ilə əlaqələndirən N.A.Baskakov, zənnimizcə haqlıdır¹. Belə ki, qədim uyğur dilində artıq «**ı**» və «**i**» üst-üstə düşürdü; siro-nestorian abidələrində, onlar qrafik cəhətdən seçilmirdilər² («Uyğur umlautu»nun yaranma dövrü məsələsinə irəlidə qayıdacağıq).

Biz [**ı**] və [**i**] səslərinin konvergeniyasının «sinharmonizm və aqlütinasiya arasındakı mübarizənin (?! – A.H.) ilkin etaplarında» mümkün olduğunu önə sürən G.D.Sanjevevin³ fikrinə şərik çıxmasaq da, onun və eləcə də digər monqolşünasların⁴ mülahizələrinə istinadən, sözügedən konvergeniya hadisəsinin, yalnız Irandilli faktorun təsiri ilə lokal səviyyədə təzahür tapan hadisə olmayıb, ümum – Altay səciyyəsi daşıyan prosesi (daha dəqiq desək, ümumilikdə Altay dillərində müşahidə edilən anomaliya hadisəsinə) təcəssüm etdirdiyini əminliklə söyləyə bilərik. Onu da qeyd edək ki, «*i-ı indifferentliyini sinharmonizmin ilk böyük*

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.7.

² Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии. Фрунзе, 1971, ст.30.

³ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.118.

⁴ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.87.

pozulması» faktı olduğunu qeyd edən K.Mençes¹ də, bu konvergensiyada İran alimlinin rol oynamadığını vurğulamışdır. Deyilənlərdən məlum olduğu kimi, [u] <ⁱ,>i təxmini modeli üzrə (biz burada digər fonemləri nəzərə almamışıq) cərəyan edən proseslər uyğur dilinin fonetik sistemini sil-kələməklə yanaşı, onun morfoloji yarusunu da müəyyən mənada təsirdən kənar qoymamışdır. «Umlaut»un yaranması bu iki dil səviyyəsinin həmhüdüd zonasında mümkün olmuşdur. «Dil strukturunun ayrı-ayrı yaruslarının hər birinin muxtariyyətini şübhə altına almadan... fonetika və morfolojiyanın mütləq və struktur cəhətdən şərtləndirilmiş əlaqəsinin mübahisəsiz²» olduğunu hesab edən A.A.Reformatski də («uyğur umlautu»nu fonetik hadisə hesab etməsinə rəğmən), bu kimi linqvistik faktların yalnız bir səviyyə çərçivəsində tədqiqini düzgün saymayaraq, məsələyə daha geniş aspektdən baxmağı təklif edir. Belə ki, problemin yaranması, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, təkcə sinharmonizmin (ekstra- və ya intralinqvistik səbəblərdən dolayı) ilə zəifləməsindən qaynaqlanmır; məsələ kök – affiks (təkrarən vurğulamaq istərdik ki, söhbət artıq sözünü etdiyimiz proseslərin nəticəsində variantsızlaşmış affiksdən gedir) arasındakı iyerarxik münasibətlərindən; yəni (belə demək mümkünsə), «güc nisbəti»nin, qismən də olsa, dəyişməsindən gedir.

Yeri gəlmişkən sinharmonizmin zəifləməsi məsələsinə işıq salmağa çalışan bəzi tədqiqatlarda səsləndirilən bir fikrə

¹ Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

² Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.112.

münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, Y.D.Polivanov¹, N.Z.Hacıyeva² yuxarıda sözünü etdiyimiz qəbildən olan proseslərin (yəni «umlautlaşma» hallarının) sinharmonizmin məhvinə, onun «dağılması»na gətirib çıxaracağını və ya həmin proseslərin bu deqradasiyanın tərkib hissəsi olduğunu qeyd edirlər. Zənnimizcə, sinharmonizm bir çox dillərdə müşahidə olunan assimilyativ proseslərdən fərqlənərək, «fonem variasiyaları səviyyəsindəki təbii uyuşmanın sərhədlərini aşdığından³» və artıq dilin morfoloji yarusu ilə əlaqəli hadisə olduğundan, onun qeyd etdiyimiz faktların təsiri ilə aradan qalxacağını ehtimal etmək bir o qədər düzgün deyil. Bunun («dağılma»nın) qarşısını ala biləcək amillər isə sinharmonizmi dil sistemi üçün məqsədəuyğun (daha dəqiq desək, dil daşıyıcıları üçün əlverişli) hadisəyə çevirən səbəblərə bərabər (biz daha öncə, ahəng qanununun primitivliyi ilə bağlı fikirləri şərh edərkən həmin səbəblər haqqında söz açmışıq), linqvistik konservatizm faktorudur. B.de Kurtenenin sözləri ilə desək, bütün bu tərəddüdlərə və daimi dəyişikliyə baxmayaraq biz, məşhur «mühafizəkarlığı» qeyd edə bilərik: «Daim nə isə dəyişir» deyərkən, əlavə etməliyik: «Daim nə isə qorunub saxlanılır və dəyişməz qalır⁴». «Uyğur umlautu»nun təbiəti, ilk baxışdan nə qədər qərribə görünsə də,

¹ Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'а /Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923, ст.123.

² Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкознания, 1975, № 1, ст.46.

³ Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания 1962, № 6, ст.44.

⁴ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.201.

(irəlidə şahid olacağımız kimi) həmin sinharmonizmə meyilli dil konservativmi sayəsində mümkün olmuşdur.

Sinharmonizmi mümkün edən səbəblərlə bağlı M.Mollovanın versiyası, «uyğur umlautu»nun təbiətinin izahı baxımından, xüsusi diqqətə layiqdir. Belə ki, tədqiqatçıya görə, ulu türk dili, mövcud olduğu dövrdə və bəlkə də, daha öncələri, ayrı-ayrı sillabofonemlərdən (burada sait və samitlər fonoloji cəhətdən seçilmirdilər) ibarət idi və deməli, sinharmonizm, sözlərdəki sait və samitlərə eyni dərəcədə aid olan tembr ümumiliyini təcəssüm etdirirdi¹. Doğrudur, tembr ümumiliyi məsələsi (daha dəqiq desək, sinharmonizmin, ilk olaraq, hecadaxili uyumu – harmoniyanı saxlamaq üçün meydana gəlməsi ehtimalı) bu və ya digər şəkildə digər türkoloqlar tərəfindən də qeyd edilmişdir. Lakin orada məsələ belə qətiyyətlə qoyulmamışdır. Ən azı bu baxımdan, M.Mollovanın hipotezi xüsusi diqqətə layiqdir. Bu ehtimalın çözümləşməsi ilə bağlı olaraq onu deyə bilərik ki, tembr ümumiliyi, əslində, sait və samitlərin qarşılıqlı şəraitdə şərtləndirilməsindən ayrılmazdır. Əgər erkən dövrlərlə bağlı bunu yalnız *a priori* söyləmək mümkündürsə, müasir dildə cərəyan edən proseslər, türk dillərində sözlərin tembr uyumsuzluğundan qaçındığını (bu səbəbdən, hətta, alınma sözlərin belə, uyarlı hala salındığını) ortaya qoyur. Və bu uyuşmaya meyllilik, bəzən o qədər güclüdür ki, həmin tembr ümumiliyinin bərqərar olunması naminə, kök öz dominantlığı ilə vidalaşmalı olur. Belə ki, türk sinharmonizmi zamanı kökün üstün mövqeyi (daha öncə də qeyd edildiyi kimi), tədqiq-

¹ Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания, 1966, № 2, ст.61.

qatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə etiraf olunmuşdur. Lakin, göründüyü kimi, «uyğur umlautu»nda isə kök öz üstün imtiyazından məhrum olur. Bunun səbəbini isə prosodik müstəvidə axtarmaq lazımdır. Belə ki, burada məsələ yalnız sinharmonizmin pozulması səviyyəsində donub qalmayıb (məs.: **at + i > eti** «atı» – **[ati] əvəzinə; baş + im > beşim** «başım» – **[başım] əvəzinə**) kökün «muxtariyyət»inin əlindən alması ilə nəticələnirsə, bunun səbəbini, məhz, tembr ümumiliyinin əldə edilməsinə meyllilikdə axtarmaq lazımdır. İstiqamətin əks məcrada yönəlməsi isə, qədim dövrlərdən fərqli olaraq, «irəliləmiş» vurğunun kökdən xaricdə mövcud olması, daha dəqiq desək, formantın üzərinə düşməsi ilə izah oluna bilər: vurğudan məhrum olan kök (göstərilən səbəblərdən dolayı, variant oppozisiyasını və ya oppozisiyalarını itirmiş) formantı şəkilləndirməkdə, yəni onun fonetik cildini müəyyənləşdirməkdə acizdir, sonuncu isə, əksinə, onu (vurğunu) əldə etməklə «güclənərək» repressiv yönümlü assimilyasiyaya təkan verir. Nəticədə tembr ümumiliyi bərpa olunur. Oxşar hadisə bəzi mürəkkəb sözlərdə müşahidə olunur (bəyən+dur>Bayandur və s.)^{*}. Gətirilən nümunələrdə assimilyativ proseslərin əks məcrada cərəyan etməsi, onların (sözügedən linqvistik faktların) vurğunun kökü tərk etdiyi sonrakı dövrlərdə meydana çıxdığını söyləməyə əsas verir: əks halda, postpozisiyon element deformasiyaya uğrayardı. Deməli, qeyd olunanlar da, «uyğur umlautu»nun, nisbətən yeni dövrün məhsulu olması ehtimalını gücləndirir.

^{*} Bu+gün>bügün>[bün] – qaqauz d (Дмитриев Н.К. Долгие гласные в гагаузском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.1. Фонетика. М., 1955, ст.204).

Burada bir qədər haşiyəyə çıxaraq onu bildirək ki, «bütün türk dilləri üçün ortaq olan və elə bu səbəbdən də, görünür ki, ulu türk dilindən əxz edilmiş kökdən qaynaqlanan *səs ahənginin yalnız kök üzərinə düşən əsas vurğu*» şəraitində mümkünlüyünü önə sürən F.E.Korşun fikirləri ilə, «saitlərin harmoniyasının «istişamətinin vurğu yeri ilə deyil, sadəcə, *kökün sözdəki rolu ilə şərtləndiyini*» bildirən M.Qrammonun görüşlərini (kursiv bizimdir – A.H.) qarşılaşdıran A.M.Şerbak, sonuncu mövqeyin daha haqlı olduğunu önə sürmüşdür¹. Lakin kök dil quruluşundan iltisəqi struktur mərhələsinə keçidi mümkün edən proseslərin məntiqi, məhz F.Korş və həmfikirlərinin düzgün mövqə ortaya qoyduqlarını düşünməyə əsas verir. Məhz həmin ehtimallar, konkret olaraq, «aqlütinativ quruluşun ilk dönəmlərində, mürəkkəb sözün komponentlərinin hələ tam qrammatikləşmədiyi və postozisyon elementlərin... real leksik mənadan məhrum olmuş affikslərə çevrilmədiyi mərhələdə vurğunun birinci əsas morfem (yəni kök) üzərinə düşməsi», «daha sonrakı periodda – türk dillərinin artıq aqlütinativ xarakter kəsb etdiyi və affikslərin kifayət qədər qrammatikləşdiyi mərhələdə ... vurğunun .. son hecaya düşməsi²» hipotezi «uyğur umlautu» hadisəsi ilə bağlı yaranmış vəziyyətdə öz dolayı təsdiqini tapır. Belə ki, (əsl) sinharmonizmin, məhz «ton diqtə edən» kökün dominantlığını təmin etmiş vurğu amilindən dolayı, progressiv istiqamətdə yönəlməsinə baxmayaraq, onun şərti analoqu olan «uyğur umlautu»nda proseslərin əks məcrada cərəyan etməsində bu vurğunun «irəliləməsi»

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.118.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.185.

önəmli rol oynamışdır. Belə ki, F.Korşun ahəng qanununun istiqamətinin vurğu ilə əlaqəliliyi haqqında mülahizəsinə söykənərək bildirə bilərik ki, erkən proseslərin daha sonralar anomallıq hallarını ortaya qoyması, bu faktların məhz vurğu «irəliləməsi»ndən, yəni aqlütinativliyin tam bərqərar olmasından sonrakı dövrlərdə mümkün olduğuna şübhə yeri qoymur. Variantsızlaşmış affiks (xalqın sinharmonik duyumuğunun korşalmaması şəraitində) «təşəbbüsü» (oxu: vurğunu) öz üzərinə götürərək söz-formanın vokal tərkibini bəlişləndirmək səlahiyyətini ortaya qoyur.

2.5.2. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsində ekstralinqvistik amillərin rolu haqqında: İran substratı; fonetik interferensiya – reallıq və ya uydurma

Tədqiqatın bu məqamında sinharmonizmin zəifləməsinə yol açan bilinqvizm faktorunun çözümü üzərində dayanmaq istərdik. Belə ki, artıq irəli sürdüyümüz və sübuta yetirməyə çalışdığımız mülahizələrdən bəlli olduğu kimi, umlautiv təbiətli tipoloji anomaliya faktlarının meydana gəlməsi ilə dildəki sinharmonizmin zəifləməsi arasında sıx bağlılıq mövcuddur ki, bu da həmin prosesə yol açan tək cə dildaxili deyil, dilxarici faktorlardan yol alan təsirlərin dəyərləndirilməsini vacib edir. Digər tərəfdən onu da qeyd etməliyik ki, dilçilik ədəbiyyatlarında «uyğur umlaut»unun, ikinci dil amilindən dolayı, mümkün olması ilə bağlı ehtimallar da səsləndirilmişdir. Məs: «Uyğur dilinin çilik dialektlərinin fonetik qanunauyğunluqları»nı tədqiq edən L.A.Aqanina və başqaları «umlauntun... türk materialı əsasında izah edilə bilməyəcəyini» önə sürərək onun «yaddilli təsirin, çox güman ki, İran dillərinin təsiri nəticəsində» yarandığını iddia

etmişlər¹. Təxminən analoji mövqedən çıxış edən L.S.Levit-skaya: «ehtimal ki, bu tip reqressiv harmoniyanın inkişafına... həm xarici, həm də daxili faktorlar təsir göstərmişdir» – fikrini² ifadə etmişdir. «Indifferent [i] səsinin reqressiv istiqamətli təsir»ini şərh edən N.A.Baskakov da, onun «çox güman ki, İran substratı» faktorundan qaynaqlandığını³ önə sürmüşdür. Bu isə öz növbəsində, həmin mülahizələrə dolğun və tutarlı münasibət bildirmək üçün bilinçvizm şəraitinin sinharmonizmə təsir gücü və istiqamətini müəyyənləşdirilməsini qaçınılmaz etmişdir.

Sinharmonizmin zəifləməsində ekstralinqvistik amillərin heç də axırıncı yerdə durmadığının ən bariz nümunəsi kimi özbək dilini göstərə bilərik. Belə ki, türk dilləri arasında məhz bu dil haqqında, öz ədəbi dil variantında ahəng qanununu, xarici dil faktorunun təsiri ilə, itirdiyini birmənalı şəkildə söyləmək mümkündür.

Əsrlər boyunca bilinçvistik (özbək-tacik) olmuş areallarda yaşayan əhalinin danışdığı dialektin ədəbi dil üçün koyne rolunda çıxış etməsi onun (ədəbi dilin) vokalizminin digər türk ədəbi dillərindən fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin özbək ədəbi dili ölkənin linqvoatlasında cərəyan edən prosesləri dolğun əks etdirmək imkanından məhrumdur. Belə ki, etnik rəngarəngliyi ilə seçilməyən bölgələrdə danışılan dialektlərin sinharmonizmdən imtina etmədikləri məlum faktdır. Vaxtilə Y.D.Polivanovun «Özbək dilinin

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64.

² Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, ст.83.

³ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.97.

İranlaşmamış sinharmonik şivələri» mövzulu tədqiqatında¹ təhlil olunan durum, növbəti onilliklər ərzində də, ahəng qanunu olmayan ədəbi dilin güclü pressinqinə baxmayaraq, həmin dialektlərin öz fonetik – strukturoloji özəlliyindən imtina etməsi ilə nəticələnməmişdir. Doğrudur, M.Vəliyev və X.Daniyarovun qeyd etdiyinə görə, «demək olar ki, bütün şivələrin (söhbət yalnız özbək dilinin ahəng qanunu olan şivələrindən gedir – A.H.) sinharmonik xarakterinin qorunub saxlanmasına baxmayaraq, ədəbi dilin təsiri ilə ... şivələrdə ... ahəng qanununun qismən pozulması halları müşahidə edilir². Ədəbi dildə isə sinharmonizmin aradan qalxması prosesi, «ümumtürk **i-ı** foneminin **i** fonemində üst-üstə gəlməsinə³» baxmayaraq (xatırladaq ki, «uyğur umlautu»nun genezisində yatan səbəblərdən biri də, məhz bu oppozisiyanın neytrallaşması idi), irəli gedərək repressiv assimilyativ səciyyəli elementlərin kütləviləşməsi ilə nəticələnmədi. Belə ki, ikinci dil amili bu türk dilinin sinharmonik duyumunu korşaltmaq üçün yetərli idi (Lakin bir qədər haşiyəyə çıxıb onu da qeyd etməliyik ki, özbək ədəbi dilində sinharmonizmin zəifləməsi, uyğur dili analogiyası üzrə «umlaut» səciyyəli hadisələrin meydana gəlməsinə rəvac verməsə də, bəzi dilçilərə görə, özbək şivələrinin uyğur (tarançı-kaşqar) dili ilə «**metisləşdirilməsi**»ndən (istilah A.K.Borovkovundur – A.H.) törəyən özbək

¹ Поливанов Е.Д. Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка // Известия АН. СССР, 1931, ст.93-111.

² Валиев М., Данияров Х.Д. Поливанов о сингармонических говорах узбекского языка / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1., Самарканд, 1964, ст.227.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.16.

«uyğurlaşdırılmış» (və ya başqa adı ilə özbək «umlautlaşdırılmış») şivələrində «əksinə sinharmonizm» halları kütləvi şəkildə müşahidə olunmaqdadır: məs: **beşim** (<başım) **əq-riwətti** «başım ağrıyor¹»). Göründüyü kimi, özbək ədəbi dilində paradoksal vəziyyət müşahidə olunur; sait səslərin (ı və i) neytrallaşmasının «uyğur umlautu»na müvafiq məntiqi yekunla sonunclanmasının qarşısını, bilinçvizm şəraitində, söz-forma çərçivəsində sinharmonik uyum saxlamaq duyarlılığını itirmiş dil daşıyıcısının, belə demək mümkünsə, aharmonik vokal tərkibli vahidləri ifadə etməyə alışqanlıq alıb. Elə bu səbəbdəndir ki, həmin duyumu itirməmiş uyğur dili ilə qeyri-sinharmonik özbək dialektlərinin eyni müstəvidə nəzərdən keçirilməsini düzgün saymayan N.A.Baskakov, bunun səthi yanaşma olduğunu, əslində isə birincidə spesifik ahəngləşmənin (yəni «əksinə sinharmonizm»in – A.H.) yer aldığını bildirmişdir².

Ekstralinqvistik amilin dilin harmonik fonetik cildli vahidlər yaratmasına əngəl olduğunu daha bir iltisqaı quruluşlu dilin nümunəsində izləyə bilərik. Belə ki, B.X.Todayevanın araşdırmalarından məlum olur ki, monqol dilləri və dialektlərdə əsasən yetərincə yüksək səviyyədə təmsil olunan sait harmoniyasına Çin dilinin güclü təsirinə məruz qalmış baoan dilində (qohum dillərlə müqayisədə) daha az riayət olunur; **sg** «su»; **sgla** «içirtmək», **sglalğ** «içirtmək üçün³».

¹ Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе, 1946, ст.29.

² Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1965, ст.116.

³ Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.108.

Sinharmonizmin zəifləməsində ikidillilik amilinin rolunu dəyərləndirmək üçün o qədər də uzaq olmayan keçmişə baş vurmaq kifayətdir. V.Q.Yeçorov qeyd edir ki, əgər Oktyabr inqilabından öncə çuvaş dilində sözügedən fonetik qanunun pozulması halları 18% və 23% arasında tərəddüd edirdisə, bir neçə onillikdən sonra bu göstərici 30%, bəzi ədəbi cəmlərdə isə hətta 35%-ə qədər yüksəlmişdir¹. Maraqlıdır ki, K.M.Musayev də *sonrakı dövr alınmalarının bir qayda olaraq ahəng qanununa tabe olmadığını* (kursiv bizimdir – A.H.) bildirmişdir². Xakas dilinin «müasir inkişaf mərhələsində, xakasların gənc nəslinin savad əldə edərək ikidilli olmasından dolayı, alınma sözlərə ... sinharmonizmin tətbiq edilmədiyini» bildirən D.I.Çankov, bu mənada «yaşlı nəslin şifahi nitqinin istisna təşkil etdiyini bildirmişdir (məs: vaxtilə **книга** «kitab» → [**ikniqe**]; **стена** «divar» → [**istene**³] və s.). Qazax dilinin saitlər sisteminin eksperimental fonetik təhlilini aparmış A.Cunusbekov da, bu dilin müasir durumunda, əksər sözlərin ahəng qanununa tabe olduğu halda, «bəzi hallarda alınma sözlərin istisnalıq nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir⁴».

F.Q.İsxakov bu vəziyyətin bütün türk dilləri üçün xarakterik olduğunu bildirərək əlavə etmişdir ki, hər iki dilə savadlı səviyyədə bələd olan cəmiyyət üzvlərinin sayının

¹ Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары, 1954, ст.177.

² Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.53.

³ Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975, ст.24.

⁴ Дилчар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке (с.65-72) / Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л., 1976, ст.85.

artması, rus alınmalarının, bu dilin (rus dilinin) orfoqrafiyasına uyğun şəkildə yazılıb müvafiq şəkildə tələffüz olunmasını normalaşdırmışdı¹.* İlk mərhələdə alınma sözlərin ana dilinin fonetik qanunlarına tabe edilməsi, bu periodun passiv bilinqvistik** səciyyə daşmasından qaynaqlanır. Dil əlaqələrinin intensivləşməyə başladığı bu ilkin etapda doğma dilin qeyri-ana dilli materiala fonetik və sintaktik xarakterli təsir etməsi adi haldır². Bunun kökləri isə (nəzərdən keçirilən problemlə əlaqədar) tələffüz vərdişləri sayəsində formalaşmış artikulyasyon bazaya gedib çıxır. İnterferensiya elementləri üçün hələ dayanıqlı olan fonetik sistem idxal olunan leksemləri öz təbiətinə müvafiq şəkildə cılayır. «Xarici dil öyrənən insan, tərkibində, ana dilində passiv olan artikulyasyon orqanlarla ifadə edilən səslərin yer aldığı

¹ Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.127-128.

* Türk dillərində rus alınmalarının mənimlənməsi prosesini, rus dilində birincilərə aid leksik vahidlərin «vətəndaşlıq hüququ» qazanarkən düşdüyü vəziyyətlə müqayisə etsək, maraqlı mənzərənin şahidi olarıq. Əgər ilk mərhələdə yeni linqvistik mühitə düşmüş rus sözlərinin fonetik cildində deformasiya halları müşahidə olunursa (məs: rus. d. komitet → qırğız d. komita → komitet; partiə → partıə → partiə (Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвертое). Фрунзе, 1963, ст.70), Y.S.Stepanovun qeyd etdiyi kimi, rus dilində türk sözləri, məhz qorumuş olduqları sinharmonizm sayəsində, ümumi leksik fonda seçilir; sunduk, kişmiş, ətaqan, tötön və s. (Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М., 1975, ст.107).

** Adından da bəlli olduğu kimi passiv ikidillilik, aktiv bilinqvizmdən fərqli olaraq, toplumun xarici dilə aşağı səviyyədə bələd olması ilə səciyyələnir (bax: Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и многоязычия. М., 1972, ст.83).

² Верещагин Е.М. Пассивный и активный билингвизм и языковое контактирование / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие. Е.Д.Поливанова» Том 1. Самарканд, 1964, ст.269.

sözləri tələffüz edərkən onları yad səslərə akustik cəhətdən yaxın olan öz dilindəki səslərlə əvəz etdiyi¹» kimi, həmin şəxs, onun artikulyasyon bazası üçün xarakterik olmayan səs kombinatorluğunda qeyri-şüari korrektəyə yol verir. Onu da qeyd edək ki, aharmonik fonetik tərkibli alınma leksemlərin mənimsənilməsi zamanı, sözügedən «əvəzləmə» halları dialekt və şivələrdə xüsusi kütləviliyə malik olur. Məs: E.Əzizov Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində alınma sözlərin, *bir qayda olaraq* (kursiv bizimdir – A.H.) dilin daxili qanunauyğunluqlarına tabe olaraq öz fonetik cildini dəyişdiyini qeyd edir: **amanat** < **əmanət**; **baravar** < **bərabər**; **şafa** < **şəfa**² və s.

V.A.Boqoroditski də qeyri-ana dilli elementlərin sinharmonizm duyumunun zəifləməsinə təsir göstərdiyini, lakin rus dilini yaxşı bilməyənlərin tələffüzündə məqamına görə, *reqressiv uyğunlaşma* (kursiv bizimdir – A.H.) yolu ilə ahəng qanununun bərpa olunduğunu qeyd etmişdir³. Deməli, həqiqətən də, B.de Kurtenenin bildirdiyi kimi, «xalqın dil duyumu – uydurma, subyektiv yalan deyil, faktlarla sübut edilməsi, obyektiv təsdiq edilməsi mümkün olan... kateqoriyadır (funksiyadır⁴)». Bu fikirlərin işığında «uyğur umlautu»nun altyapısını təşkil edən fonetik proseslərin də elə məhz kök-morfemə müdaxilə ilə nəticələnən reqressiv istiqamətli assimilyasiya olduğunu xatırlasaq, uyğur dili

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, ст.81.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.18.

³ Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953, ст.101.

⁴ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М., 1963, ст.22.

daşıyıcılarının sinharmonizm duyumunun aktiv bilinçvizm «qurbanı» olmadığı bir daha təsbitlənəcək. Bu isə öz növbəsində sözügedən qrup tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsində sinharmonizmin zəifləməsinin rol oynaması faktını inkar etmədən umlativ proseslərdə bilinçvizm faktorunun iştirak payı ilə bağlı suala qəti «yox» söyləmək imkanı qazandırır. Başqa sözlə, araşdırılan məsələ ilə bağlı mövqeyimizin, yuxarıda adı çəkilən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, A.M.Şerbakın problemə münasibətinə¹ daha yaxın olduğu ortaya çıxır.

«Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən dildaxili və dil – xarici amillərin dəyərləndirilməsi sonucunda, dilin gəlişməsində (yəni inkişafında) rol oynayan faktorlarla bağlı «xarici təsirlər, gəlişmənin yol almasında rol oynarkən, daxili faktorların ona ən böyük yardımını göstərməli olduğunu» önə sürən K.İmerin (onu da qeyd edək ki, dilçi dil dəyişməsi və dil gəlişməsini fərqləndirir) **dilin** (quruluş və ifadə vasitələri baxımından) *məqbul görmədiyi təqdirdə, xarici faktorun təsirsiz qalacağı* haqqında fikirlərini² (kursiv bizimdir – A.H.) xatırlatmaq yerinə düşərdi. Doğrudan da, «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin dəyərləndirilməsi, ekstralinçvistik faktorun mümkün təsirinin yalnız dilin daxili qanunauyğunluqlarının imkan verdiyi səviyyədə və məqbul bildiyi səpkidə reallaşa biləcəyini tam əyaniliklə ortaya qoyur. Desinharmonizasiya digər dillərdə müşahidə edildiyi halda, bu prosesin məhz «uyğur umlautu»nun təmsalında tipoloji anomaliya ilə nəticələnməsi, yalnız bu dilin

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.65.

² İmer K. Dilde dəyişmə və gəlişmə açısından Türk dil devrimi. Ankara, 1976, s.19.

daxili qanunauyğunluqlarının spesifikası ilə şərtlənmə və həmin çərçivədə reallaşma şəraitində mümkün olmuşdur.

2.5.3. «Uyğur umlautu»nun meydana gəldiyi dövrlə bağlı məsələyə bir daha (ətraflı olaraq) qayıdaraq qeyd edək ki, A.M.Şerbak bu qəbildən faktların ulu türk dili mərhələsində yer almayaraq «nisbətən yeni dövrü» əhatə edən prosesin nəticəsində ortaya çıxdığını və analogi halların «türk dillərin inkişafına intensiv təsir göstərmiş İran və qeyri-türk dillərində yer almamasından» dolayı, bu tip reqressiv assimilyasiyanın («uyğur umlautu»nun) «əsl türk mənşəli olduğunu¹» önə sürmüşdür. Xatırladaq ki, «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin altyapısında İran substratı faktorunu (?! – A.H.) axtaran N.A.Baskakov isə bu kimi palatallaşma faktlarının, özünün təklif etdiyi periodizasiyaya görə, dördüncü – beşinci mərhələlərə (IV period – «Qədim türk mərhələsi»; bu zaman türk dilləri, artıq əsas qruplar üzrə..., gələcək fonoloji inkişafın spesifik xüsusiyyətlərini əldə etmişdir»; V period – «... müasir türk dillərinin formalaşma mərhələsi») təsadüf etdiyini bildirmişdir². Uyğur tədqiqatçısı T.Talıpov isə «ənənəvi yazının... saitlərin reqressiv assimilyasiya faktlarının nəticələrini əks etdirməməsinə» baxmayaraq, «umlaut» hadisəsinin «qədim uyğur dilindəki mövcudluğunun etiraf edilməli olduğunu» qeyd etmişdir³.

Faktiki materialın yetərsizliyinə baxmayaraq, umlautiv səciyyə daşıyan tipoloji sapma elementlərinin meydana gəldiyi dövrü təxmin etmək mümkündür. Belə ki, i~ı konver-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.65.

² Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.97, 73.

³ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.179.

gensiyasının «türk vokal səkkizliyi»nin formalaşdığı dövrdən sonra yaranmasının şübhəsizliyindən və eləcə də, indifferant [i] səsinin əmələ gəlməsinin yaxın dövrlərə təsadüf etmədiyindən çıxış edərək, N.A.Baskakovun yuxarıda təqdim olunan fikri ilə («substrat» məqamı istisna olmaqla) razılaşmalı olacağıq.

«Uyğur umlautu»nu mümkün etmiş səbəblərin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması sinharmonizm hadisəsi ilə bağlı aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir: iltisafiliyin bir növ «keşiyi»ndə dayanan ahəng qanununda onun (aqlütinativliyin) sütunlarını zəiflədən tendensiyalar da «kodlaşdırılıb». Belə ki, aqlütinasiyanın bir dil tipi təmayülü kimi mövcudluğunu təmin etməyə yönəlmiş «fundamentalstruktur» (A.A.Reformatski) səciyyəli assimilyativ proseslər, artıq onun başlıca xüsusiyyətlərindən birini – kök morfemin sərhədlərinin toxunulmazlığını şübhə altına almağa başlayır: dilin güclü ahəngləşmə «duyum»u onun (dilin) quruluş özəlliyinə üstün gəlir. Yaranan maraqlı mənzərə Pol Passinin (daha öncə iqtibas gətirilən) «nitq axınındakı qonşu fonemlərin uyuşma tendensiyası ilə dil sisteminin mühafizəkarlığının daim ziddiyyət təşkil etməsi» haqqında fikrinin¹ heç də həmişə birmənalı şəkildə keçərli olmadığını göstərir. Belə ki, «uyğur umlaut»unda «asan» artikulyasiya əldə olunmaqla yanaşı, əsrlərdən bəri izlənilən və kifayət qədər ciddi şəkildə riayət olunan ahəng qanunu pozulmur; sadəcə onun istiqaməti dəyişir. Lakin eyni zamanda bu, mühafizəkarlıq baxımından ondan geri qalmayan digər linqvistik prosesi zərbə

¹ Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М., 1960, ст.65.

altına qoyur. Deyilənlər, sinharmonizmin mahiyyət etibarlı ilə, əgər belə demək mümkünsə, ikili tipoloji təbiətə (iltisqaqiliyi qorumağa yönəlmiş və onun əsaslarını sarsıda biləcək təbiətə) malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, V.A.Vinoqradovun sözləri ilə desək, sözün morfoloji cəhətdən dominant elementi fonoloji üstünlüyə də malik olmalı ikən, morfo-semasioloji sözün subordinasiya sxemi ilə morfoloji sözün subordinasiya sxemi arasında konflikt baş verir¹.

2.6. «Əksinə sinharmonizm» və german umlautu: tipoloji qarşılaşdırma və səciyyələndirmə

2.6.1. «Uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm» hadisəsinin tipoloji səciyyəsini vermək və həmin hadisə ilə german umlautu arasında oxşar və fərqli cəhətləri aşkar etmək üçün araşdırmalarımızı müqayisə şəklində aparmaq istərdik.

Hələ «german dillərinin quruluşunda təyinedici, təşkiledici an hesab etdiyi» ablautla müqayisədə, belə demək mümkünsə, ikinci planda nəzərdən keçirdiyi umlautun «fonetik hadisə olduğunu» və «german dillərində nisbətən gec baş verdiyini» önə sürən Y.Qrimmin² araşdırmaları dövründən, («genezisi **sırf** fonetik olan») umlautun «damaq (palatal) *sinharmonizm tipli reqressiv distakt vokalik as-*

¹ Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова /Тюркологические исследования Фрунзе, 1970, ст.114.

² Рəcəбов Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 1988, s.85-86.

similyasiya» olması» məlumdur¹ (kursiv bizimdir – A.H.). *Sinharmonizmin də «distakt assimilyasiyanın, yəni digər səslər sayəsində ayrı düşmüş* həm eyni, həm də fərqli hecalara aid (yəni məsafəli yerləşmiş – A.H.) *səslərin qarşılıqlı uyğunlaşması»*nın² (kursiv bizimdir – A.H.) fonetik qanun səviyyəsinə yüksəlməsindən başqa bir şey olmadığını nəzərə alsaq, onun (ahəng qanunun) əks istiqamətdə cərəyan etməsi zamanı meydana gələn bəzi nüansların xüsusilə diqqətə layiq olduğunu ortaya çıxar. Belə ki, bu nüanslar «uyğur umlautu»nun mahiyyəti ilə bağlı bəzi məsələləri ortaya qoyur. Konkret olaraq, «uyğur umlautu»nda müşahidə olunan bir maraqlı məqama diqqət çəkmək istərdik. Belə ki, bu dildə incə saitli affiksin qalın vokal səslə kökü öz məxrəcinə yaxınlaşdırması mütləq səciyyə daşıyan linqvistik proses kimi dəyərləndirilə bilməz. Əgər «incələşdirən» köməkçi morfemlə kökü iki samitlik manevə ayırırsa, E.N.Nəcibin qeyd etdiyi kimi, sonuncunun (kökün) fonetik cildində heç bir dəyişiklik baş vermir: **al – eliş (<al+iş)** olduğu halda, **al-duruş** söz-formasında kök toxunulmazdır; və ya **yan** «qayıtmaq» - **yeniş** «qayıdış» (<**yan+iş**) – **yanduruş** «qaytarmaq³». Eyni kökün müxtəlif morfemlərlə kombinasiyasının fərqli səpkili nəticələrlə yekunlaşması onu göstərir ki, «uyğur umlautu» fakultativ səciyyə daşıyan prosesdir və o, dildəki bütün paradigmatik münasibətləri əhatə etməyə qadir deyil. Deməli, qanun səviyyəsinə yüksələ bilməmiş distakt assimilyasiyanın – sinharmonizmin (J.Denin qeyd etdiyi ki-

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.106.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.57.

³ Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М., 1960, ст.38.

mi¹) samitlərin üzərindən həyata keçirilən sait səslər uyuşması olmasına baxmayaraq, konsonantların say çoxluğu ahəngləşmənin zəifləməsinə yol açır. «Əksinə sinharmonizm»dən fərqli olaraq, progressiv istiqamətdə reallaşan ahəngləşmədə iki samit səs sinharmonizmin gerçəkləşməsi üçün əsaslı maneə deyil və dil faktları da bunu əyani şəkildə təsdiqləyə bilər: məs: çıxartmaq, düzəltmək və s. Göründüyü kimi, hətta üç konsonantlıq «baryer»in mövcudluğu, sözformanın ümumi ahənginə maneə ola bilməmişdir. Nəzərdən keçirilən faktlar «uyğur umlautu»nun bu dildəki sinharmonizmin ümumi zəifləməsi fonunda meydana gəlməsi fikrini bir daha sübuta yetirir. Əks halda, regressiv yönümlü uyuşmanın fakultativliyi söhbət mövzusu olmazdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kök və ya əsasın fonetik cildinin keyfiyyət və ya kəmiyyət göstəricilərindən dolayı fakultativliyi, german umlautundan da yan ötməmişdir. Belə ki, XIX əsrin sonlarında İsveç alimi Akkel Kok [i] səsinin «qısa kök hecadan sonra, (kökü) umlauta sövq etmədən, düşdüyünü (məs: ***talidō**>**taldo**) önə sürmüş və M.İ.Stebliin-Kamenskinin bildirdiyi kimi, «skandinav dillərinin tarixindəki heç bir faktın çözümlü skandinavistlərə bu qədər əziyyət verməmişdir²».

Lakin «uyğur umlautu»nun bəzi hallarda alınma sözləri də öz təsir dairəsinə salması (məs: **can-cenim** nümunəsində mənsubiyyət kateqoriyasının variantsız affiksi kökün fonetik cildini dəyişir) göstərir ki, regressiv assimilyasiya (fakultativliyinə rəğmən) təsadüfi səciyyə daşıyan hadisə deyil və leksik interferensiya faktlarının, paradigmatik münasibətlər

¹ Denny C. Türk dili grameri. İstanbul, 1941.

² Стеблин-Каменский М.И. К вопросу о трёх периодах в скандинавском умлауте на и. / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.409-410.

zamanı səs cildində deformasiyaya uğraması anadilli qeyri-iltisafı elementlərin analogiyasına uyğun şəkildə gerçəkləşir. Tələffüzdə yekincisliyə meyl, müəyyən sistemləşdirməyə təkan verir. Fonetik qanun və analogiyanın müştərək fəaliyyəti nəticəsində, dilin xarici görkəminin müəyyənləşdirildiyinin hələ gənc qrammatiklərin dövründən təsbit olunduğunu¹ nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, uyğur dilində bir-birini inkar edən və eyni zamanda da tamamlayan bu faktorlar, sinharmonizmin xarakterini və işləklik əmsalını bəzirləşdirirlər: aparıcı fonetik qanunun dominat mövqeyi əldən verməsinə rəğmən, onun yeni təzahür forması olan «əksinə sinharmonizm» müəyyən paradigmatik münasibətlərin linqvistik həlli üçün standart irəli sürür və həmin standartda əsasən, hətta alınma sözlər də analogiya sayəsində yeni forma üzrə dəyişməli olurlar. Bu məqamda bir daha german umlautu ilə müqayisəyə yol verərək bildirək ki, alman və ingilis dillərindəki sözügedən «daxili fleksiya» hadisəsinin təzahür xüsusiyyətlərini qarşılaşdırma əsasında dəyərləndirən V.M.Jirmunski sonuncuda həmin kökdaxili əvəzlənmələrin çəkisinin azalmasında rol oynamış amillər sırasında bu dilin normand istilasından sonra roman (fransız və latın) mənşəli leksemlərin kütləvi interferensiyasına məruz qalması faktını qeyd etmişdir. O, fikrini əsaslandırarkən, vurğu faktorundan dolayı, «köhnə german (anqlosakson) sözlərindən fərqli olaraq, bu yeni leksemlərin əksər hallarda, struktur etibarilə, german ablaut və

¹ Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М., 1964, ст.225.

umlautunun qanunlarına uyğun olan sait əvəzlənmələrini gerçəkləşdirmək» imkanında olmadıqlarını önə sürmüşdür¹.

«Uyğur umlautu»nun işlənmə sahəsinin genişliyi ilə bağlı onu qeyd etmək olar ki, bura əsasən, ad qruplu sözlərin hal və mənsubiyyət kateqoriyası çərçivəsində yaratdığı paradigmlər (məs: **baş-beşi, at-etim**); fellərin sözdəyişməsi (**sal-selip, tap-tepip, al-elip** və s.) daxildir. A.M.Şerbakin gətirdiyi nümunələr əsasında palatallaşmanın sözyaradıcılığı sahəsinə nüfuz etdiyini də müəyyənləşdirmək olar: **belik** (<**balık**), **beğir** (<**bağır**) leksik vahidlərində ilk hecanın ikincinin repressiv assimilyativ təsirinə məruz qaldığı aşkardır².

2.6.2. «Uyğur umlautu»nun german analoqu ilə ortaq özəlliklərini qeyd edərkən bir faktı da unutmamaq olmaz ki, nisbətən yeni dövrü əhatə edən tədqiqatlarda, qeyd olunan dildə bu qəbildən olan linqvistik faktların çəkisinin azalma üzrə olduğu bildirilir³. Maraqlıdır ki, oxşar tendensiya alman umlautu ilə bağlı olaraq da izlənilməkdədir. Belə ki, Y.N.Ritter müasir alman dilində fleksiyaların kökdən xaricə çıxmaq meyillərinin gücləndiyini qeyd etmişdir⁴. Ehtimal ki, müəyyən mənada, məhz, bu kimi proseslərin nəticəsində regenerasiyanın – istifadədən çıxmış köhnə formaların bərpasının aktivləşməsi mümkün olmuşdur. V.Admoni bildirir ki, həmin

¹ Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.313-314.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.64.

³ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М., 1975, ст.38.

⁴ Риттер Е.Н. Внутренняя флексия в немецком языке // Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1. Самарканд, 1964, ст.188-189.

proseslər bir çox hallarda umlautun aradan qalxması və daxili fleksiya yolu ilə dəyişmiş əsasın ilkin fonetik cildindəki saitinin bütün paradiqma boyu öz əvvəlki mövqeyinə qaytarılması ilə müşayət olunur¹. Lakin onu da deməliyik ki, bu kimi linqvistik faktların azalmasının səbəbləri ilə alman dilindəki analogi hadisənin kökləri arasında birbaşa paralellik aparmaq doğru olmazdı. Belə ki, bu proseslərin sintetik-flektiv quruluşlu dillər üçün xarakterik olan analitikləşmə meyllərindən qaynaqlandığını ehtimal edə biləcəyimiz halda, (Q.A.Klimov «bu və ya digər dərəcədə mötəbərliyə malik ola biləcək araşdırmalar üçün əlçatan olan müəyyən sayda dillər üzərində empirik müşahidələrin sintetik konstruksiyaların analitik quruluşlar tərəfindən sıxışdırılmasına doğru bəzi meylləri»² olması görünümünü yaratdığını qeyd etmişdir) eyni mülahizə «uyğur umlautu»nun deqradasiyasının səbəblərinin izahı üçün keçərli sayıla bilməz. Belə ki, sintetikləşmə və analitikləşmə proseslərinin bir-birini izlədiyini nəzərə alsaq*; yuxarıda qeyd olunan əsaslandırmanın tətbiq edilməsinin mümkünsüzlüyü ortaya çıxır: türk dillərində bəzi nitq hissələri arasında aydın delimitasiyaya ehtiyac duyan məqamların yer alması sinkretikləşmənin çox da yüksək səviyyədə olmadığını göstərir. Elə bu səbəbdəndir ki, bu dillərdəki nitq hissələri bölgüsü problemi hələ də həll olunmamış problemlər sırasında qalmaqdadır. (Doğrudur,

¹ Адмони В.Г. Регенерация морфологических форм в германских языках / Историко – типологические исследования морфологического строя германских языков. М., 1972, ст.159.

² Климов Г.А. О понятии морфологического прогресса в языке / Аналитические конструкции в языках различных типов. М-Л., 1965, ст.114.

* Dilçilik tarixindən «qrammatik vasitələrin digərləri ilə əvəzlənməsi, sonra onların da, öz növbəsində, birinciləri sıxışdırıb çıxardıqları» (Будагов Р.А. Проблемы развития языка. Л., 1965, ст.10) məlumdur.

tam analitikləşmiş dillərin mövcud olmadığı kimi, türk dilləri ilə bağlı sintetikləşmə prosesindən danışarkən onun yalnız nisbi anlamda realizasiyasından söhbət gedə bilər). Belə olan təqdirdə, yenidən analitikləşmə tendensiyasının güclü təsiri altında umlautiv təbiətli elementlərin sıradan çıxma bilməsi qeyri-realdır. Sadəcə olaraq, umlaut elementlərinin çəkisinin azaldığı Fərqanə uyğurlarının dialekti eyni ərazini paylaşdıqları taciklərin dilinin davamlı təsirinə məruz qaldığından həmin dialektə ədəbi dil (uyğur ədəbi dili) üçün xarakterik olan və yetərincə ardıcıl izlənilən sinharmonizm («əksinə sinharmonizm» olsa belə) duyumu zəifləmişdir. Bu isə öz növbəsində, kök – şəkilçi bağlılığının zəifləməsinə yol açmış, variantsız affiksin müdaxiləsini mümkünsüzləşdirmişdir. Göründüyü kimi, bu zaman problemin dəyərləndirilməsi morfonologiyanın maraq dairəsini tərk edərək sırf fonetik səviyyədə qərar tutur: söhbət yalnız desinharmonizasiyadan gedir. Məs: **at** – **atim** («**etim**»in yerinə). Göründüyü kimi, ahəng qanunu pozulur, lakin kök dəyişməz qalır. Problem fonetik yarusun sərhədlərini aşmadan çözümlənir. Müqayisə üçün deyək ki, «İran dilləri» amilinin güclü mövqedən çıxış etmədiyi İssık-Kul uyğurlarının dialektində «əksinə sinharmonizm»in ədəbi dildə olduğu səviyyədə qorunub saxlanması, «uyğur umlatu»nun məhz türk dillərinin quruluş xüsusiyyətlərindən dolayı meydana gəldiyini (deməli, fonetik interferensiya olmadığını) təsdiqləyir.

Haqqında danışılan linqvistik hadisənin hər iki dildə (həm german, həm də uyğur dilində) ad qruplu sözlərin və fellərin müxtəlif paradigmatik münasibətlər çərçivəsində yaratdıqları söz-formalarda yer aldığını izləmək olar. Lakin

ən vacib ümumiləşdirici məqam, şübhəsiz ki, bu dillərdə müşahidə olunan umlaut hadisəsinin fonetik proseslər – repressiv assimilyasiya nəticəsində törəməsi ilə bağlıdır. German dil qrupuna daxil olan skandinav dillərində təzahür tapmış umlautu diaxronik aspektdə araşdıran T.İ.Steblin-Kamenski ilkin mərhələdə, onun sadəcə sonluqdakı saitin təsiri ilə kök vokalizmində baş verdiyini və özlüyündə, heç bir mənə fərqləndirici funksiya daşımayan, elə bu səbəbdən də yazıda əks olunmayan səs əvəzlənməsi olduğunu qeyd etmiş, həmin assimilyasiya nəticəsində ortaya çıxan sait səsin müstəqil fonem deyil, fonem variantı olması haqqında fikir irəli sürmüşdür¹.

Uyğur «umlaut»unun tipoloji təbiətini müəyyənləşdir-mək üçün problemi alman (german) umlautu ilə müqayisə zəminində çözməyə çalışacağıq. Məlumdur ki, sonuncuda «palatal artikulyasiyanın daha öncəki saitə təsir etməsi» ilə «yenidən səslənmə» hadisəsi baş verir ki², onun nəticəsində də müxtəlif paradigmatik münasibətlər zamanı müvafiq söz-formalar yaranır. Məs.: **Gast – Gäster, Haus – Häuser** və s. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaların ifadəsi zamanı (kəmiyyət kateqoriyası: **Sehlag – Sëhlage**; sifətin müqayisə dərəcələ-rində: **hoch – höhen, höchst**; güclü fellərin indiki zamanında (II-III şəxslər): **ich grabe, du gräbst, er gräbt** və s.), eləcə də sözyaradıcılığında geniş istifadə edilən umlaut, alman dilinin dialektlərində eyni səviyyədə təmsil olunmayıb. V.M.Jirmun-skinin qeyd etdiyi kimi, şimalla müqayisədə cənub dia-

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.,1953, ст.107-108.

² Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.,1959, ст.163.

lektlərində ciddi müqavimətlə rastlaşmışdır^{1*}. Maraqlıdır ki, N.Z.Hacıyevaya görə, türk «umlautiv» proseslərinin innovasiya mərkəzinin məhz uyğur dilinin yayıldığı areallar olduğunu² və ondan kənarında həmin sapma elementlərinin işlənmə tezliyinin azaldığını nəzərə alsaq, bu zaman onun türk dilləri və dialektlərində eyni əks-təsirlə qarşılaşdığını söyləyə bilərik. Bu məqam german və türk dillərindəki umlaut hadisələri arasında müəyyən paralellərin aparılmasına imkan verir. Lakin daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, fərqli səbəblərdən bu hadisənin total səviyyədə kütləviləşməsi mümkün olmur. Başqa sözlə, umlautun hind-Avropa dillərində nümayiş etdirdiyi fakultativlik, türk dillərindəki analoji məzmunlu dil faktlarının sərgilədiyi mənzərə ilə yalnız səthi oxşarlıq kəsb edib, öz altyapısında müxtəlif amillərin şərtləndirdiyi fərqli zəminlərə əsaslanır. Lakin bu, alman və uyğur dillərindəki palatalaşma hadisələri arasında olan ən önəmli fərq deyil. Belə ki, bu proseslərin mahiyyət etibarilə yekcins olub-olmaması ilə bağlı məsələdə («german və skandinav dillərindəki sonrakı hecanın saitinin daha öncəki hecanın saitinə repressiv təsiri ilə şərtlənən «umlaut» hadisəsi» ilə əsaslı zahiri oxşarlığa rəğmən), «uyğur umlautu»nda palatalaşmanın fonoloji mənə kəsb etmədiyini önə sürən uyğur fonetisti T.Talipovun³ mövqeyi həqiqətə daha yaxındır.

¹ Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., 1965, ст.162-164.

* Umlautun, ümumiyyətlə, bütün hind-Avropa dilləri üçün spesifik hadisə olması artıq qeyd olunmuşdur.

² Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкознания, 1975, № 1, ст.22.

³ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата, 1987, ст.178-181.

«Uyğur umlautu»nda – məsələn: «**at – etler; etim, eti**» nümunəsindəki **a ~ e** səs əvəzlənməsi qrammatik mənaya malik deyil və yalnız bu söz formalardakı müvafiq şəkilçilər kəmiyyət, mənsubiyyət və hal kateqoriyalarına işarə edir. Başqa sözlə, kök daxilindəki dəyişiklik ayrılıqda heç bir anlam ifadə etmir. Türk dillərində alman (german) umlautu ilə yekcins linqvistik faktların yer almasından o zaman tam əminliklə danışmaq olar ki, kökdəki səs əvəzlənməsi ([at] - [et]) özlüyündə mənə yükü daşısın və müəyyən analogiyanın meydana gəlməsi üçün şərait yaratsın. Müqayisə üçün deyək ki, məsələn, skandinav dillərində daha öncə, repressiv istiqamətli assimilyativ proseslərə rəvac verən flektiv sonluğun yerinə yetirdiyi mənə fərqləndiricilik funksiyasını üzərinə götürmüş «yeni-dən səsləndirmə» (pereqlasovka) güclü fəllərin ikinci feli bağlamasının xarakterik göstəricisi qismində çıxış edərək analogiya yaratmışdır¹. Analoji proses türk dillərində müşahidə olunduqda «standart Avropa modeli» umlautdan danışmaq mümkündür. Maraqlıdır ki, bu standartın özünün də, bəzən şübhə altına alındığını söyləmək olar. Belə ki, B.A.Serebrennikov, sinharmonizmdən bəhs edərkən bu problem çərçivəsində «hind-Avropa dillərindəki **«belə adlandırılan»** (tak nazıvaemıy) **umlaut və ya brexunq** (kursiv bizimdir. – A.H.) hadisəsinə toxunmuş və türk və bəzi fin-üqor dillərindəki ahəng qanunla müqayisədə, onun daha az və qeyri-ardıcıl təmsil olunduğunu bildirmişdir². Ehtimal ki, müəllifin bu yetərinə orijinal yanaşması problemi iltisafi və insiraflı təmayüllər arasındakı fərqlər müstə-

¹ Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л., 1953, ст.110.

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.48.

visində nəzərdən keçirməsindən qaynaqlanır. Belə ki, B.A.Serebrennikov aqlütinativ dillərlə flektiv dillər arasında əsaslı fərqi olmaması ilə bağlı ardıcıl olaraq səsləndirdiyi tezisnin¹ davamı kimi, hər iki linqvistik hadisə arasında bərabərlik işarəsi qoyur və daha sonra da, bundan çıxış edərək «əksinə sinharmonizmi» də onun alman analoqu ilə eyniləşdirirdi. Bununla da, B.A.Serebrennikov iltisacı dillərdəki repressiv yönümlü assimilyasiya hadisəsini umlautla ortaqlaşdırıran digər dilçilərdən fərqli olaraq, «uyğur umlautu»nun flektiv təbiətində israrlı olmaqdan çox, alman umlautunu iltisacı dillərdəki sinharmonizmə yaxınlaşdırırdı.

Maraqlıdır ki, oxşar yanaşma germanistlər arasında da müşahidə olunmaqdadır². Belə ki, V.M.Jirmunski, türk dillərindəki sinharmonizmi «assimilyativ səciyyə daşıyan» və «müəyyən mənada³ *umlautu yaxın olan*» (kursiv bizimdir – A.H.). hadisə kimi xarakterizə etməklə, problemə çox orijinal yanaşma ortaya qoymuşdur. Göründüyü kimi, əgər türkoloq alimlər daha çox «əksinə sinharmonizm»in german umlautu ilə paralelliyindən yol olaraq müəyyən analogiya aparırdılarsa, germanist tədqiqatçı müqayisə predmeti kimi, türk dillərindəki bu tipoloji sapma faktını deyil, progressiv uyuşmanın özünü nəzərdən keçirirdi. Tipoloji müstəvidəki köklü fərqlərin nəzərə alınmadığı bir şəraitdə, səthi müqayisə əsasında irəli sürülən bu kimi (sinharmonizmin və um-

¹ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

² Жирмунский В.М. Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М., 1956, ст.161.

³ Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., 1960, ст.314.

lautun oxşarlığı ilə bağlı) mülahizələr, onsuz da birmənalı olmayan morfoloji təsnifat meyarlarında qeyri-dəqiqliyə rəvac verə bilməsi baxımından, müvəffəqiyyətli yanaşma sayıla bilməz.

Əslində, bu dillərdəki umlaut hadisəsi arasında əsaslı fərq mövcuddur. Bu fərq A.A.Reformatskinin qeyd etdiyi kimi, german dillərində haqqında bəhs olunan prosesin irəli gedərək geniş analogiya yaratması və gələcək daxili fleksiya elementləri üçün baza rolunda (məs.: **mous** – **mice** «siçan» - «siçanlar») çıxış etməsindən qaynaqlanır¹. Lakin uyğur dilindəki «əksinə sinharmonizm»in tam Avropa modelinə uyğun umlaut kimi dəyərləndirilə bilməməsi, bu hadisənin tipoloji sapma elementi olması faktını inkar edə bilməz. Kök muxtariyyəti prinsipini ciddi şəkildə şübhə altına alan bu spesifik «**uyğur umlautu**» özünün, belə demək mümkünsə, praformasını olan (proqressiv) sinharmonizm kimi, yalnız fonetika sahəsində çözümlənməsi mümkün olmayan bir problemdir.

Zənnimizcə, «uyğur umlautu», türk dillərinin struktur özünəməxsusluğunu qorumaqla (söhbət ahəng qanununun tələblərinə riayət olunmasından gedir) bərabər, digər mərhələdə olan dil quruluşuna fraqmentar səciyyəli keçid cəhdini təcəssüm etdirir və bununla da həmin dillərdə aqlütinasiyanın, qrammatik mənanın yeganə ifadə vasitəsi olması² haqqında fikrin qətiliyini şübhə altına almış olur ki, **bu da «əksinə sinharmonizmin», ümumilikdə, türk dillərinin**

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М., 1955, ст.106.

² Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1, ст.26.

təmiz iltisqiliyinə xələl gətirə biləcək tipoloji anomaliya qismində dəyərləndirilməsini labüdləşdirir.

2.7. Türk dillərinin şəxs əvəzlilərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementləri haqqında

2.7.1. «Uyğur «umlautu»nu nəzərdən keçirdikdən sonra, yaranma üsuluna görə, ona çox yaxın olan digər qrup linqvistik faktları da dəyərləndirək.

Türk dillərində şəxs əvəzlilərinin hal paradiqmasında kök morfem daxili səs əvəzlənməsi halları müşahidə olunur ki, bunlar da sözügedən dillərin iltisqə səciyyəli quruluşuna nəzərən, tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu ailəyə daxil olan müxtəlif dillərdə qeyd olunan fonetik deformasiyaların fərqli şəkildə təzahür tapdığını nümunələr əsasında izləmək mümkündür: məs: **karaim d.** men-maya/maa; sen-saya/saa¹; **uyğur d.** mən-mana, sən-sana; **sarı uyğur d.** men-mağa (mana), mā; sen-sağa² (sana); **qədim uyğur d.** men-mana; sən-sana; ol-ana; anar³; **kumık d.** men-maqca; sen-saqca⁴; **qaqauz d.** bən/ben-bana, sən/sen-sana⁵; **qədim özbəkədə** o – ana «ona»; anı «onu⁶» (bundan fərqli olaraq müasir özbək dilində men-meninq «mənim»

¹ Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.59, 215.

² Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. М., 1966, ст.23.

³ Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М., 1963, ст.41.

⁴ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.76.

⁵ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.127.

⁶ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.132.

sen-senqa «sənə¹» dəyişməzliyi müşahidə olunur); **xakas d.** min-mağaa; sin-sağaa; ol-ağaa; **xakas dialektlərində:** maa/mee, saa/see²; **qazax d.** men-mağan, sen-sağan³; **salar d.** men-maņa/mā; sen-saņa/sā⁴; **qırğız d.** men-maqa, sen-saqa⁵.

Maraqlıdır ki, şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmasında nəzərə çarpan xüsusiyyətləri zəminində türk dillərini xarakterizə edən bir çox tədqiqatlarda (məs: B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın⁶, Q.F.Blaqovanın və başqalarının əsərlərində) dilimizin morfoloji sisteminin bu qəbildən sapma elementləri üçün qapalı olduğu bildirildiyi halda, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müşahidə olunan proseslər, bu fikirlərin mütləq səciyyə daşmadığını ortaya qoyur. Belə ki, M.Şirəliyevin araşdırmalarından məlum olur ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrindəki (konkret olaraq Qazax, Qarabağ, Gədəbəy, Gəncə, Şəki, Naxçıvan) danışiq dili üçün məhz bu qəbildən olan hallar daha xarakterikdir⁷.

İstər qədim türk, istərsə də daha sonrakı dövr abidələrində şəxs əvəzliyinin hal paradigmasında, bu qəbildən olan fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur. Qədim türk dili abidələrində yer alan səs əvəzlənmələrini (Ad.h: bən/mən; sən; Yön.h bana; sana və s.) şərh edən Ə.Şükürlü «yazılı

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.172.

² Грамматика хакасского языка . М., 1975, ст.146.

³ Сарыбаев Ш.Ш. Местоимение / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, ст.230.

⁴ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976, ст.128.

⁵ Грамматика киргизского литературного языка .Часть I, Фрунзе, 1987, ст.187.

⁶ Сereбrennikov Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.137.

⁷ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.185.

abidələrdə hallanan əvəzliyin bəzi hal görümlərində bu cür fonetik dəyişmə hadisəsinə məruz qalması»nın səbəbinin hələ də aydınlaşdırılmadığını¹ bildirmişdi. Əgər qeyd olunan nümunələrdə ə/a əvəzlənməsini müşahidə etmək olursa, «Kutadqu biliq» və «Altun yaruk» abidələrinin dili bizə e/a səs dəyişimi üçün misallar verir (Yön.h. **mana, sana**, Yer.h. **Mende, sende**²). Lakin burada ümumi cəhət nəzərə çarpmaya bilməz: hər iki halda kökdəki incə sait qalın vokal səslə əvəzlənir.

2.7.2. Onu qeyd edək ki, türkoloji ədəbiyyatda haqqında danışılan linqvistik faktların dəyərləndirilməsi ilə bağlı ən müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, əgər bəzi araşdırmalarda onlar (repressiv assimilya prosesinin nəticəsində meydana gəlmiş əsas götürülərək) yalnız fonetik aspektdə dəyərləndirilsə³, digərlərində⁴ məsələnin həlli həmin (fonetik) müstəvidən morfoloji zəminə keçirilir və qeyd olunan faktlar «birikmə formaları» kimi səciyyələndirilir. Lakin N.P.Dırenkova daha irəli gedərək, şəxs əvəzlilikləri daxilində müşahidə olunan bu səs əvəzlənmələrini «*aqlütinativliyin tamamilə sarsılmaz və donuq olmasını şübhə altına alan*» və təbiət etibarilə «*fleksiyaya yaxın olan*» hadisə⁵ (kursiv bizimdir – A.H.) kimi nəzərdən keçirmişdir. Sözügedən dil faktları ilə bağlı araşdırmalarımız məsələ ilə bağlı suallara

¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.105.

² Тенишев Э.Р. «Кутадгу Билиг» и «Алтуң ярук» // Советская тюркология. 1970, № 4, ст.27.

³ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.77.

⁴ Грамматика хакасского языка. М., 1975, ст.146; Трубецкой Н.С. Основы фонологии М., 1960, ст.65.

⁵ Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941, ст.24, 51; Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940.

yalnız fonetik səviyyədə cavab axtarılmasının, zənimizcə, o qədər də uğurlu yanaşma olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, burada yalnız əvəzlənən saitin «artikulyasiyanın lazım olduğundan öncə başlanması» ilə səciyyələnən repressiv assimilyasiyasından¹ söhbət getmir. Daha dəqiq desək, bu qəbildən tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsi sırf fonetik proseslərlə şərtlənməyib, diaxronik araşdırma sayəsində aydınlaşdırılması mümkün olan yetərincə münbit morfonoloji zəmində (məhz morfoloji yarusla həmhüdüdlük sözügedən problemin tipoloji təsnifat kriteriləri baxımından dəyərləndirilməsini mümkün edir) gerçəkləşmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın gedişi labüd olaraq, dilin lüğət fondunun ən arxaik qatında yerləşən əvəzliliklərin struktur-semantik inkişafı ilə bağlı fikir rəngarəngliyinə nəzər salmaq ehtiyacını doğurur.

Türkoloji ədəbiyyatda şəxs əvəzliliklərinin formalaşmasında prepozisyon mövqedəki elementlərin (V.Banqın irəli sürdüyü və sonralar V.Kotviç, N.A.Baskakov və başqaları tərəfindən müdafiə edilən mülahizəyə görə, şəxs və işarə əvəzlilikləri eyni mənşədən törəmişdir ki, bu da həmin sözlərin anlaut mövqeyindəki uyğunluğu ilə əsaslandırılırdı*); eləcə də postpozisyon ünsürlərin funksional mahiyyəti ilə bağlı (S.Y.Malov postpozisiyadakı –n samitini «sonrakı dövr inqredienti» kimi xarakterizə edərək, hallanmadan dolayı, birikmə

¹ Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М., 1953, ст.119.

* Мəsələyə türk dillərinin struktur təkamülü müstəvisində çözümləməyə çalışsan A.P.Potseluyevski, bir növ, V.Banqın ideyasının davamı kimi, «bu dillərdə (və ya onların əcdadlarının dilində) inkorporasiya şəraitində (iltisafilikdən öncə mövcudluğu ehtimal edilən mərhələdə – A.h.) atributiv elementlərin... kökə prepozisyon qaydada əlavə edildiyini» (b-en; s-en) və həmin elementlərin isə (b/m; s), öz növbəsində, prefikslərə uyğun gəldiyini bildirmişdir (Потелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.136-137, 140).

əmələ gətirməyə müvəffəq olduğunu önə sürmüşdür¹. Müasir tədqiqatçılar sırasında bu fikrin tərəfdarları yox deyil) ən müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Və hətta anlaut və auslaut konsonantının dominantlığının müəyyənləşdirilməsinə, demək olar ki, zidd olan mövqe də, yəni sözügedən leksemlərin iki müstəqil sözün fuziyon birikməsindən törəməsi ilə bağlı (**bi** (n)+s(en)=**bis**²; **bi**+**si**=**biz**³) mülahizə də ortaya qoyulmuşdur. Nəzərdən keçirilən bu (belə demək mümkünsə) «ideya xaosu»ndan belə bir məntiqəməvafiq nəticə hasil olunur: müasir şəkildə dil daşıyıcıları tərəfindən üzvlənməyən bütöv kimi qəbul edilən şəxs əvəzliləri törəmə mahiyyət kəsb edirlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, «ciddi metodikaya əsaslanmayan və ...sırf spekulativ informasiyadan başqa heç nə verməyən» cəhdlər məcmusu kimi xarakterizə edilməsinə baxmayaraq⁴, türkoloji ədəbiyyatda aksiomatik status qazanmış bu fikir, şəxs əvəzliyinin hal paradigmasında yer alan səs əvəzlənmələrinin təbiətinin aydınlaşdırılması işi üçün bir növ «açar» rolunu oynaya bilər. Burada bizi maraqlandıran əsas məqam şəxs əvəzlilərinin sait tərkibinin funksionallıq əmsalının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, məhz həmin prosesin anlaut səciyyəsi daşmasının mümkün etirafı fonunda, hal paradigmasında təzahür tapan faktların tipoloji müstəvidəki xarakteristikası (iltisafılıkdən uzaqlaşma baxımından) neqativ istiqamətdə daha bir yeni dəyərləndirmə qazana bilər.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, ст.52.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.125.

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, ст.52.

⁴ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.127.

Altay dillərində tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğu faktını etiraf etmiş Q.İ.Ramstedt, bu məsələdə fərqli mövqe nümayiş etdirərək, müasir dillərdə (Altay dillərində) «qrammatik vasitə rolunda çıxış edən sait əvəzlənmələrini aşkarlamaq mümkün olmadığını», lakin buna baxmayaraq «qədim, necə deyərlər, proaltay dil qatında onları (qrammatik məna ifadə edə bilən sait əvəzlənmələrini – A.H.) ortaya qoyan hadisələrin izlənildiyini» bildirmiş və fikrinin təsdiqi kimi, monqol şəxs əvəzliliklərinin tək-cəm oppozisiyasına görə diferensiallaşmasında **i/a** (*min «mən»; *tin «sən» in «o»; man «biz», tan «siz», *an «onlar») səs əvəzlənməsinin funksional mahiyyət kəsb etməsi fikrini irəli sürmüşdür¹.

G.D.Sanjeyev isə monqol dillərindəki şəxs əvəzliliklərində, tək ~ cəm differensiyasına xidmət edən səs əvəzlənmələrinin, «leksik kateqoriyalarla bərabər, eləcə də **qrammatik kateqoriyaları** fərqləndirən vasitə qismində (iltisafiliklə birgə), **daxili fleksiyanın** (kursiv bizimdir – A.H.) fəaliyyət göstərdiyi uzaq keçmişin əks-sədası olduğunu²» bildirərək, sözügedən linqvistik faktların tipoloji ünsür olmasını önə sürmüşdür. Bu qrup sözlərdəki sait əvəzlənmələrini iltisafı dillər üçün struktur anomaliyası statusunda dəyərləndirmə ilə bağlı, eyni tərəddüdsüz münasibət V.A.Qortsevskayanın araşdırmasında müşahidə edilir: o, tunqus-mancur dillərindəki analoji halları birmənalı şəkildə **daxili fleksiya** təzahürü kimi səciyyələndirir³.

¹ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.221-222.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.149-150.

³ Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.24-25.

Buryat¹ və daqur² dillərində oxşar hadisələri (məs: **daqur d. bi** «mən» baa «biz») müşahidə edən T.A.Bertaqayev də, sözügedən faktları tərəddüdsüz olaraq, *daxili fleksiya* təzahürü kimi dəyərləndirmiş, lakin bununla belə, (ümu-miyyətlə, monqol dillərində) səs əvəzlənmələrinin qram-matik məna daşıyıcılıq gücünün məhdud olduğunu bildirmiş³, bununla da, sələfi Ramstedtin mülahizələri ilə həm-rəyliyini nümayiş etdirmişdir.

2.7.3. Türk dillərinə gəlincə, A.M.Şərbak, daha ehti-yatlı mövqedən çıxış edərək «bu dillərin inkişafının erkən dövrlərində ablaut hallarının mövcudluğunun mümkünlüyü-nü istisna etmədən, onlarda (türk dillərində – A.H.) **onun (ablautun – A.H.) funksional yüksüz olan və fonem alter-nasiyalarının (u/a, e/i, e/a) rüşeymi** (kursiv bizimdir – A.H.) qismində xarakterizə olunan yalnız ən başlanğıc mərhələsinin təzahür tapı biləcəyini» qeyd etmiş və nümunə kimi qədim türkcədəki **ben~biz, sen~siz** şəxs əvəzliliklərini nəzərdən keçirmişdir⁴. Şəxs əvəzliliklərinin deytik elementlərdən törəməsi ilə bağlı V.Banqın mövqeyindən çıxış edən F.Cəlilov, pratürk mərhələsində, bu sözlərin differensiallıq qazanmasının sait fərqləndirməsi sayəsində (məs: **bi** ↔ **ba/be** ↔ **bu**) gerçəkləşdiyini və «iltisaqi quruluş formalaş-dıqca həmin morfoloji differensiasiyanı tamamlayan əlavə

¹ Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М., 1961, ст.23-24.

² Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фуззии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.90.

³ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фуззии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.88.

⁴ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.39.

morfoloji göstəricilərin (-n,-l,-z) də *ablautla fərqlənən köklərə* (kursiv bizimdir – A.H.) qoşulduğunu» bildirmişdir¹. Əgər Azərbaycan dilçisi dəyərləndirməsinin digər hissəsində «sait dəyişməsi ilə yaranan semantik fərq, bir növ morfonoloji qayda olan «ablaut» hadisəsinini xatırladır²» deməklə daha ehtiyatlı münasibət ortaya qoyursa, türk və fin-üqor dillərində söz strukturunun xarakteri və dəyişmə proseslərinin mahiyyətini araşdıran B.A.Serebrennikov bu dillərin, eləcə də hind-Avropa dillərinin söz strukturu ilə bağlı sahəsində prinsipial fərqliliklərin olmadığını önsürmüş və komi-zıryan dilindəki **me** «mən»~**mi** «biz» tipli (e ~a) səs əvəzlənmələrinin hind-Avropa ablautu ilə yekcins təbiətə malik olduğunu bildirmişdir³.

Zənnimizcə, müasir türk dillərindəki şəxs əvəzliliklərinin müqayisəli təhlili onların tək ~ cəm oppozisiyasına müvafiq fərqlənməsində ümumi qanunauyğunluq statusu qazanan və ən başlıcası, funksional mahiyyət kəsb edən fonem alternasiyalarının mövcudluğunu təsbit etməyə imkan vermir. Belə ki, bəzi hallarda həmin anlayışlara görə (tək ~cəm) differensiasiyasının sırf fuziyon mahiyyət kəsb edən proseslər sayəsində reallaşması sözügedən qəbildən səs əvəzlənmələrinin təbiətinin funksional mahiyyətdən yetərincə uzaq olması ilə bağlı nəticə hasil etməyə təkan verir. Lakin qədim insanın öz həyatı tələblərindən dolayı özünü fərd kimi dərk edərək ətraf aləmə qarşı qoymaqla, məkan orientasiyasına şəxsi «mən»inin fərdiləş-

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.157.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası..., s.157.

³ Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л., 1963, ст.219.

məsindən* öncə yiyələnməsi, şəxs əvəzliliklərinin işarə əvəzliliklərindən törəməsi və ya ən azından, onlarla əlaqədən məhrum olmaması ilə bağlı ehtimalların filogeneza prosesinə müvafiqliyini ortaya qoyur. Bundan dolayı, biz ümumilikdə (tək ~cəm ayırımı olmadan) I və II şəxs əvəzliliklərinin işarə əvəzliliklərindən fərqləndirilməsində funksional mahiyyət kəsb edən sait səs əvəzlənməsi hadisəsinin mövcudluğunu istisna etmədən, sonrakı mərhələdə - tək ~cəm oppozisiyasının formalaşmasında differensiallaşdırıcı rolun ablaut səciyyəli proses tərəfindən deyil, fuziyon mexanizmi hesabına reallaşan birikmə tərəfindən üstləndiyini ehtimal edə bilərik. Bu baxımdan əvəzliliklər daxilindəki sait səs dəyişikliklərinin –n və –l deytik elementlərin əlavə edilməsindən sonra baş verdiyini bildirən A.Qabəndən¹ (dolayısı ilə, dilçi auslaut konsonantının funksional mahiyyət kəsb etdiyini önə sürür) fərqli olaraq, biz **mən**, **sən** əvəzliliklərindəki auslaut konsonantının geniş allomorf çeşidli kökə birikdiyini güman edirik. Məhz variant mövcudluğu amili müəyyən qədər «uyğur umlautu»nu xatır-

* Təbiətin bir parçası olduğunu zənn edən qədim insanın, diffuz təfəkkürdən dolayı, özünün «mən»ini, ətraf aləmdən ayırmağa mövcud olduğu gerçəklikdə (məkanda) oriyentasiya müəyyənləşdirmə qabiliyyətini əldə etdikdən sonra müvəffəq olması ontogenetik müşahidələrdə də öz təsdiqini tapır (uşaq özünü III şəxsə dərk edir; ancaq «ora-bura» fərqləndirməsini aparır). Məsələn, XX əsrin görkəmli psixoloqu S.L.Rubinşteyn üç yaşlı fərdlərin dilində «koordinat – sözlərin («bu»; «o»; «bura»; «ora»; «sonra» və s.), yəni sosial situasiya strukturunda danışanın pozisiyasını və ayrı-ayrı əşya və şəxslərin (məkanı) vəziyyətini göstərən sözlərin mühüm rol oynadığını» qeyd etdiyi halda, həmin yaşda olan uşaqların dilinin lüğət tərkibini incələmiş Y.M.Şamis, onlar üçün «biz» əvəzliyinin definisiasiyasında çətinlik çəkdiyini, «mən» əvəzliyinin isə (istifadəyə rəğmən) izahını verə bilmədiklərini bildirmişdir (Шамис Е.М. Слова и их значения: из чего они состоят или всё ли мы понимаем. М. 2001, ст.22, 110-112).

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.125.

ladan prosesin reallaşmasını kök, daha dəqiq desək, əsas üçün az «ağrılı» edib və ilk dönəmlərdə (əksinə olaraq) variantsız olan yönəlmə və yönəlmə-istiqləmə hal şəkilçilərinin şəxs əvəzliliklərilə söz-forma təşkil etməsi həmin mərhələdə funksional mahiyyət kəsb etməyən saitlərin əvəzlənməsini, demək olar ki, labüdləşdirib.

Qədim türkcədəki **ben** «mən» – **baña** «mənə» və müasir türk dilindəki **ben-bana** tipli paradiqmatik münasibətlərdə yer alan e~a əvəzlənmələrini reqressiv assimilyasiya qismində dəyərləndirən A.M.Şerbak, çox haqlı olaraq, məhz qarü~ğaru (sonralar allomorf şəkildə meydana çıxan **kərü** deyil, məhz qalın saitli varinatın – A.H.) şəkilçilərinin söz-forma yaratmasının həlledici amil olduğunu bildirmiş və türk dillərinin söz yaradıcılığında yer alan umlautiv səciyyəli hadisələrlə müqayisə aparmışdır¹. -**ka**, -**ğa** şəkilçisinin hələ ulu türk dili mərhələsində mövcudluğu ehtimalından², eləcə də oğuz tipli hallanmada **ğa>a** sadələşməsinin, məhz ilk növbədə, əvəzlilərdən başlayıb (ehtimalən: **banğa>bana**), daha sonralar analogiya üzrə digər ad qruplu sözlərə yayılması ilə bağlı mülahizələrdən³ çıxış etsək, bu qəbildən olan «əksinə sinharmonizm»in yetərincə erkən dövrlərdə meydana çıxdığını təsbit etməli olacağıq. Burada da «uyğur umlautu»nda olduğu kimi «əksi-

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.39.

² Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.78.

³ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.37; Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.78.

nə sinharmonizm», söz-forma çərçivəsində variantsız şəkilçi sayəsində pozulan ümumi ahəngi repressiv istiqamətli uyuşma hesabına bərpa etmişdir. Uyğur dilindəki tipoloji sapma elementlərindən başlıca fərqləndirici amil umlaut hadisəsinin palatallaşmanı labüd etdiyi halda, nəzərdən keçirilən linqvistik faktlarda, əksinə olaraq, ön sıra saitlərinin arxa sıra saitləri ilə əvəzlənməsidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz assimilyativ prosesdə sinharmonizmin önəmli rol oynadığını o fakt da təsdiqləyə bilər ki, ahəng qanununu, demək olar ki, itirmiş özbək ədəbi dilində şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmasında həmin qəbildən olan səs əvəzlənməsi hadisəsinin şahidi oluruq. Burada **men** «mən», **sen** «sən» əvəzlilikləri, müvafiq şəkilçilər qəbul etdikdə öz fonetik cildində korrektəyə yol vermirlər. Yəni ənənəyə uyğun olaraq, qalın saitli köməkçi morfemlə kombinasiya yaradan kök morfemdə səs əvəzlənməsi baş vermir, bununla da yaranan söz-formada sinharmonik uyum mümkünsüz olur: yön.h **menqa** «mənə», **senqa** «sənə». A.N.Kononov danışığı dilində, hətta yiyəlik halda olan «sinharmonik» söz-formanın özündə belə, ahəngsizləşmə getdiyini qeyd edir: **menim** əvəzinə **manim**¹. Deməli, söz-formanın ümumi ahəngini təmin etmə «ənənə»si digər türk dillərində (sinharmonizm sayəsində) qeyri-iltisafı elementlərin meydana gəlməsinə yol açmışdırsa, bu fonetik qanunun qüvvədən düşdüyü dildə şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında heç bir tipoloji sapma ünsürünün törəməsinə rəvac verilmədən, sadəcə olaraq, aharmonik söz-formaların ortaya çıxmışdır.

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.174.

Müqayisə üçün deyək ki, spesifik (nisbətən zəif səciyyəli) sinharmonizmə malik uyğur dilində bu proses məlum analogiyaya müvafiq tərzdə cərəyan edərək **mən – mana**; **sən – sana** formalarını törətmişdir. Bu iki dildəki şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasının müqayisəli təhlili sözügedən səs əvəzlənmələrinin, müəyyən səviyyədə sinharmonizmdən qaynaqlandığını söyləməyə əsas verir. Göründüyü kimi, çox güman ki, kök (əsas) daxilində fonematik imtiyaza malik olan hər hansı bir sait səsin birmənalı şəkildə bərqərar ola bilməməsindən dolayı, gerçəkləşmiş əvəzlənmənin tipoloji sapma ünsürü kimi səciyyələndirilməsinin mümkünlüyü ilə bağlı, onu qeyd edə bilərik ki, məsələnin tipoloji təsnifat müstəvisində araşdırılması, prosesin altyapısındakı variant çeşidi amilinin əks arqument olmadığını ortaya qoyur. Belə ki, flektiv dillərin struktur təkamülünə həsr olunmuş tarixi-tipoloji səpkili tədqiqatlarda, konkret olaraq, ingilis dilinin morfoloqiyasını diaxronik aspektdə təhlil edən V.N.Yartsevanın əsərində, yazıyaqədərki mərhələdə yer alan dialekt fərqliliklərini əks etdirən variantların, sonralar qrammatik göstəricilərin differensiallaşmasında heç də sonuncu rol oynamadığı önə sürülür¹.

Şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasında yer alan sapma elementlərinin təhlilini yekunlaşdırarkən bir məqama da diqqət çəkməyi vacib sayırıq. Belə ki, çox qədim tarixə malik olan və lokal səciyyə daşıyan bu kimi elementlərin (bu və ya digər dəyişikliklər nəzərə alınmazsa) bu günümüzədək gəlib çatmasının

¹ Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л., 1960, ст.74-75.

da nitq vərdişi amili heç də sonuncu rol oynamamışdır. (Allo-morfsuz hal şəkilçisinin isimlərdə analogi hallara yol açmasının səbəbi, çox güman ki, onların, belə demək mümkünsə, «akustik tanınma əmsalı»nın əvəzlilər səviyyəsində olmaması ilə izah edilə bilər. Belə ki, isimlərdəki **inlaut** vokalı funksional mahiyyətdən mərhum olmadığından, «əksinə sinharmonizm»in reallaşacağı təqdirdə, söz öz leksik məna yükündən mərhum olardı). Başqa sözlə, bu səs əvəzlənmələrinin tarixi ənənəyə əsaslandığı ortaya çıxır. Alternasiyalar nəzəriyyəsinin müəllifi B.de Kurtenenin sözləri ilə desək, səbəb «yalnız sosial ünsiyyət, «UZUS»dur; biz məhz bu cür danışmağı... öz əcdadlarımızdan öyrənmişik» və onların (ənənəvi alternasiyaların – A.H.) kökündə antropofonik səbəblər yatır¹. İstənilən halda, bu səs əvəzlənmələri «hind-Avropa daxili fleksiyası» ilə yekcins təbiətli olmasa da, aqlütinativ dil tipi baxımından sapma elementi kimi dəyərləndirilə bilər.

2.8. İltisqi dillərdəki bəzi törəmə sait uzunluqlarının tipoloji təbiəti haqqında

2.8.1. Türk dillərindəki şəxs əvəzlilərinin hal paradigmasında təzahür edən qeyri-iltisqi elementlərdən bəziləri (məs: karaim d. **maa** «məənə»; **saa** «sənə»)* bu dillərdəki törəmə təbiətli sait uzanmalarının tipoloji müstəvidəki dəyərləndirilməsini labüd edir.

¹ Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М., 1963, ст.312.

* Analogi hal Azərbaycan dialektlərində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Məs: məə «məənə» (Bakı, Şamaxı, Muğan), maa (ma) mā (Nuxa, Naxçıvan); sā (Qazax, Qarabağ, Gədəbəy); (Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.187).

Bir çox görkəmli dilçilər (V.Radlov, V.Qrönbek və b.) türk dillərində, ümumiyyətlə, «təbiət etibarilə» (nature) sait uzunluqlarının olmaması, mövcud linqvistik faktların isə «mövqeyə görə» (position) meydana gəlməsi ilə bağlı mülahizələr¹ səsləndirmişlər. Türkoloji araşdırmalarda, əsasən, sırf fonetik hadisə statusunda tədqiqata cəlb edilən törəmə sait uzanmaları probleminə diqqət ayırmağımız heç də təsadüfi deyil. Belə ki, irəlidə ayrı-ayrı faktların (xüsusilə, canlı danışığ dilində müşahidə edilən halların) təhlili zamanı şahidi olacağımız kimi, bir çox hallarda, sözügedən problemin çözümlü, labüd olaraq, fuziyon birikmələrin yaranma üsullarının araşdırılması məsələsi ilə kəşişir. Maraqlıdır ki, digər iltisacı dillərdə analoji faktlar öz adekvat tipoloji dəyərləndirməsini almağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn, tungus-mancur dillərində (konkret olaraq, evenk dilində) fel formalarının insirafi üsullarla yaranmasından bəhs edən V.A.Qortsevskaya bu söz-formalardakı uzun saitin *saitin samit reduksiyası sayəsində* meydana gəldiyini (**gcg-çi-m>gcg-i-m>gcū-m** «mən batırdım») bildirmiş və bu əsasda, felin ikinci hecasındakı **fleksiyanın** (söhbət, məhz, sait uzanmasından gedir – A.H) ilkin (məsələn, qohumluq terminlərindəki) fleksiyadan fərqli olaraq, *iltisacılıq zəminində inkişaf etməsi və deməli, törəmə təbiətli olması*» (kursiv bizimdir – A.H.) nəticəsində gəlmişdir². Monqol dillərindəki fuziyon xəlitələşmə prosesini müşayət edən sait uzanmaları faktları T.A.Bertaqayevin tipoloji anomaliya hallarının təh-

¹ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.194.

² Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л., 1958, ст.26-27.

lilinə geniş yer verilən araşdırmasında qeyd edilir. Ümumiyyətlə, onu da xüsusilə vurğulamaq gərəkdir ki, bu monqolşünas alim, **saitlərin «kəmiyyət dəyişməsi və ablaut»** problemini tədqiq etməklə¹ sonrakı nəsillər üçün bu qəbildən sapma hadisələrinin dolğun və hərtərəfli dəyərləndirilməsi üçün müəyyən «qəlib» formalaşdırmışdır. Məhz T.A.Bertaqayev tərəfindən təsbit edilən qədim monqol səs komplekslərinin transformasiyasının fəsad hallarının «təkcə fonetik sistemdə nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə yol açmaması» ideyası daha sonralar bu qəbildən elementlərin funksional xarakteristikasını müəyyənləşdirmiş N.K.Verbanın tədqiqatında inkişaf etdirildi və onun həmin elementlərin «morfoloji və semantik yarusları əhatə etməsi» mülahizəsi geniş faktik material əsasında bir daha təsdiqləndi². Digər qrup iltisacı dillərdə – fin-uoqor dillərində də fuziyon birikmə hallarının sait uzanmaları ilə müşayət edilməsi faktlarının izlənildiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, fin-siomi tarixini araşdırmış D.V.Bubrix də, **konsonant reduksiyası sayəsində**, sözortası və sözsözü mövqelərində (məs: kas+te+**Gel**+la; «şehlə»>kas+te+**el**+la>kas+teel [tēl]+la) törəmə sait uzanmalarının meydana gəldiyini təsbit etmişdir³.

«Daha az dayanıqlığa malik samitlərin, ilk növbədə sonorların vokallaşması» ilə müşayət olunan⁴ və «**sinharmonizm**

¹ Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблаут в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, № 6, ст.116-121.

² Верба Н.К. Функциональная характеристика древнемонгольского комплекса В+Y~д+В в современных монгольских языках / Проблемы внутренней и внешней лингвистики. М., 1978, ст.83-88.

³ Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск, 1948, ст.110-114.

⁴ Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М., 1955, ст.177.

qanununun geniş diapazonundan xəbər verən» (kursiv bizimdir – A.H.) «törəmə uzun saitlər» hadisəsi (Göründüyü kimi, sinharmonizmin ikili tipoloji təbiəti burada da özünü biruzə verir) türkologiyada yetərincə geniş biçimdə araşdırılmış problemlərdən sayılır. Bu linqvistik faktların əmələ gəlmə səbəbi və şəraiti haqqında N.K.Dmitriyev, A.A.Palmbax, E.V.Sevortyan, A.P.Potseluyevski və bir çox başqa alimlər tərəfindən əsaslı fikirlər söyləndiyini nəzərə alaraq, biz yalnız problemin tipoloji aspekti ilə bağlı məqamlar üzərində dayanacağıq.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, törəmə sait uzunluqlarının, iltisacı dillər üçün yad olan mexanizm sayəsində, birikmə təşkil edən kök (əsas) və şəkilçi qovşağında qərar tapması halları (məs: **türkmən** işlə+ip>işləp; bolar>bör; berer>bēr¹, **tuvin** görer>göör; xömüp>xööp «basıraraq²») müxtəlif tədqiqatlarda təsbit edilsə də, problemin təhlilinin tipoloji müstəvidə aparılmasının geniş şəkildə müşahidə olduğunu söyləmək çətinidir. Bununla belə, nəzərdən keçirilən problemin dilin struktur təkamülü ilə bağlı bu və ya digər linqvistik məsələlərin dəyərləndirilməsi kontekstində təhlilə cəlb edilməsi halları da müşahidə edilir. Belə ki, daha öncə də söyləndiyi kimi, bu kimi faktların sinharmonizmin güclənməsi, yəni söz-forma çərçivəsində maksimal səviyyəli harmonik uyğunlaşma əldə etmək meyli nəticəsində ortaya çıxması faktı, məsələyə bu aspektdən nəzər salmağı mümkün etmişdir. Problemin məhz ahəng qanunu ilə birbaşa bağlılığı

¹ Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.190-191.

² Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М., 1955, ст.176.

A.P.Potseluyevskinin sinharmonizmin inkişafının beş mərhələsini müəyyənləşdirdiyi tədqiqatında, samit reduksiyası ilə müşayət olunan sait uzanmalarının bu qanunun gücünün «mütləq həddə» çatdığı sonuncu mərhələsinə təsadüf etməsinin təsbiti ilə bir daha təsdiqlənmiş və həmin linqvistik faktların aparıcı (tipoloji) təmayülə uyğunsuzluğu əsasında *bu etapın fuziyon təbiətli olması fikri* səsləndirilmişdir¹. Lakin iltisاقiliyə yad hal kimi səciyyələndirdiyi birikmə faktlarının təhlili zamanı «nisbi» təsnifat apararı dilçi bu prosesin (xəlitələşmənin) yekununda ortaya çıxarı –ar/er şəkilçili söz-formaların (məs: al+ar>[a:r]; bol+ar>[bo:r]; gel+er >[ge:r] və s.) «ilkın tərkib elementlərinin bölünməzliyi»nə əsaslanaraq, onların «*yalnız tam formalaşmış fuziyon tipə xas olduğunu*», yiyəlik və yönlük hal göstəricili şəkilçilərin isə «*fuziyon flektiv formaların rüşeym halına yaxınlaşdığını*» (kursiv bizimdir – A.H.) önə sürmüşdür². Göründüyü kimi, araşdırmalarında türk dillərində tipoloji sapma elementlərinin dəyərləndirilməsi baxımından qətiyyətli mövqe ortaya qoyarı alim, konkret olaraq, bu problemin təhlilində də həmkarlarının fikirlərindən əsaslı şəkildə fərqlənən mövqe nümayiş etdirərək, sözügedən faktları, təsiri özünü fonetik yarusun hüdudlarından kənarında bürüzə verən proseslərin yekunu kimi səciyyələndirmişdir. O da diqqətdən yayınmamalıdır ki, konsonant reduksiyası sayəsində meydana gələn digər qrup birikmə formalarının təhlili zamanı müəllif həmin törəmələrin, daha öncəki faktlarla bağlı söylədiyi kimi, sırf fuziyon deyil, iltisاقilikdən fuziyonluğa

¹ Пoцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад., 1975, ст.45.

² Пoцелуевский А.П. Избранные труды... , ст.52-54.

keçid xarakterli elementlər olduğunu qeyd etmişdir¹. Bu isə, dilçinin konkret faktların təhlili zamanı fərdi yanaşmadan çıxış edərək, həmin elementlərin tipoloji dəyərləndirmə meyarlarına uyğunluğunu müfəssəl araşdırdığına işarə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə hallar geniş xakas dilində çeşiddə təmsil olunmuşdur. Bu dildəki uzun saitlərin bir qayda olaraq, törəmə təbiətli olduğunu bildirən D.I.Çankov, onların istər birikmə əmələ gətirən iki müstəqil sözün qovşağında (məs: **püün**<**pu**+**kün** «bu gün»; **uucam** <**uluğ**+**içəm** «nənə»); istərsə də, dialekt və şivələrdə tez-tez təsadüf edildiyi kimi, kök (əsas)+şəkilçi morfem «tikışı»ndə (məs: **tura** «ev»+**ğa**<**turaa** «evə»; **sağ**+**ar**<**saar**) yer aldığını bildirir². Xakas dilində tipoloji planlı dəyişiklikləri dəyərləndirən V.Q.Karpovun bu dildə «*morfemlərarası dəqiq sərhədlərin silinməsi, fuziyonluğun güclənməsi*» prosesinə təkan verən və bununla da «*iltisaqiliyin...ilkini «təmisz»-liyinin itirilməsi*»nə yol açan (kursiv bizimdir – A.H.) elementlərin yer alması qənaətinə gəlməsində, eləcə də onunla həmrəy olduğunu bildirən İ.T.Dobrodomovun, ümumiyyətlə, türk dillərinin sırf iltisaqi quruluşlu olması fikrinə qarşı skepsisini dilə gətirməsində³ törəmə sait uzunluqları, çox ehtimal ki, heç də sonuncu rol oynamamışlar. Törəmə sait uzunluqlarının tipoloji müstəvidə dəyərləndirilməsindən bəhs edərkən A.K.Borovkovun türk dillərindəki aqlütinasiya – fleksiya nisbətinin müəyyənləşdirilməsinə yönələn araşdırmasını da unutmaq olmaz. Belə ki, bu tədqiqatda da

¹ Поцелуевский А.П. Избранные труды. ..., ст.53.

² Грамматика хакасского языка. М., 1975, ст.9-20.

³ Добродомов И.Т. Вопросы хакасского литературного языка / Советская тюркология, 1985, № 6, ст.95.

birikmə nəticəsində ortaya çıxan törəmə saat uzunluqlarının (məs: **qırğız d.** çabıp>çaap; **özbək d.** kelib>kēp) iltisacı dil tipi üçün anomaliya səciyyəsi daşması fikri səsləndirilmişdir¹.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, samit reduksiyası ilə müşayət olunan və qonşu sait səslərin birikməsi ilə nəticələnən bu proses əksər türk dillərində müşahidə edilir. Onların bu ailəyə daxil olan hər bir dildə, həmin dilin özəlliklərinə xas şəkildə təzahür tapdığını qeyd edən F.Q.İsxakov törəmə uzun saıtlərin Azərbaycan və türk dillərində yalnız alınma sözlər* zəminində mümkün olduğunu (bu zaman yad səslər düşür) bildirmişdir². Lakin həmin dillərdə yer alan faktlar bu fikrin mütləqliyinə kölgə salır. Doğrudur, orfoqrafik normaların qoyduğu məhdudıyyətlərdən dolayı, istər Azərbaycan, istərsə də türk ədəbi (yazılı) dilində törəmə uzun saıtlərə təsadüf etmək mümkün deyil. Lakin «dilın fonem tərkiбini müəyyənləşdirərkən real nitqin özü ilə səs cəhətdən kifayət qədər çətin və yazılı nitqin analizinin ortaya qoyduğundan uzaq mənзərəni sərgiləməsi³» ilə bağlı fikri və fonetik yarusа аidiyyatı olan bu hadisənin də şifahi nitq müstəvisində araşdırılması ehtiyacını nəzərə alaraq dialekt və şivə materiallarını da müqayisəyə cəlb etməli olacağıq. Aparılan nəzəri-təcrübi araşdırmalarda danışыq dilində bu kimi halların mövcudluğu sübutа yetirilir.

¹ Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.124-125.

* Alınma sözlərdəki «samit vokallaşması» tipoloji sapma problemi baxımından maraқ kəsb etmir.

² Исхаков Ф.Г. Долгие гласные в тюркских языках, /Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М., 1955, ст.165.

³ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М., 1979, ст.67.

Istər dialektlərimizdəki şəxs əvəzliyinin hal paradigmasında yer alan uzun saitli söz-formalar, istərsə də Azərbaycan dialektlərini müasir və ya tarixi planda araşdırmış tədqiqatlarda¹ verilən misallar dilimizin sait «vokallaşması»na laqeyd qalmadığını göstərir. Azərbaycan dilindəki samit fonemlərin fizioloji – akustik planda təhlilini aparmış A.Axundov [n] səsinin «ən çox söz ortasında saitlik xüsusiyyəti (şübhəsiz, akustik cəhətdən) kəsb etdiyini» müəyyənləşdirmişdir². Deməli, daha öncə nəzərdən keçirilən söz-formalarda (məs: sənə →**sana/sā**) intervokal mövqedə çıxış edən «n» samit səsinin vokallaşması heç də təsadüfi olmayıb, onun akustik-fizioloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənmişdir. Ə.Dəmirçizadə də, «bəzi şivələrdə, xüsusən, müəyyən sözlərdə **n** samitindən sonra gələn sait **n** samitinin təsirinə düşərək onun yolunu izləyir və burun boşluğundan xaricə çıxır, beləliklə də, burun saiti formalaşır» fikrini³ söyləyərkən bu qəbildən olan nümunələrə istinad etmişdir. Bu samitin vokallaşaraq uzun sait üçün baza təşkil etməsini və bununla da, iltisacı dillər üçün «toxunulmaz» sayılan kökşəkilçi sərhəddini pozmasını, təkcə şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmasında deyil, mənsubiyyət kateqoriyası göstəricilərinin iştirakı ilə meydana gələn söz-formalarda da izləmək olar. Belə ki, «Qarabağ dialektində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri»ni araşdırmış E.Allahverdiyev bu

¹ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, s.24; Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.128-133.

² Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı, 1973, s.186.

³ Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı, 1984, s.47.

ərəzidəki şivələrin əksəriyyətində II şəxsin təkinin ifadəsində uzun saitli şəkildən istifadə edildiyini (bacīz<bacı+nız; çəkūz<çəki+nız; dayūz<dayı+nız və s.) qeyd etmişdir¹.

2.8.2. Şifahi və yazılı dil münasibətlərinin aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin müəyyənləşdirilməsi işinə təsiri xüsusi maraq doğurur. Bu məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək istərdik. Canlı danışıq dili və yazılı mətnlər arasındakı labüd fərqliliklərlə bağlı məsələyə tədqiqatımızın məhz bu hissəsində – aqlütinativ dillərdə flektiv mexanizmin təzahür ünsürlərinin araşdırılması ilə bağlı bölümdə müraciət etməyimiz heç də təsadüfi deyil. Belə ki, flektiv dillərlə aqlütinativlik elementləri, əsasən müstəqil sözlərin şəkildələşməsi və ya kök (əsas) və affiks sərhəddinin (lokal səviyyədə olsa belə) şəffaflığının təmin olunması və s. bu kimi hallarda özünü büruzə verdiyindən orfoqrafik normalar onların tənzimlənməsi işinə neqativ planda (başqa sözlə, qarşısını alan, inkişafdan saxlayan qüvvə kimi) təsir etmək imkanından, demək olar ki, mərhumdur. Belə ki, hətta sırf hipotetik olaraq, həmin elementlərin yazılı nitqdən aradan qalxmasını mümkün hesab etsək, bu ehtimal olunan proses söz-formanın morphem tərkibinin və deməli, ümumi mənasının dəyişməsi ilə müşayət olunmalı idi ki, bu da, sözsüz ki, real şifahi nitqlə adekvatlığı «tarixə çevirərdi». İltisacı dillərdə vəziyyət bu şəkildə təzahür edir: kök (əsas) + şəkildə; şəkildə+şəkildə və s. Bu tipli morphem kombinasiyalarında birikmə hallarının orfoqrafik normalarla (daha konkret desək, morfoloji prinsiplə) tənzimlənməsi, əsasən, məna deformasiyasına yol vermədən və şifahi nitqlə kəs-

¹ Allahverdiyev E. Qarabağ dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri / Tarixi və təbii dilçilik. Bakı, 1993, s.105.

kin təzad təşkil etmədən reallaşır. Başqa sözlə, flektiv mexanizmin aqlütinativ dil strukturunu bütövlükdə əhatə edə bilən incə «tor»u, aqlütinativliyin flektiv dillərə daha əyani şəkildə maddiləşən müdaxiləsinə nəzərən, aparıcı tipoloji təmayül fonunda nisbətən az qabarıqlığı ilə seçildiyindən, burada orfoqrafik normaların müdaxiləsi əsaslı fərq yaratmır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsasən iltisacı dillərdə quruluş xüsusiyyəti baxımından «morfem tikişi»ndə ehtimal oluna biləcək «xaos»un qəbuledilməzliyi morfoloji prinsipin dominantlığını təmin edirsə, flektiv dillərdə bu prinsipdən, həmin «xaos»un ifratçılığa varmasından sığortalanmaq üçün istifadə edilir. L.L.Bulanin qeyd edir ki, «pozisyon səs əvəzləmələrini yazıda, demək olar ki, əks etdirməyən rus orfoqrafiyasının morfoloji xarakteri sayəsində morflar (söhbət allomorflar törətmiş morfemlərdən gedir – A.H) yazıda özünün ilkin etimoloji vəziyyətində dəyişilməz olaraq fiksə edilir¹».

L.L.Kasatkin də bəzi hallarda rus orfoqrafiyasının morfoloji prinsipinin fonematik prinsiplə ziddiyyət təşkil etdiyini önə sürür². Lakin T.İ.Stebliin-Kamenski, V.M.Jirmunski və başqalarının german dillərindəki kök saitinin repressiv assimilyativ təsir altında palatallaşmasının erkən yazılı abidələrdə yer almamasının da məhz latın orfoqrafiyasının konservativ təbiətindən qaynaqlanması haqqında fikirlərini³ xatırlasaq və bu mülahizələrə həmin prosesin sonralar daxili fleksiya qismində dəyərləndirilən umlaut hadisəsi ilə yekunlaşması faktı ilə bağlı məlumat kontekstində nəzər salsaq, bu zaman flektiv dillərin öz daxili quruluş xüsusiyyətlərindən dolayı, orfoqrafiya

¹ Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М., 1970, ст.131.

² Современный русский литературный язык. М., 1988, ст.138.

³ Жирмунский В.М. Уmlaut в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М., 1956, ст.138.

«baryer»ini daha asanlıqla aşmağa müvəffəq olduğunu təsbit etməli olacağıq. Bununla belə, «istənilən dilin fonetik və morfoloji təkamülü üzərində müşahidələrin» «daha mühavizəkar yazı»nın özündə danışıq dilində işləkliyini itirmiş formaları saxlamaqla (məs: [ain't] əvəzinə **is not; no good** yerinə **not good**), «dilnin təbii inkişafına çox güclü ətalət doğurucu təsir göstərdiyini» ortaya qoyduğunu bildirən İ.E.Gelbin (dilçi maraqlı müqayisə apararaq, maarifləndirmə sayəsində stabilləşən yazı normalarının son dörd-beş əsrdə ingilis dilinin qrammatik özülünün inkişaf templərini əsaslı şəkildə ləngitdiyi halda, həmin (yazı) ənənələrdən məhrum hinduların dilinin sürətli dəyişkənliyinin, nəsilərləarası verbal ünsiyyəti, demək olar ki, qeyri-mümkün səviyyəyə çatdırdığını bildirmişdir) fikirlərindən¹ və bir çox digər analoji mülahizələrdən çıxış edərək, aqlütinativ dillərdəki fuziyon elementlərin təhlilinə danışıq dili materiallarını da cəlb etmişik. Bu qərarda əminliyimizi artıran amillər sırasında A.Potseluyevskinin artıq qeyd edilən fikrinin də yer aldığını söyləmək olar: dilçi, məhz «iltisəqi formalarla yanaşı, çox sayda, bu və ya digər fuziyon (hətta fuziya, ayrı-ayrı hallarda xarici və daxili fleksiya hallarına doğru inkişaf etməyə başlayıb) formaların yer aldığı türkmən danışıq (yazılı deyil – A.H) dilinə» istinadən, aqlütinativ quruluşun aqlütinativ-fuziyon, daha sonra isə tam fuziyon mahiyyətli strukturla əvəzlənəcəyini ehtimal etmişdir².

E.V.Sevortyanın tədqiqatından türk dilinin danışıq variantında və eləcə də məhəlli dialektlərdə törəmə uzun sa-itlərin yer aldığını müəyyənləşdirmək olar. Məs: bağırmaq>bārmak³. Müasir türk ədəbi dilinin digər araşdırıcısı A.N.Kononov da analoji faktları diqqətindən yayındırma-

¹ Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматиологии), М., 1982, ст.212-213.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.57.

³ Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М., 1955, ст.85.

mışdır. Məs: ağaç>a'aç>āç; uğur>u'ur>ūr; bıyık>bı'ık>bik¹
Göründüyü kimi, F.Q.İsxakovun daha öncə iqtibas gətirilən fikrinin əksinə olaraq, burada söhbət törəmə uzun saitlərin bu dillərdəki qeyri-mövcudluğundan deyil, şifahi və yazılı nitqin uyğunsuzluğundan gedir. Bu vəziyyət təkcə Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində yaşanmır; hətta bu qəbildən olan elementlərin aktiv şəkildə yer aldığı türkmən dilində də uzun saitlər orfoqrafiyada fiksə edilməmişdir².

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, ст.33-34.

² Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М., 1955, ст.182.

III FƏSİL

AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YER ALAN FUZİYON ELEMENTLƏRİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ MÖVQEYİ, TƏBİƏTİ VƏ YARANMA SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİ HAQQINDA

3.1 Fuziyon mexanizmin iltisacı strukturdakı mövqeyi haqqında

3.1.1. «Ablauta bənzərliyi» təsbit edilən faktların təhlilindən yol alaraq başladığımız dəyərləndirmələrin axarı, bizim digər qrup sapma faktlarına nəzər salmağımızı labüd edir. Söhbət fuziyon proseslər sonucunda meydana gələn tipoloji anomaliya hallarından gedir.

İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, iltisacı mexanizmin bərqərar olduğu mərhələdə çox sayda (fuziya və daxili fleksiya proseslərinə bənzərliyi ilə seçilən) tipoloji sapma elementlərinin mövcudluğunun təsbit edilməsi həmin mərhələdəki tipoloji determinanta ilə bağlı fərqli fikirlərin meydana gəlməsinə rəvac vermişdir. O da xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, həmin anomaliya halları arasında iltisacı mexanizmə uyğunsuzluğu az şübhə doğuran fuziyon birikmə halları, demək olar ki, üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, kök quruluşdan aqlütinativ quruluşa keçid dönməndə və eləcə də, ondan bir qədər sonra, ilkin köklərdən törəmə köklərin əmələ gəlməsi prosesi müşahidə edilirdi ki, bu da bir çox ədəbiyyatlarda¹ haqlı olaraq fuziyon birikmə faktları kimi səciyyələndirilirdi.

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, ст.18-19; Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических па-

Məsələ ilə bağlı skepsisə yol aça biləcək və xüsusi yorum tələb edən məqam «iltisqiliyin (türk dillərinin erkən mərhələsində – A.H) heç də yeganə üsul olmaması» ilə əlaqədar fikirlərdən¹ qaynaqlanır. (Maraqlıdır ki, daha öncələr öz tədqiqatlarında iltisqi mexanizmin erkən çağlarında flektiv ünsürlərin mövcudluğunu qəti şəkildə inkar edən dilçilər² türkoloji araşdırmaların ortaya qoyduğu faktlar qarşısında fikirlərində korrektə edərək bu qəbildən olan elementlərin mövcud ola biləcəyi ehtimalını mümkün hesab etmişlər³. Şübhəyə rəvac verən amil isə dil sisteminin inkişaf ardıcılığında növbəti pillədə qərar tutan fleksiyanın, daha dəqiq desək, fuziyon və ablaut xarakterli mexanizmlərin iltisqiliklə müvaziliyinin, məntiqi olaraq, qeyri-mümkünlüyüdür. Bu baxımdan, biz «amorf quruluşun pozulmasının ilk çağlarında həm iltisqi, həm də flektiv əlamətlərin ortaya çıxdığını» və «bir müddət dildə yanaşı yaşayan flektivliklə iltisqilik arasında tənzimlənmə istiqamətində çəkişmələr getdiyini»; «nəticədə iltisqiliyin üstün gəldiyini» önə sürən F.Cəlilovla⁴ polemikaya girən M.Mirzəliyevanın fikirləri ilə tam razıyıq. M.Mirzəliyeva, haqlı olaraq, «dünya dillərinin

мятников VII-IX вв. Л., 1980, ст.32-40; Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст.298; Насыев Т.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı, 1981, s.16-25.

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.38.

² məs: Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1.

³ məs: Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.35.

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.19.

inkişaf yolunun amorfluqdan nəşət tapıb aqlütinativlikdən keçərək flektivliyə gəlib çıxması» ideyasından çıxış edərək, **«aqlütinativliklə flektivliyin eyni inkişaf mərhələsinin məhsulu sayılması o qədər də ağlabatan deyildir»** – nəticəsinə gəlir¹ (kursiv bizimdir - A.H.). Belə olan təqdirdə, istər türk, istər monqol² istərsə də fin-uqor³ və Qafqaz-iber⁴ dillərindəki, bu və ya digər dərəcədə flektiv mahiyyət kəsb edən sapma elementlərinin tarixinin kifayət qədər qədim olmasının etirafı fonunda, məsələnin mahiyyətinə varmağa; bu qəbildən elementlərin hansı şəraitdə və nə kimi zərurətdən doğan səbəblər əsasında meydana gəlməsi ilə bağlı sualları cavablandırmağa çalışsaq. Müəyyənləşdirək ki, bu faktlar dil sisteminin inkişafı ilə bağlı ehtimallara kölgə salırmı, yoxsa məsələnin kökündə başqa faktorlar da rol oynayır? Zənnimizcə, (artıq şahid olduğumuz kimi) flektiv dillərdəki iltisafı ünsürlər yekcins təbiətli olmadığı kimi, aqlütinativ dillərin affiksəl inventarında yer alan insirafi elementlər də təsnifata, daha dəqiq desək, meydanagəlmə zaman və şəraiti

¹ Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqələr, 1999, № 3, s.171.

² Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953; Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия.Л.,1929.

³ Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974; Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974.

⁴ Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М., 1986, ст.145-146, 150; Серебrenников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974, ст.342-343.

xüsusiyyətlərindən dolayı stratifikasiyaya ehtiyac duyurlar. Belə ki, haqqında bəhs edilən (söz > şəkilçi keçidi zəminində fuziyon xəlitəşəməyə imkan tanıyan) və tipoloji anomaliya səciyyəsi daşıyan şəkilçilərin, postpozisiyadakı morfemin (dominant mövqe tutan kökün tələbi ilə), dəyişməsi prosesinin, **iltisqaqiliyin hüdudlarını aşaraq, birikmə yaratmasının nəticəsi kimi** ortaya çıxdığını nəzərə alsaq, onların əksəriyyətinin məhz **ahəng qanununun formalaşmasından sonrakı dövəndə meydana gəlməsi** şübhəsiz görünəcəkdir.

(Digər qrup anomaliya səciyyəsi daşıyan şəkilçilərin birikmə əmələ gətirməsində ahəng qanunun iş əmsalı sifra bərabərdir: birikmə məhsulu olan hazır şəkilçilərin sinharmonizmin tələbi ilə variant morfemlərdə təzahür tapması növbəti mərhələdə baş verdiyindən, bu proses, məsələnin genezisində ahəng qanunun rolunun dəyərləndirilməsi baxımından nəzərə alınmır. Və hətta onu da söyləmək gərəkdir ki, nəzərdən keçirilən şəkilçilərin semantik tutumu, ümumiyyətlə, vokal səsin (ilkin dövəndə) mənə fərqləndiricilik funksiyasının aktivliyi haqqında fikir yürütməyə əsas vermir).

Daha erkən dövəndə təzahür tapdığını güman ediyimiz şəkilçilərin birikmə əmələ gətirməsinin səbəblərini müəyyənləşdirməklə biz, onların məlum zaman kəsiyində determinantaya münasibətini aydınlaşdırmış olarıq. Zənnimizcə, təkfonemli morfemlərin xəlitə yaratması halları məhz amorf quruluşdan iltisqaqiliyə keçid dövəndə kütləvilik qazanıb və həmin keçid mərhələsinin özündə hər iki struktur mərhələsinin xüsusiyyətlərini, spesifik tərzdə (çuğlaşdıraraq) ehtiva edə bilməsindən qaynaqlanırdı.

İdeal kök (amorf) tipinin göstəriciləri sırasında «relyativ informasiyasının ifadəsi üçün ciddi söz sırasının maksimal istifadəsi, derivativ və relyativ mənaların ifadəsi üçün kontekstdən asılı fakultativlik, monemlərin (bir heca həddində) qısalığı tendensiyası, nitq axınının məna vahidlərinə asanlıqla bölünməsinə təmin etmək üçün heca strukturuna ciddi məhdudluqların (ən son həddə **samit-sait** tipli heca) qoyulması» və s. bu kimi əlamətlərin yer aldığı¹ nəzərə alsaq, türk dillərinin iltisafilikdən öncəki mərhələdə bu xarakteristikaya az və ya çox dərəcədə uyğun amorf struktur dönəmindəki vəziyyətini təxmin etmiş olarıq. Əgər bu məqamda inkorporasiya mexanizminin dil təkamülünün hansı mərhələsində qərar tutması ilə bağlı, daha dəqiq desək, onun amorf və iltisafi quruluş pillələri arasında keçid etapının təcəssüm etdirməsi ilə bağlı fikirləri də xatırlasaq, o zaman mənzərə bir qədər də aydınlaşmış olar. Belə ki, müasir kök dillərdə, leksik məna ifadə edən monosillabemlərin bu quruluşun «sözün maksimal qeyri-tərədiciliyi» prinsipinə² müvafiq olaraq, hər hansı bir yeni konkret semantikanın inikası üçün kopulyativ birləşmələrin yaradılması zərurətini ortaya çıxardığı kimi³, çox ehtimal ki, qədim türkçədə də, eyni morfem müxtəlif kombinasiyalara girərək fərqli mənalar kəsb edirdi; başqa sözlə, morfem kombinasiyaları ilkin formantdakı geniş semantik spektrinin məna

¹ Мельников Г.А.Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие» М., 1969, ст.54.

² Мельников Г.А.Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие» М., 1969, ст.55.

³ Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке. / Проблемы семантики. М., 1974, ст.303-306.

diffuzluğundan qurtularaq «daralmaya» məruz qalmasını və konkret istiqamətlər üzrə inkişafını mümkünləşdirirdi. Lakin məsələyə aydınlıq gətirərkən, affiksəl morfemlərin araşdırılmasında rəhbər tutulmalı olan metod və vəzifələri müəyyənləşdirməyə çalışmış A.M.Şerbakın («müstəqil sözlərin morfoloji elementlərə keçidində onların bir heca və ya səs qədər sadələşib birikməsi tendensiyasının» başlıca mövqe tutduğunu bildirən dilçi, bu zaman «dildaxili və dillərarası omonimiyanın meydana gəlməsinin qaçınılmaz olduğunu» bildirmiş, bu səbəbdən də yanlış dəyərləndirmənin qarşısını almaq üçün üçün dərin etimoloji araşdırma aparmanın vacibliyini vurğulamışdır¹) fikirlərindən çıxış edərək səthi təhlildən sığortalanmaq üçün tədqiqata cəlb etdiyimiz şəkilçilərin mənşəyinə müəyyən səviyyədə varmağa cəhd edəcəyik. Zənnimizcə, irəlidə nəzərdən keçirəcəyimiz linqvistik faktlar yuxarıda səsləndirilən ehtimalların inandırıcılıq gücünü artıracaqdır.

3.1.2. Türk dillərində affiksəl morfemlərin etimoloji araşdırmasının tədqiqat üsullarını müəyyənləşdirməyə çalışmış A.M.Şerbak bu və ya digər konkret şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı dəyərləndirmələrin, ümumiyyətlə, qrammatik formanın inkişafı ilə əlaqədar nəzəri problemə də işıq saldığını və həmin fərqli dəyərləndirmələrin, əsasən, məhz tədqiqata cəlb edilən şəkilçilərin yaranma üsuluna müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmasının fəsadları olduğunu bildir-

¹ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.35.

mişdir¹. Məsələ ilə bağlı bəzi qaranlıq mətləblərin aydınlaşdırılma ehtiyacını duyaraq digər araşdırmasında bir daha türk dillərində morfoloji elementlərin yaradılması probleminə qayıdan dilçi, türkologiyada sözdəyişdirici və sözdüzəldici formaların təbiətinə iki fərqli nəzər nöqtəsinin mövcud olduğunu; birinci yanaşmada morfoloji göstəricilərin müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasından törəməsi, ikinci dəyərləndirmədə isə, şəkilçilərin təkfonemli morfemlərin birikməsindən meydana gəlməsi fikrinə üstünlük verildiyini bildirmiş, sonuncu tendensiyanın-affikslərin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı, «mürəkkəb» şəkilçilərin «sadə»lərə bölünməsi ideyasının V.Banq və onun ardıcılıqlarının tədqiqatlarından nəşət tapdığını qeyd etmişdir². Öz araşdırmalarında həmin ideyanı ardıcıl olaraq inkişaf etdirən A.N.Kononov, türk dilləri üçün yetirincə səciyyəvi olan «**iltisaqi flektivlik**» anlayışına müvafiq olan elementlər qismində, «minillklərin o tayında mənşəyi itən təkfonemli affikslərin iki və ya bir neçəsinin birikməsindən törəyən şəkilçiləri» göstərmiş və *türk (Altay) dillərinin formantlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən təkfonemli affiksə morfemlərin hind-Avropa dillərindəki fleksiyalardan heç nə ilə fərqlənmədiyini* (sadə şəkilçilərin fuziyon mexanizm vasitəsilə mürəkkəb komplekslərdə birləşməsinə misal olaraq: türk dilində *kum-sal*<*kum-su* (kum-gibi)+*al*; *yok-*

¹ Щербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования аффиксальных морфем в тюркских языках. // Советская тюркология. 1974, №1, ст.31.

² Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.40.

sul<yok-su¹ (yok gibi)+ -l və ya *-cıl/-cil*: *adamcıl* «vəhşi»<*adam*+*-cıl*+*-l* və s. göstərilir) *önə sürmüşdür* (kursiv bizimdir – A.H.). Təkfonomli suffikslərin birikməsindən yeni şəkilçilərin meydana gəlməsi ideyasının, əslində, (daha öncə də bildirildiyi kimi) görkəmli macar türkoloqu (V.Banq) tərəfindən ortaya atılmasına baxmayaraq, məhz rus-sovet dilçisinin (A.N.Kononov) tədqiqatları, türk dillərinin tipoloji xarakteristikası ilə bağlı araşdırmalarda yeni səhifə açmış və həmin dillərin «nümünəvi» iltisاقılıyinin ən azı affiks səviyyəsində mütləq səciyyə daşmadığını ortaya qoymuşdur (Lakin obyektivliyə riayət edərək onu da qeyd etməliyə ki, iltisاقi dillərdəki kök-şəkilçi sərھəddinin (nisbi) şəffaflığına rəğmən, affiksəl inventarın özünün formalaşmasında aqlütinasiya mexanizminin heç də yeganə olmaması fikri daha öncədən monqolşünaslıqda, skepsisə rəvac verməyəcək tərzdə qərar tutmuşdur²). Maraqlıdır ki, öngörüşün aradan çıxması ilə, türk dillərindəki şəkilçi yaradıcılığında tipoloji delimitasiyaya zidd yol kimi dəyərləndirilməyən üsulda - müstəqil sözlərin deleksikalizasiyasında, bu dillərin struktur təbiətinə uyğun olmayan faktların mövcudluğu təsbit edilməyə başladı. Başqa sözlə, atılan «şübھə toxumları» bəhrəsini verərək, qrammatik quruluşun yeni rəkursdan təhlilinə qarşısıalınmaz prosesə çevirdi. Deməli, hər hansı bir sözün qrammatik mənə üstlənməsi üçün, bəzən onun

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, стр.7-8, 17.

² Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.54-57; Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.128-135.

semantik yükünün yüksək mücərrədlik əmsalı əldə etməsi yerli olmadığından, ilkin fonetik cildin modifikasiyası da tələb olunur ki, bəzi hallarda bu zaman tipoloji anomallıqların təsbiti üçün sözügedən faktların diaxronik müstəvidə təhlili olmadan keçinmək mümkünsüzləşir. Bu baxımdan, fuziyon mexanizmin iltisəqi quruluşun şəkilçi inventarının zənginləşməsindəki xidmətlərini təsbit etmək üçün, bir çözümlə > şəkilçi keçidi prosesini diaxronik aspektdə təhlilə cəlb etmək yerinə düşərdi.

3.1.3. -dır şəkilçisinin «**dur**» feli ilə genetik bağlılığı fikri müasir türkoloji araşdırmalarda aksiomatik mülahizə statusu qazanaraq, müvafiq mövzulu ədəbiyyatlarda təkrar-təkrar səsləndirilsə də, vaxtilə həmin ideya, ilk dəfə olaraq, M.Kazım-Bəy tərəfindən irəli sürülmüşdür¹. Elmi dəyəri baxımından, F.Meninskinin 1680-cı ildə Türkiyə türkcəsindəki indiki zaman şəkilçisinin «yürümək» felinin deleksikalizasiyasından törəməsi ilə bağlı söylədiyi² və bu gün artıq, demək olar ki, mübahisə doğurmayan hipotezlə müqayisə edilə bilən bu ehtimal dilçinin (M.Kazım-Bəyin) 1846-cı ildə işıq üzü görün «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» əsərində səsləndirilmişdir: turklərin, Kazım-Bəyin sözləri ilə desək, hiss etmədən III şəxs indiki zamanda **turur** felini şəxs sonluğu qismində «dil dövriyyəsi»nə daxil etməsi^{3*}, sözsüz ki, postpozisiyadakı morfemin vokal

¹ Асланов В.И. М.А.Казым-бек-языковед // Советская тюркология. 1970, №6, ст.64.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.147.

³ Казымбек М.Общая грамматика турецко - татарского языка. Казань,1846, ст.207.

* Klassik ədəbi dilimizdə -durur (-dürür) formasının -dır⁴ şəkilçisi ilə müvazi işlənməsi, alimin öz ehtimalında tamamilə haqlı olduğunu əyani şəkildə ortaya qoyur. Məs.:

Eşqin bələdurur deyənə etiqad edən

Həqdən həmişə başına gəlsin bəla deyən.(Nəsimi)

* * *

tərkibini «fonematik imtiyazdan» (A.Axundov) məhrum edən sinharmonizmin aktiv iştirakı ilə mümkün olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözünü etdiyimiz felin qrammatikləşmə səviyyəsi müxtəlif türk dillərində fərqli şəkildə təzahür tapmışdır. Belə ki, bir qisim dillərdə, qrammatik mənənin ifadəçisi funksiyasında yalnız **tur** felinin morfoloji derivatı çıxış edə bildiyi halda (məs.: Azərbaycan, qaqaüz dilləri**), digərlərində sözügedən felin eyni zamanda analitik konstruksiya və sintetikləşmiş forma çərçivəsində işləndiyini söyləmək mümkündür. Məs.: F.Q.İsxaqov, A.A.Palmbaxa görə, «tuvin dilində formadüzəldici rolu, başqa türk dillərindən daha böyük olan» **tur** feli həm analitik zaman formalarının yaradılmasında (məs.: körüp **tur** mən «mən (indi) görürəm»); həm də (fonetik modifikasiyaya uğramış şəkildə***) xəbərlilik kateqoriyasının ifadəsində (məs.: Bo kuş-**tur** «Bu quşdur») iştirak edir¹. Aqlütinativ quruluşlu Qafqaz-Iber dillərində məsələ ilə bağlı maraqlı analogiya izləmək mümkündür. Analitik birləşmələrin sintetik formalara transformasiyası məsələsinə toxunan A.S.Çikobava, oxşar fakultativliyi sözügedən dillərdə də

Nə kişidürür Nəsimi ki, bəyan edər bu razi,
Düzübən bu sözü sazi mənəm uş zəbanə göldim (Nəsimi)

** Qaqaüz dilində tur feli vasitəsilə düzələn və canlı danışq dilində istifadəsiz olub yalnız folklor nümunələrində rast gəlinən arxaikləşmiş fel şəkli mövcuddur (Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.169).

*** F.Q.İsxaqov və A.A.Palmbaxa görə, predikativliyin yaradılmasında «sait ahənginə tabe olaraq» variantlaşan (tur/tir/tur/tür; -dır/dir/dur/dür) *hissəcik-bağlama* (kursiv bizimdir. – A.H.) iştirak edir (Исхаков Ф.Г., Пальмбаха А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, ст.363).

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбаха А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961, ст.354, 358, 363.

təsbit etmiş və köməkçi fellərin bəzi hallarda, tədricən «tammənəli müstəqil fellə əlaqəni itirməsinə» (məs.: çxal variantı) rəğmən; digər variantlarda «müstəqil fel həyatı» sürdürə bildiyini (məs.: xop variantı) qeyd etmişdir¹.

«**Tur**» felinin morfoloji derivatı ilə bağlı bizi maraqlandıran əsas məqam, bir fonem və ya bir heca səviyyəsində birikməni mümkün edən fuziyon mexanizmin iş əmsalının müəyyənəşdirilməsidir. Bu məqamda onu da qeyd etməliyik ki, sözügedən felin qrammatikləşməsi prosesi ilə bağlı müəyyən «məntiqi zəncir»i izləmək mümkündür. Sonrakı mərhələdə qrammatik mənənin nəşət tapdığı semantik baza müvafiq istiqamətli mücərrədləşməyə təkan vermiş* (felin mənə yükündəki statiklik çaları bir çox türköloqların – F.Q.İsxaqov, A.A.Palmbax, D.M.Nasilov və başqalarının qeyd etdiyi kimi, hərəkət və ya vəziyyətin «dayanıqlığı, daimiliyi, müəyyənliyi» ilə bağlı anlamların qrammatik həll qazanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır²) və bu baxımdan, işləkliyi təmin olunan söz fonetik modifikasiyaya məruz qalıb şəkilçiləşmiş (növbəti mərhələdə); bəzi hallarda isə morfemin

¹ Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.257.

* N.K.Dmitriyev, N.Z.Nasıyeva (Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол – связка настоящего времени в тюркских языках ? // Советская тюркология, 1971, № 5, ст.5) tur felindən törəyən -dır şəkilçisinin ifadə etdiyi qrammatik mənə ilə ilkin semantik bazanın əlaqəsindən bəhs edərkən hind-Avropa dillərində fonetik modifikasiyaya uğramış analoqu ilə (*latin.d. stare* «durmaq» > *fransız d. être* «olmaq»; müq.et: O müəllimdir) maraqlı müqayisədən çıxış edirlər.

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М, 1961, ст.354-355; Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках. // Проблема общности алтайских языков. Л.,1971, ст.371.

fonematik imtiyazdan məhrum olmasının son həddi kimi, digər leksik və ya qrammatik vahidlərlə birikmə mümkün olmuşdur.

«**Tur**» felindən törəyən şəkilçilər türk dillərindəki insirafi ünsürlərin çəkisini iki istiqamətdə cərəyan etmiş fuziyon proseslərin yekunda meydana çıxan tipoloji sapma elementləri ilə «zənginləşdirmişdir».

A.M.Şerbak perifrastik birləşmənin struktur təkamülünün son mərhələsi kimi səciyyələndirdiyi, **t** affiksinin (*qədim türkcədə kelə turur* > *qədim özbək d. kelədur* > *qırğız d. kelet/çuvaş d. kilet*) qırğız dilində «özünün leksik prototipi olan **tur** «durmaq» feli... ilə normal şəkildə birgə fəaliyyət göstərdiyini» qeyd etmişdir¹. V.Kotviç «tədricən suffiks rolunda çıxış etməyə başlayan sözlər» sırasında **dur** felindən törəyən **tur**, **dur** və ya **tir**, **dir** enklitikası ilə bərabər, auslaut konsonantının reduksiyaya uğradığı **-tu**, **-du**, **-ti**, **-di**, **-to**, **-do** və ya (qırğız və ya altay dillərindəki) **-t** suffiks-lərini də qeyd etmişdir.* Bu faktlar isə özlüyündə, ümumiyyətlə iltisacı dillər üçün xarakterik olan xüsusiyyəti – deleksikalizasiya prosesinin, semantik «qabarıqlıq»ın getdikcə zəifləməsi ilə başlayan və morfemin qismən və ya tam fonetik modifikasiyası ilə yekunlaşan tədriciliyini əyani şəkildə ortaya qoyur. Bu baxımdan, biz tunqus-mancur dillərinin affiksasiyasının «tədrici və spesifik mahiyyətli; uzun müd-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.46.

* Məraqlidir ki, analoji hal – bir fonem səviyyəsində «sıxlaşma», digər iltisacı dillərdə də geniş şəkildə müşahidə edilir. Məs.: O.P.Sunik *baq > bi felinin morfoloji derivatları sırasında fərqli mənə yükünü əks etdirən **-mar(i)** ~ ...**mi**~**-m** və **-pari** ~ ...**pi** ~ **-p** feli bağlama şəkilçilərini qeyd edir (Суник О.П. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.388).

dətli inkişafının köklərinin praaltay dil mərhələsinə gedib çıxmadığını» söyləyən Q.Ramstedtin¹ fikirlərini, müəyyən mənada, türk dillərinə də şamil edə bilərik. Etimoloji izah «açarı» minilliklərin o tayında qalan və haqqında birmənalı mülahizə yürütmək çətin olan təkfonemli affikslərdən fərqli olaraq, sözügedən qəbildən olan şəkilçilər, özünün «leksik prototipi» ilə müvazi işləmə bilməsindən dolayı, heç də erkən dövr formantı olmadığını aşkar büruzə verir.

Tur feli ilə bağlı digər fuziyon təbiətli tipoloji sapma hadisəsi, daha lokal səviyyədə təzahür edən və progressiv istiqamətdə cərəyan etməməsindən dolayı, mahiyyətə öncəkindən fərqlənən xəlitələşmə prosesini təcəssüm etdirir. Bu, sarı uyğur dilində yer alan qədim xəbər strukturu tipidir ki, burada, «**tur** felinin indiki zaman forması, «**ol**» substantiv elementi ilə» birikmə əmələ gətirir² (**tro/dro** < **t (ur-u)r o (l)**); məs.: **men t'utup tro** «mən tutdum»). Əgər analogiyaya əsaslanaraq, Altay dillərində «olmaq» tipli fellərin struktur-tipoloji özəlliklərini araşdırmış O.P.Sunikin dəyərləndirmələrindən çıxış etsək³ (dilçi tunqus-mancur dillərindəki orfoqrafiya prinsiplərinə nəzərən, söz və ya əsaslarda ayrı yazılması mümkün olan müvafiq semantikəli elementləri «yarımsuffikslər» kimi dəyərləndirir), burada söhbət N.A.Baskakovun bildirdiyi kimi, affikslərdən deyil, məhz yarım-suffikslərdən gedir. Bu fuziyon elementlə bağlı vurğulamaq istədiyimiz digər məqam, qədim türkcədə (və eləcə də bir

¹ Ramstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.160.

² Баскаков Н.А. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сары-югурском языке. / Тюркологические исследования М.,1976, ст.42.

³ Суник О.П. // Аналитические констукции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.388.

çox müasir türk dillərində) predikativlik göstəricisi kimi çıxış edən **ol** əvəzliyinin (III şəxs tək) xəlitələşmənin tərkibində, semantik yükü sezilməyəcək duruma düşməsindən dolayı, **dro/tro** yarımuffiksinin əslində, III şəxsə aid olduğu halda (təqdim olunan nümunədən göründüyü kimi) digər şəxslərə aid xəbərliyin ifadəsində asanlıqla iştirak edə bilməsidir ki, bu da həmin linqvistik faktların sözügedən dillər üçün tipoloji anomaliya səciyyəsi daşıyan birikmə olmasına şübhə yeri qoymur.

Bu məqamda onu da əlavə etmək olar ki, III şəxsə müvafiq olaraq, «bütün paradiqmanın analogiya üzrə bərabərləşdirilməsi» hallarına digər qədim və müasir türk dillərində də təsadüf edilir: *türkmən d. biz studentdiris* «biz tələbəyik», *siz studentdirsiniz* «siz tələbəsiniz» və ya *qədim özbək d. Cabrayıl turman* «mən Cəbrayıl¹». Burada **tur** felinin morfoloji derivatı sarı-uyğur dilindəki xəbərlilik kateqoriyası göstəricisi ilə tam yekcinslikdən uzaq təbiət nümayiş etdirsə də, türk dil strukturuna yad olan «iki qat predikasiya» halı, sözügedən faktları da, müəyyən mənada, tipoloji anomaliya kimi dəyərləndirməyə əsas verir. (İrəlidə affiksial pleonazm və fuziya problemi çərçivəsində bu qəbildən olan şəkilçi «laylaşması» hallarını çözümləməyə çalışacağıq).

Tur/dur + ol > dro tipli fuziyon birikmə ilə yekcins təbiətə malik xəlitələşmə prosesi altay dili və dialektlərində də müşahidə edilir. Belə ki, buradakı indiki-gələcək zaman feli sifət şəkilçisi tarixən mövcud olmuş $\sqrt{-a/e/u} + \mathbf{turqan}$

¹ Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкознания, 1975, № 1, ст.5.

modelli analitik konstruksiyanın qəlibini «sıxlaşması»ndan (> **tan/ten**, **-ytan/yten**, **tın/tin**) törəmişdir, məs.: **bartan**¹ (< bar-a turqan). Sarı-uyğur dilində olduğu kimi, altay dilində də, xəlitələşmə prosesində postpozision mövqedə duran morfem həlledici rol oynamışdır. Analitik konstruksiyaların sintetikləşməsində, məhz, postpozision elementlərin prosesi rəvanlaşdıran amil olduğunu bildirən A.S.Çikobava da, problemlə bağlı araşdırmasında, **repressiv istiqamətli «sıxlaşma»nın bir çox halda fuziya ilə nəticələndiyinə** diqqət çəkmiş (**-daɣma**> **dam**; müq. et: **turqan** > **tan**) və eləcə də **iltisaqi quruluşlu Qafqaz-Iber dillərində köməkçi sözlərin bir heca** (**arian** > **-an**; müq. et: **turur** > **tur**) **və ya bir fonem səviyyəsindəki** (**ars** > **a**; müq. et: **tur** > **t**) **birikə bildiyini** qeyd etmişdir²(kursiv bizimdir.- A.H.).

3.2. İltisaqi quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasından törəyən pleonazm elementləri fuziyonlaşma tendensiyasının altyapısı kimi

Türk dillərindəki fuziyon mahiyyətli elementlər sırasında dəyərləndirilə bilən digər qrup affiksəl ünsürlər, pleonastik «laylaşma»nı əhatə edir. Bu qəbildən olan faktların yaranma səbəbləri və tipoloji xarakteristikası məsələsinin, sözügedən dillərdəki bir çox tipoloji sapma faktları ilə müqayisədə, daha geniş təhlil həllini tapdığını söyləmək mümkündür. İstər bu qəbildən elementləri struktur uyğunsuz-

¹ Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.100.

² Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л., 1965, ст.256, 259.

luqlar kimi dəyərləndirdiyi digər faktlarla (fuziyon mexanizm məhsulları ilə) bir arada nəzərdən keçirməklə, demək olar ki, ilk dəfə olaraq, problemin təhlilini tipoloji təsnifat kriteriləri ilə əlaqəli aramış A.N.Kononov¹; istər türk affiksial pleonazmı hadisəsinə silsilə tədqiqatlar həsr etmiş Q.F.Blaqova² və başqaları; istərsə də Azərbaycan dilçiliyində məsələni analoji rəkursdan (yəni, tipoloji müstəvidə) dəyərləndirən F.Cəlilov³, M.Mirzəliyeva⁴ və digər dilçilər, bu kimi elementlərin dolğun və ətraflı çözümlü üçün dilin müasir vəziyyətinin təqdim etdiyi materiallarla kifayətlənməyərək, araşdırmaların diaxronik aspektdə də aparılmasının vacibliyini vurğulamışlar.

Ən müxtəlif strukturlu dillərdə yer almasına rəğmən, pleonazm hadisəsinin affiksial səviyyədəki təzahürünün xarakteri və forması, onun iltisacı dillərin quruluş özəllikləri ilə üzvi bağlılığına və məhz, həmin dillərə xas olan qrammatik mənəni ifadə edən şəkilçilərin üzvlənməsi kriterisindən qaynaqlanmasına, aşkar şəkildə işarə edir. Belə ki, təkcə türk dillərində deyil, digər iltisacı quruluşlu dillərdə də müşahidə edilən mənşər, bu qəbildən olan şəkilçi «laylaşması»nın, bir növ, frenkventali xarakteri kəsb etdiyini söylə-

¹ Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971, ст.113-114.

² Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1; Благова Г.Ф. Комбинация аффиксов множественности – исконно алтайская константа или типологический параллелизм? // Проблема общности алтайских языков, Л.,1971; Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении. // Вопросы языкознания» 1968, №6.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985, s.40.

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.169.

məyə əsas verir. Deməli, uyğur «umlaut»unda olduğu kimi, burada da paradoksal mənzərə ilə qarşılaşmış oluruq: iltisacı dillərin özəllikləri, onların (dillərin) tipoloji delimitasiyasına uyğun olmayan elementlərin meydana gəlməsi üçün, belə demək mümkünsə, altyapı, baza formalaşdırmışdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün problemlə bağlı mülahizələrimizi məntiqi «zəncir»ə oturtmağa çalışaq. A.A.Reformatskinin şəkilçinin ifadə etdiyi qrammatik mənanın «sönükləşməsi» ilə bağlı qeyd etdiyi məqam, haqlı olaraq, problemin çözmünə yönəlmiş müvafiq tədqiqatlarda pleonastik elementlərin yaranmasını mümkün edən başlıca amil kimi dəyərləndirilir. Bu mülahizə özlüyündə heç də yeni olmayıb (A.N.Kononovun tədqiqatlarından məlum olduğu kimi V.V.Radlovun «hiperaqlütinasiya nəzəriyyəsi»ndən qaynaqlanır. Başqa sözlə, məna dəqiqləşdirməsi zərurətindən dolayı (amorf dil quruluşunda olduğu kimi) kopulyativ birləşmələr yaradan monosillabik morfemlər, zamanla birikmə meydana gətirdiyindən, qrammatik mənanın konkretləşməsi, törəmə kökün sərhədlərindən xaricdə reallaşma məcburiyyətini yaşayırdı. Digər tərəfdən, pleonastik «laylaşma»dan törəyən şəkilçinin dominant komponenti (bu, türk iltisacıliyinin təbiətindən dolayı, prepozisiyon mövqedəki morfemdir) aqlütinativ quruluşun aparıcı kriterilərindən sayılan «1 morfem – 1 məna» formuluna müvafiq mahiyyət kəsb etmirdilər ki, bu da, semantik delimitasiya zərurətindən doğan affiksial birikməni labüdləşdirirdi. Məhz şəkilçi pleonazminin kökündə affiksial monosemiyanın durması faktı türkologiya və ya monqolşünaslıqla bilavasitə məşğul olmayan dil nəzəriyyəçilərinin diqqətindən yayınmamışdır. Belə ki, V.Skaliçka özünün təklif etdiyi tipoloji bölgüdaxilində iltisacı dillərin

özəlliklərini şərh edərkən onlar üçün «izomorfizm və kompensasiya münasibətləri» ilə bərabər, «tavgaloji əlaqələr»in də xas olduğunu önə sürmüşdür¹. Başqa sözlə, şəkilçi mono-semiyası, kök-şəkilçi sərhəddinin şəffaflığı və s. bu kimi xüsusiyyətlər, yeni mənə çalarının ifadəsi üçün affiksin təkrarlanması labüd olarkən, onun özünün və eləcə də analoqunun birikmədən «mühafizə»sini təmin etməklə sözügedən tavgaloji silsilənin yaranmasına səbəb olur.

Lakin affiksal səviyyədə təzahür tapan pleonastik törəmələrin tipoloji müstəvidə təhlili bir məqamın vurğulanmasını vacib edir: belə ki, bu qəbildən olan konkret faktların mahiyyətinə varmadan, yaranma şəraiti və səbəblərini nəzərə almadan, bütövlükdə şəkilçi «laylaşması» hadisəsinə birmənalı şəkildə tipoloji anomaliya möhürünün vurulması, problemin mahiyyətinin düzgün dərkindən uzaqdır. Bu mənada, pleonazm hadisəsi kimi dəyərləndirilən **si-z-lər** (**z** formantı cəmliyə işarə etdiyi halda, əvəzliyin kəmiyyət göstəricisi ilə işlənməsi) və ya **övliya-lar** (ərəb dilində, sınıq cəm modeli sayəsində, artıq topluluq ifadə edən alınma ləkəmin yenidən təkrar cəmlənməyə məruz qalması) tipli dil faktları², zənnimizcə, tipoloji sapma ünsürü hesab edilə bilməzlər. Belə ki, birinci halda söhbət müəyyən mətn çərçivəsində sözügedən «təkrar cəmlənmə» hesabına reallaşan üslubi məqamdan söhbət gədir.

Analoji hadisə digər iltisqi dillərdə də (məs. G.D.Sanjeyev qeyd edir ki, monqol dillərində analoji təkrar cəmlənmə

¹ Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4, ст.29.

² Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально - лингвистическом освещении. // Вопросы языкознания» 1968, №6, ст.88-91.

subyektin obyektə pozitiv və ya «neqativ münasibətinin möhürünü» əks etdirə bilər, məs.: **bid** «biz», **bid nar** «biz(lər); hörmət çaları ilə»; **bidnüüd** «biz(lər); təhqiredici çalarla»; **tanuud** «siz(lər); saymazıyana» və **ta nar** «siz(lər), ehtiramla¹) müşahidə edilsə də, həmin laylaşma dil daşıyıcıları tərəfindən affiksəl birikmə deyil, okkazial xarakterli kombinasiya kimi dəyərləndirildiyindən,* başqa sözlə, asanlıqla və daşdığı morfoloji yükə xələl yetirmədən parçalana biləcəyindən, onların anomaliya olduğunu düşünmək yanlışlıq olardı. Digər qrup «təkrar cəmlənmə» halı isə, alınma söz-formanın daxili formasının mənimsənilməməsindən dolayı, qrammatik mənadan məhrum leksik vahid qismində yeni linqvistik zəminə adaptasiyası şəraitində gerçəkləşdiyindən, burada söhbət daha çox iltisəqiliyin yetərinə dayanıqlı təbiətinin özünü büruzə verməsindən gedə bilər.

Göründüyü kimi, hər iki qrup «təkrar cəmlənmə» faktları, tipoloji müstəvidə təhlil zamanı (**la+r>**)**lar**; (s+l)**sal** (daha ətraflı bax:²) və s. bu tipli eyni funksiyalı göstəricilərin (müasir dil daşıyıcıları üçün morfem üzvlənməsi qeyri-mümkün olan şəkildə) birikməsindən törəyən şəkilçilərlə müqayisəyə duruş gətirə bilmirlər. Lakin fuziyon mexanizmin iş əmsalı o qədər də yüksək olmayan və deməli, birikmə səviyyəsi xəlitələşmə

¹ Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.135.

* Q.F.Blaqova türk hal paradigmasındakı analogi «laylaşma» tendensiyalarından bəhs edərkən apardığı təsnifatda, bu kimi okkazial kombinasiyaları, affiksəl «qovşaq yeri» yalnız diaxronik tədqiqatlar əsasında müəyyənləşdirilə bilən şəkilçilərə qarşı qoymuşdur (Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подлежащего склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1, ст.60-61).

² Qırçak M. Türk dillərində - *s cəmlilik morfemi. / Filoloji araşdırmalar. XVIII kitab. B., 2003, s.75-81.

mərhələsindən yetərinə uzaq olan elə şəkilçi «laylaşma»sı halları da mövcuddur ki, onların tipoloji xarakteristikası ilə bağlı birmənalı qərar çıxarmaq, zənnimizcə, asan deyil. Söhbət bəzi tədqiqatlarda¹ fuziya təzahürü kimi dəyərləndirilən **çoxdanna** və **kimisi** tipli söz-formalardan gedir.

Hal kateqoriyası göstəricilərinin müxtəlif kombinasiyalar yaradaraq «iki qat hallanma»ya rəvac verməsi bir çox iltisəqi dillərdə (məs. G.D.Sanjeyev²; B.X.Todaeva³ və başqaları monqol dilləri və dialektlərində, bu kimi halların geniş şəkildə yer aldığını qeyd edirlər) müşahidə edilir. Fərqli mənə tutumuna malik hal göstəricilərinin kombinasiya təşkil edərək mətnin tələb etdiyi semantik yükü əks etdirməsi, özlüyündə aqlütinativliyə zidd xarakter kəsb etmədiyi halda, eyni funksiyalı formantların təkrarı həmin linqvistik faktların tipoloji müstəvidə dəyərləndirməsi zərurətini doğurur. Belə ki, bu zaman «affikslərin sönükləşməsi»ni, «pozulması»nı mümkün edən və bunun nəticəsində də «**eyni söz tərkibində onların təkrarına imkan verən fuziya**⁴» mexanizmi işə düşür. Məs: *monqol d. munene* abdəsi re «mənə aid olanı gətir⁵». Burada eyni söz-forma çərçivəsində yiyəlik hal şəkilçisi (-ne) təkrarlanır.

Doğrudur, bəzən bu qəbildən olan formantlar biri (-ğarun ~ -gərü) komponentlərinin «qovuşuq nöqtəsi»nin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi diaxronik tədqiqata ehtiyac

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985, s.40; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqatlar, 1999, № 3, s.169.

² Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М., Том 1, 1953, ст.177-178

³ Todaeva B.X. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.33, 59, 76.

⁴ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, ст.223.

⁵ Todaeva B.X. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960, ст.76.

duyacaq duruma düşürlər. Belə ki, qədim istiqamət halı (direktiv) göstəricisi olan **-ğaru** şəkilçisi, bir çox türkoqların – V.Radlov, K.N.Menges¹, E.Sevortyan², Q.F.Blaqova³ və başqalarının gəldiyi fikrə görə, **ğa** (yön.h.) və ra/ru (lokativ – istiq.h.) formantlarının birikməsindən törəmişdir. A.N.Kononov, öz dəyərləndirilməsində daha da irəli gedərək, sözügedən birikmə məhsulunu «**aqlütinativ flektivlik**» ünsürü kimi xarakterizə etmişdir ki⁴, bu da onun (şəkilçinin) iltisafiliyə zidd təbiətə malik olan tipoloji sapma elementi olduğunu düşünməyə əsas verir. Lakin onu da əlavə etməliyə ki, araşdırmalarında ardıcıl olaraq, sadə şəkilçilərin birləşərək mürəkkəb affikslər meydana gətirməsi ideyasının əleyhinə çıxış edən A.M.Şerbak, bu hal kateqoriyası göstəricisi ilə bağlı fərqli mülahizə irəli sürmüş və prosesin əks istiqamətdə cərəyan etdiyini (**ğaru** > **qar** > **qa** > **a**) və burada fuziyon xəlitələşmə deyil, sadələşmənin («sıxlaşma»nın) yer aldığını bildirmişdir⁵.

Konkret olaraq, **çoxdannan** tipli pleonastik birləşmələrin yer aldığı söz-forma probleminə qayıdaraq, qeyd edək ki, hələ qədim türk yazılı abidələrinin dilində təsadüf edilən və çıxışlıq hal göstəricisinin bazasında yaranan şəkilçi «laylaşması» faktlarına (**taş-dın-dın** «kənardan, xaricdən»;

¹ Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра», «-ри», «-ру» в тюркских языках // Советская тюркология, 1970, № 6, ст.29.

² Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977, ст.29.

³ Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1, ст.68.

⁴ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.11.

⁵ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.43.

oğuz-dan-dan «oğuz(lar)dan») diqqət çəkmiş Q.F.Blaqova, onların qeyri-requlyar, okkazial xarakterə malik olduğunu və məsələnin belə şərhinin müasir türk dillərinin təqdim etdiyi materiallarda (*kumık d. erdentin*) öz təsdiqini tapdığını bildirir¹. Çox ehtimal ki, **dan+dan** tipli şəkilçi birləşməsinin birikməyə çevrilmədən, dil daşıyıcıları tərəfindən, asanlıqla üzvlənən və okkazial mahiyyət kəsb edən affiksial kombinasiyanı təcəssüm etdirməsində çıxışlıq hal şəkilçisinin meydana gəlməsinin nisbətən daha yaxın keçmişə təsadüf etməsi, heç də sonuncu rol oynamır. * Bu baxımdan, çıxışlıq hal formantının zərfdüzəldici funksiyasına diqqət çəkən (**doğrudan, tezdən, birdən**) V.Aslanovun, məhz, həmin faktora əsaslanaraq, **ertə** sözünün (**er** «tez» + **da/də**) **ertən** variantından daha qədim olması ilə bağlı söylədiyi fikri² xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məhz bu səbəbdən G.Paulun pleonastatik faktlara asanlıqla tətbiq edilə biləcək fikri – «yeni dil ünsürləri yaradanda, fərdlər, əsla köhnə dil elementini nəzərə almır: ya o səbəbdən ki, bu ona (fərdə. – A.H.) məlum deyil, ya da heç olmasa, ona görə ki, müvafiq anda bu onun şüurunda üzə çıxmır, yadına düşmür³» – mülahizəsi sözügedən qəbildən olan şəkilçi «laylaşması» üçün keçərli deyil. Belə

¹ Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1, ст.67.

* Doğrudur, çıxışlıq hal şəkilçisinin nisbətən sonrakı dil mərhələsində meydana gəlməsi fikrinin D.Sinor, K.Q.Menges, Q.Ramstedt, V.Banq kimi tərəfdarları olsa da, A.M.Şerbak bütün türk dilləri üçün ortaq (dan/dən) formantın mövcudluğundan çıxış edərək, sözügedən affiksin «sonrakı konvergensiya məhsulu» olması ideyasını inkar edir (Шербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания «Советская тюркология» 1972, № 4, ст.9-10).

² Гукасян В, Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., 1986, ст.194-195.

³ Пауль Г. Принципы истории языка. М.,1960, ст.301.

ki, həmin formantın həm işləkliyi, həm də nisbətən yeni dövr törəməsi olması onun söz-forma çərçivəsində «sönükləşmə»məsinin qarantı qismində çıxış edir.

Çoxdanan tipli söz-formada «birinci şəkilçinin çıxışlıq hal semantikasının zəifləməsi, zərfdüzəldən şəkilçi funksiyası qazanması» fikrini¹ inkar etmədən, problemin kökünün morphem asemantikləşməsindən qaynaqlanmadığını^{**} və iki qat «hallanma»dakı ikinci (affikal reduplikasiyaya yol açan) komponentin, bir növ, aktualizator funksiyasını icra etdiyini ehtimal edirik. Başqa sözlə, mövqeyimiz «eyni affiksin söz tərkibində tautoloji istifadəsinin... mənanın gücləndirilməsi məqsədinə xidmət etdiyini» söyləyən V.Aslanovun² məsələyə münasibətinə daha yaxındır. Deməli, «yenidən mənalandırmaya məruz qalan» prepozisyon mövqedəki çıxışlıq hal şəkilçisinin ilkin semantikasını ilə əlaqəsinin zəifləməsi «tautologiya»ya yol açmışdır ki, bu da (xəlitələşmə müşahidə olunmasa belə) şərti anlamda tipoloji anomalıya faktının mövcudluğunu təsbit etmək imkanı verir.

Yeri gəlmişkən, onu da əlavə edək ki, danışıq dilində mənanın gücləndirilməsi nəminə, affiksəl pleonazma yol verilməsinə, digər qrup zərflərdə də təsadüf etmək mümkündür. Söhbət, **indicənə** tipli söz-formadan gedir. Bu qəbildən olan pleonastik törəmələrə diqqət yetirməyimizə, başqa türk dillərinin ədəbi variantlarında analogi məzmunlu şəkilçi

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985, s.40.

^{**} Burada cərəyan edən prosesi «semantik boşalma» kimi deyil, «yenidən mənalandırma» kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Maraqlıdır ki, dan² (hal. şəkl) > dan² (zərfdüz.şəkl.) keçidi bəzi türk dillərində (məs. qaqauz d. (Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.256)) özünün tam həllini tapmayıb.

² Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.98.

laylaşmalarının yer alması faktı təhrik etdi. Belə ki, qaqauz dilində hərəkətin yubanmadan icra edilməsini qabartmaq məqsədilə (L.A.Pokrovskayanın qeyd etdiyi kimi, «həmin an...», «...edən kimi» mənalarına ekvivalentlik təşkil edən) – **-dicaanan** şəkilçili feli bağlama forması mövcuddur ki, dilçiyə görə, həmin mürəkkəb affiks **-dik** feli isim düzəldən şəkilçi ilə III şəxs mənsubiyyət göstəricisinin alət halında olan **çak** «çağ» sözü və **-lan, lən** (**-nan, nən** şəkilçisinin birikməsindən əmələ gəlmişdir (başqa sözlə: **-dı** (< **-du** < **-dığı** < **-dik+ı**) + **-çaan** (**-çağın** < **-çak+ın**) + **nan** (**-lan**) > **-dicaan** + **-nan** > **-dicaanan**¹. İstər Azərbaycan dilinin danışq variantında, istərsə də qaqauz ədəbi dilində yer alan bu fuziyon proses törəmələri olan mürəkkəb şəkilçilərin zaman limiti, hərəkətin icrası üçün ayrılan məkan məhdudiyyəti (məs.: **burdacana**) (ümumiyyətlə, müəyyən mənada hüdudlandırma anlayışı) ilə bağlı mənaları əks etdirə bilməsi, affiksəl kombinasiyada sərhəd və ya ekvativ affiksi» olan və A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, bir çox «aqlütinativ flektivlik ünsürlərinin meydana gəlməsində aktiv iştirakı ilə seçilən **-ça/çə** şəkilçisini² təzahür tapması faktını danılmaz edir. Bir növ zaman və ya məkan əlamətlərinin hüdudlandırılmasına işarə edən şəkilçinin mənasını vurğulamaq üçün istifadə olunan **-na/-nə** affiksində gəlincə, zənnimizcə, bu heç də **-lan/-lən** (**-la/-lə**) morfeminin fonetik modifikasiyasından törəyən variant deyil. Qaqauz dilində fuziyon birikməyə məruz qalan, dilimizdə isə üzlənmə səlahiy-

¹ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.249-250.

² Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.12-13.

yətini itirməmiş ikinci komponent, fikrimizcə, B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyevanın yalnız iki qüvvətləndirici ədat tərkibində yer alan -na/nə (ədat) hissəciyidir¹ (M.Hüseynzadə dilimizdə həmin ədat hissəciyinin şəkilçiləşməyə doğru gedən -sana, -sənə (alsana, gəlsənə) ədatının yaranmasında iştirak etdiyini bildirir^{2*}) -cana/-cənə şəkilçi «laylaşması»nı «-dannan» pleonastik törəməsi ilə yaxınlaşdıran ən əsas cəhət, eyni kökdən (çağ- sözündən) əmələ gəlməsinə rəğmən, semantik şaxələnmənin ən son həddində omonimləşən affikslər sırasında, məhz, qüvvətləndirici ədat funksiyasında çıxış edən (şəkilçi) ədatın da yer alması³ faktıdır. Bu zaman, sözsüz ki, eyni funksiyalı şəkilçilərin pleonastik kombinasiya yaratması inkaredilməz səviyyədə sezilir.

Lakin, zənnimizcə, eyni fikri mənsubiyyət şəkilçinin reduplikasiyasının yer aldığı söz-formalara tətbiq etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan dilindəki **kimisi****, **bəzisi** sözlərinə istinadən söylənilən «birinci şəkilçi morfem asementikləşib» fikri⁴ ilə razılaşımaq çətindir. Ümumiyyətlə, ilk öncə, onu demək lazımdır ki, türk dillərindəki mən-

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.247.

² Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., 1973, s.331.

* Ə.Şükürlü -**ca/çə** isimdən zərfdüzəldən şəkilçisinin mənaca **kimi**, **tək** qoşmalarına yaxınlığını nəzərə alaraq onların «qrammatik vəzifəsinə görə, şəkilçiləşmiş qoşma kimi də öyrənilməsinə» (məs.: kanın subça yüngürtü, sünükün tağça yatdı (Kül Tekin abidəsi) «Qanın su kimi axdı, sümüklərin dağ kimi qalandı») (Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.109) məqbul hesab edir.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., 1973, s.339.

** Kimi söz-forması öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Məs.: Kimini dərd diləndirir, kimini həsrət oxudur (Z.Yaqub).

⁴ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı, 1985, s.40.

subiyyət kateqoriyası göstəricilərin reduplikasiyasından yaranan pleonastik törəmələr yekcins mahiyyət kəsb etməzlər. N.K.Dmitriyev kumık dilindəki **ismisu** tipli söz-formaların meydana gəlməsində ərəb alınmalarının mənimsənilməsi prosesində III şəxs (tək) mənsubiyyət şəkilçisi ilə markalanma (məs.: **kumık d. vaktı** «vaxt») hadisəsinin əhəmiyyətli rol oynadığını və bununla da, növbəti mərhələdə «müxtəlif sistemli dillərdə az təsadüf edilməyən» pleonastik formanın yarandığını bildirərək, burada, tənvinli formada (status constructus) auslaut saitinin iştirakını tamamilə inkar edir¹.

Lakin, zənnimizcə, istər dilimizdəki **bəzi(si)** sözü, istərsə də kumık dilindəki ərəb alınmaları «təkrar mənsublaşma»ya məruz qalmayıblar. Sadəcə olaraq, «təkrar cəmlənmə»də olduğu kimi, alınma prosesində daxili formasını itirən (və çox ehtimal ki, izafət tərkibində tənvinlə mənimsənilən) leksem yeni linqvistik mühitin qrammatik qaydalarına tabe olaraq təsriflənib. Başqa sözlə, **bəzisi** söz formasındaki (**bəz-i-si**) «birinci mənsubiyyət şəkilçisi», əslində, sözügedən qrammatik kateqoriya ilə heç bir əlaqəyə malik deyil və deməli, konkret olaraq, bu qəbildən olan dil faktlarının fuziya prosesinin nəticəsində meydana gəldiyini və hətta burada pleonazm hadisəsinin yer aldığını söyləmək yanlışlıq olardı. Dilin öz leksik materialı əsasında formalaşan və qədim abidələr dövründən etibarən, yazılı və şifahi nitqdə təsadüf edilən (məs.: Qovm ilə qardaş və dostları – **varısı** qayğulu oldılar «Şühədənnamə») **birisi, kimisi, va-**

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с.64.

rısı¹ tipli söz-formalara gəlincə, əsasən, mətnin üslubi tələblərinə cavab verərək meydana gəldiyindən və burada asemantikləşmə və ya yenidən mənalandırma müşahidə edilmədiyindən, onların tipoloji sapma faktı olmasını güman etmək doğru olmazdır.

«Təkrar mənsublaşma» ilə bağlı diqqətimizi cəlb edən məsələyə də münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, «dillərin tarixində elə vəziyyətlər müşahidə edilir ki, burada dildaxili və dilxarici faktorlar qarşılıqlı fəaliyyətdə olur» - fikrini önə sürən B.A.Serebrennikov mülahizələrinin təsdiqi qismində çuvaş (**pirəp yal** «bizim kənd») və tatar (**biznin avıl** «bizim kənd») dillərindən gətirdiyi nümunələr əsasında, mənsubiyyət şəkilçisinin reduksiya uğrama səbəblərinin intralinqvistik və ekstralinqvistik amillərin müştərək işi olduğunu bildirmiş və xarici faktorun (**rus dilinin**) təsiri ilə sözügedən türk dillərində pleonazmdan qurtulmanın mümkün olduğunu (**biznin avılıbız>biznin avıl**) qeyd etmişdir². Başqa sözlə, B.A.Serebrennikovun mülahizələrinin məntiqi, keçmiş sovet məkanındakı türk dillərinin bir çoxunda təsadüf edilən mənsubiyyət şəkilçisinin reduksiya hallarının rus dilinin dominantlığı şəraitində yaranan linqvistik mühitin tipoloji fəsadları olduğunu ortaya qoyur: həmin məntiqə görə aqlü-tinativ türk dillərində flektiv dilin təsiri ilə (bir kateqoriya çərçivəsində lokal səviyyəli) analitikləşmə baş vermişdir. Lakin analogi faktların rus dili ilə nəinki aktiv proksimal, hətta passiv – distal bilinqvistik mühit yaratmaq imkanından məhrum olan türk dilində də müşahidə edilməsi (məs: bizim

¹ Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.38-98.

² Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968, ст.94.

köy «bizim kənd»), bu dildə və eləcə də analoji halların yer aldığı digər qohum dillərdə, qənaət prinsipinin işindən dolayı, poeonastik birləşmənin «sadələş»məsinin müşahidə edildiyini söyləməyə imkan verir. maraqlıdır ki, müasir türk dilindəki **benim at** «mənim atım»; **senin at**; «sənin atın»; **bizim at** «bizim atımız» və s. bu kimi birləşmələrdəki mənsubluq anlamının ifadə üsulunun rus dilindəki analoqları ilə (**мой конь, твой конь, наш конь**) oxşarlığını diqqətdən kənar qoymayan N.K.Dmitriyev də **benim atım; senin atın, bizim atımız** və s. bu kimi birləşmələrdə, «mənsubiyyət əvəzliliklərinin «pleonastik» istifadə faktlarını təcəssüm etdirdiyini önə sürmüş və bunun mənsubluq semantikasına «güclü vurğu» ilə əlaqədar olduğunu bildirmişdir¹.

3.3. «Söz > şəkilçi» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmələr haqqında

3.3.1. Türkologiyada sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldiciyə keçməsi yolu ilə afikslərin əmələ gəlməsi (daha dəqiq desək, yenidən «mənalandırılması») məsələsi geniş şəkildə müzakirə edilmişdir². Lakin bizim sözünü etdiyimiz nümunələr, mahiyyət etibarilə, həmin keçid nəticəsində meydana gəlmiş şəkilçilər vasitəsilə yaranan leksemlərdən fərqlənirlər. Belə ki, onlar bəzən qrammatik mənəni əsk etdirərkən son sadələşmə həddində bir fonemə qədər birikə bildikləri halda,

¹ Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ст.42.

² məs :Сəфəров С. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.61-62; Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B., 2003, s.91-92; Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, ст.11.

əmələ gətirdikləri yeni sözlərin tərkibində tam deleksikalizasiya səviyyəsinə çatmağa demək olar ki, müvəffəq olmur-lar. Doğrudur, yaranan fuziyon xəttə asanlıqla komponentlərə ayrılması mümkün olmayan bütövə çevrilir, lakin birikmənin ikinci ünsürü öz mənə yükünü müəyyən səviyyədə ümumi semantika çərçivəsində əridə bilir. Q.Bağirovun qeyd etdiyi kimi, «-it, -ıl şəkilçilərinin öz növyaratma funksiyalarını hələ tamamilə itirmədiy¹» dağıt, dağıl tipli fellərin fuziyon mahiyyəti semantik nüvənin dəyişməsinə rəvac vermədiy¹ halda, perifrastik birləşmələrin sadələşməsindən törəyən bir çox xəlitələşmə ünsürləri (çalarlıq səviyyəsində deyil), de-mək olar ki, tam şəkildə yeniləşən və ya yarım-suffiks şəklin-də təzahür tapan köməkçi fellərin əks etdirdiyi semantika ilə bağlıdır.

Bəzi fuziyon birikmə səciyyəsi daşıyan və müasir və-ziyyətdə morfem üzvlənməsi aparılması qeyri-mümkün olan fellərin timsalında fikrimizi əyaniləşdirməyə çalışaq, Məs: **apar** (< alıp bar); **gətir**² (< gəlib tur); **qazax d., qara-qalp. d.: ciber** < ije ber. (ij «yola salmaq, ber vermək»); **əkəl** < al-ıp kel «gətirilən³ və s. sözlərin ilkin vəziyyətdə iki kom-ponentdən ibarət olması və yalnız «sıxlaşma» nəticəsində bütövləşməsi müxtəlif tədqiqatlarda aşkar təsdiqini tapmış faktlardandır. Maraqlısı budur ki, xəlitələşməni mümkün edən postpozision (və ya bəzi hallarda prepozision) morfem-lərin bir çoxu hal-hazırda müxtəlif türk dillərində felə aid fərqli qrammatik kateqoriyaların ifadəsində istifadə edilir və

¹ Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.47.

² Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971, s.66.

³ Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6, ст.56.

həmin kateqorial mənalardan reallaşması zamanı da morfoloji fəsadlırsız ötürmə mümkün olur. Məs: *altay.d. alal* (< alıp al); buradakı birləşən postpozisiya element sözügədən dildəki subyektə yönəlmiş hərəkətin ifadəsinə xidmət edən fel şəklini reallaşdırır¹ köməkçi **al** felidir. Əgər buradakı «sıxlaşma»nı, fuziya proseslərə hind-Avropa morfonologiyası prizmasından qoyulan yüksək tələblər baxımından, dəyərləndirərkən birmənalı fikir söyləmək çətindir, sözün semantik nüvəsinə müdaxilə ilə nəticələnən birləşmə hallarının tipoloji sapma ünsürü olması şübhəsiz görünür.

Doğrudur, bir çox tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, köməkçi fellərin ifadə etdiyi qrammatik məna onların ilkin leksik semantikasi əsasında bərqərar olur (məs: türk dillərində felin analitik formalarını araşdırmış A.A.Yuldaşev **otur** felinin yer aldığı konstruksiyanın yalnız üfqi istiqamətdə icra olunan hərəkəti ifadə edə bildiyini, **yür** feli formanın «uzun müddətli və dəfələrlə icra olunan prosesi» əks etdirdiyini² qeyd etmişdir; eyni problemi araşdırmış D.M.Nasilov **kel** ~ **ket**, **al** ~ **ber** köməkçi fellərinin mərkəzə doğru və mərkəzdən qaçma meyllərinin ifadəsində istifadə edildiyini bildirmişdir³. Lakin onların tam qrammatikləşərək şəkildəşməsi zamanı leksik prototiplə semantik əlaqə, demək olar ki, yox olur. Bu baxımdan Altay dilləri tarixində fuziya proseslərin rolunu dəyərləndirmiş İ.V.Kormuşinin əks semantikəli sözlərin birləşmə əmələ gətir-

¹ Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.64; Баскаков Н.А. Алтайский язык.М., 1958.

² Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.,1965, ст.64, 72.

³ Насилов Д.М. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках / Тюркологические исследования. М., 1976, ст.164.

məsini (mə: «**gedə** (rək) **durur**» = «**gedir**»)* daxili formanın yox olması (pozulması) və konstruksiyaların qrammatikləşməsi ilə əlaqələndirməsi (dilçi haqlı olaraq bu tip konstruksiyalarla ifadə olunan zaman folmalarının sözü gedən dillərin inkişafının mərhələsinə çox sonrakı təsadüf etdiyini bildirir) fikri ilə¹ razılaşmamaq mümkün deyil. Bu qəbildən olan semantik «uyğunsuzluğ»un analitik konstruksiyasının qrammatikləşməsinə heç bir mane törətmədiyinə parlaq misallardan birini altay dilində izləmək mümkündür. Çat «yat» köməkçi feli ilə düzələn indiki gələcək zamana diqqət yetirək: tarixən √+ **ip//ip//p** + √+**çatar** modelinin fuziyon birikməsindən törəyən bu zaman forması; daxilində ilkin semantikasi statikliyi ifadə edən fellə dinamik hərəkəti əks etdirən söz asanlıqla birgə mövcudluq sürdürə bilir: men par-çid-ım «mən gedirəm (varıram)²». Bu və onlarla digər analogi misal əsasında söyləyə bilərik ki, türk dillərindəki «tərcüməsi sırf metodik şərtilik olan» desemantikləşmiş köməkçi fellərlə bağlı O.P.Sunikin «burada leksika ilə qrammatikanın... qarışmasının baş verib-verməməsi – ayrıca sualdır, lakin qrammatikanı leksika ilə... əvəzlənməsi-şüb-

* Analogi hal monqol dillərində də müşahidə olunur: burada da analitik konstruksiyaların fuziyonlaşmasının ilkin mərhələsində köməkçi felin ilkin mənası bu və ya digər səviyyədə özünü büruzə verdiyi halda (mə: kalmık dilində oşoxo «getmək» köməkçi feli fuziyonlaşan konstruksiyaya hərəkətin müəyyən arxa istiqamətə) yönəlməsi ilə bağlı məna çaları qazandırır), tam qrammatikləşməyə məruz qalmış fuziyon komponent isə yeni forma çərçivəsində «daha sezilmir və onların (vaxtla – A, h) müstəqil olması ehtimal belə olunmur» (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.68).

¹ Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. //Проблема общности алтайских языков, Л., 1971, ст.364.

² Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М., 1972, ст.104.

həsiz görünür¹» fikri zidiyyətdən məhrum deyil və ümumiyyətlə reallığı tam adekvat əks etdirmir.

Haqqında bəhs edilən xəlitələşmə faktlarının tipoloji xarakteristikası, zənnimizcə, şübhəsiz görünsə də, müvafiq məzmunlu dilçilik ədəbiyyatlarında anoloji hadisələrin dəyərləndirməsində yekdilliyin mövcud olduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, əgər V.Radlov, məhz, oxşar birikmə halların təmsalında hiperaqlütinativliyi təsbit etməklə, iltisqi və filektiv dillərin şəkilçi inventarının formalaşmasında heç bir fərqi olmadığını ilə bağlı yetərincə mütləq mövqe nümayiş etdirirdisə², «Türkmən dilinin dialektləri» mövzulu tədqiqatında bu (türkmən) dilin canlı danışıq variantında aqlütinativ quruluş normalarından ciddi kənara çıxmaların yer aldığını qeyd etməklə türkologiyada demək olar ki, ilk dəfə olaraq, keçid (**aqlütinativlikdən flektivliyə**) mərhələsinin mövcudluğu haqqında söz açmış A.P.Potseluyevski, ilk baxışdan nə qədər qəribə görünsədə, **alıp-ber→alı-ber/ al-ber /apber→əber və ya alıp qit → alık-qit/ al-qit→əkit** tipli birikmə hallarını, nəinki həmin normadan yayınma faktları sırasına daxil etməmiş, hətta fuziyon mahiyyətli elementlərə qarşı qoymuşdur³. Sonuncu mövqe ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, türk dillərində flektiv ünsürlərin mövcudluğunu birincilər sırasında etiraf etmiş dilçinin məsələyə bu cür münasibəti görünür əslində, tipoloji təsnifatın ənənəvi bölgü kriteriləri sırasında *söz > şəkilçi* keçidini iltisqiliyin əlahiddə səlahiyyəti olması fikrinin təsir altında formalaşmışdır. Zənnimizcə,

¹ Спиркин А.Г. Основы философии. М.,1988, ст.77.

² Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971, ст.110-111.

³ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.118-119.

məhz elə bu səbəbdən şəkilçiləşmə prosesinin aqlütinavliyə xas olmayan tərzdə reallaşması, türkoloq tərəfindən mənim-sənilməmişdir. Lakin o da maraqlıdır ki, bu araşdırmasında sözügedən qəbildən olan birikmə formalarında, (dilçiliyə görə) prefiks səciyyəsi daşıyan və xəliləşmədən öncəki analitik konstruksiyadakı prepozisiyon prototipi-müstəqil leksemlə əlaqəsi üzülməyən şəkilçiləşmə formalarını filektiv formantlardan fərqləndirən A.P.Potseluyevski digər tədqiqatında elə həmin linqvistik faktları, (dilçiliyə görə) insirafi dillərdəki anoloqları ilə müqayisə edərək («alıp feli bağlaması... öz semantik funksiyalarına görə, rus feli prefiksləri ilə tam analogi mahiyyət kəsb edir») fuziyon mahiyyət kəsb etmək yolunda olan aqlütinativ elementlər sırasında nəzərdən keçirmişdir¹. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeni leksik və ya qrammatik mənanın ifadəsi naminə yaranan müstəqil **söz+köməkçi söz** modeli birikmə formalarının iltisacı dil strukturu üçün analogiya səciyyəsi daşması fikri, digər iltisacı dillərlə bağlı araşdırmalarda, daha qətiyyətli və birmənalı şəkildə səsləndirilməkdədir. Belə ki, B.Y.Vladimirtsev, P.A.Bertaqayev və başqaları öz araşdırmalarında «analitik konstruksiyaların fuziyonlaşması» hallarının təhlilinə geniş yer ayıraraq onların adekvat tipoloji dəyərləndirilməsini aparmışlar².

Problemin ayrı-ayrı xüsusi dilçilik sahələrində (monqolşünaslıq, türkologiya və s.) yer alan fərqli dəyərləndiril-

¹ Поцелуевский А.П. Избранные труд.,ст.56.

² Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л., 1929, ст.420; Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, анализме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.61-69.

məsi məsələsinə qayıdaraq qeyd edək ki, tədqiqat obyektinə yanaşma fərdiliyindən dolayı, iltisacı quruluşlu türk, monqol, fin-uqor dillərinə aid araşdırmalarda şəkilçilərin törəmə üsulları ilə bağlı, ikidən beşə qədər müxtəlif rəqəmlər¹ səsləndirilmişdir. Fikir rəngarəngliyində bizim üçün (tədqiqatımızın obyektindən dolayı) problematik səciyyə daşıyan məqam affikslərin yaranma üsullarının sayı və ya dilin morfoloji yarusunda təşkil olunma səviyyəsi ilə deyil, onların determinantaya münasibətinin aparıcı qrammatik (tipoloji) təmayülə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, V.V.Radlovun iltisacı quruluşlu türk dillərinin affiksəl inventarının yaranma mexanizmini flektiv dillərin suffikslərinin meydana gəlmə üsulu ilə eyniləşdirməsi² etibarilə, tipoloji sapma ünsürü olduğunu ehtimal etdiyi anlamına gəlir. Lakin A.M.Şərbaka görə, istər V.V.Radlovun, O.Bötlinqin, daha sonralar isə A.N.Kononovun araşdırmalarının əsas leytmotivi tipoloji xarakteristikaya yad ünsürlərin aşkarlanması ilə bağlı olmayıb, «başlanğıcı İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulmuş» və flektiv və aqlünativ dillər arasındakı fərqliliklərin miqyasını azaltmaqla, əslində, onları (fərqləri-A.H.) heçə endirmək tendensiyası»ndan³ qaynaqlanır. Belə olan təqdirdə məsələ yenə də iltisacı və fuziyon mexa-

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı, 1982, s.159; Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.155; Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923.

² Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4, ст.5.

³ Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4, ст.33.

nizmlərinin (bir-birinin inkarı şəraitində və ya birgəməvcudluq əsasında) reallaşma imkanları ilə bağlı problemə di-rənir. Yənə də «qapalı dairə» yaranır. Tipoloji aspekt də də-yərləndirmənin baza əsasının tam bəirləşmədiyi şəraitdə bəzi dilçilər «təkfənemli» və ya sadə suffikslərin birikmə-sindən əmələ gələn şəkilçiləri flektiv mexanizmin təzahürü kimi səciyyələndirdiyi halda ¹ digər tədqiqatlar məhz bu qəbildən xəliləşmənin aqlütinasiyanın imkanları çərçi-vəsində gerçəkləşdiyini güman edirlər². Hətta B.A.Serebreni-kovun sami sözünün strukturu ilə analogiyadan çıxış edərək ablaut hadisəsi kimi səciyyələndirilən affiksəl a-ı əvəzlənməsi (**-ır≠ar, -lıq ≠ laq**) ortaya çıxan yeni dəyərləndirmələr fonunda özünün tipoloji anomaliya statusunu da itirə bilər.³ Belə ki, tipoloji delimitasiya üçün yeni kriterilər işləyib hazırlayan sistem dilçiliyinə görə, sami dillərindəki diffikslər, heç də daha öncələr düşünülüyü kimi, qəliz fleksiyanın təzahür forması olmayıb, özü ilə, «iltisaqi vokal affiksiya»nı təcəssüm etdirir⁴. Maraqlıdır ki, «iltisaqi affiks» anlayışının özünün bir qədər yaygın semantikanı əks etdirməsi də fərqli dəyərləndirmələrə yol açır.

¹ Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4; Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., 1971.

² Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965.

³ Серебренников Б.А. Загадка аффиксального аблаута а:ы в тюркских языках. // Советская тюркология, 1980 № 3.

⁴ Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие» М., 1969.

3.3.2. Ümumiyyətlə, söz yaradıcılığına xidmət edən morfemlərin əmələ gəlməsinin dörd üsulunu göstərən («1. mürəkkəb söz və ya söz birləşməsinin son komponentinin söz yardıqlığı formantına çevrilməsini ehtiva edən iltisəqilik; 2) sadə suffikslərdən vahid mürəkkəb şəkilçilərin yaranması; 3) söz sonluğunun... suffiksə çevrilməsini əks etdirən adaptasiya. 4) formadüzəldici morfemlərin sözdüzəldici şəkilçilərə çevrilməsi») K.Y.Maytinskaya, bunlardan son ikisinin, flektiv dillərdən fərqli olaraq, fin-üqor dilləri üçün spesifik olmadığını, I və II üsulların isə iltisəqi dillərin derivatoloji sistemində xüsusi yer tutduğunu bildirmişdir¹. Fin-üqorşünasın fikirləri üzərində dayanmağımızda məqsəd tipoloji dilçiliyin nəzəri problemlərinin, öz dolğun və hərtərəfli həllini tapmadığı şəraitdə, eyni proseslərin müxtəlif tədqiqatlarda fərqli dəyərləndirmə qazana bilməsini vurğulamaqdır. Belə ki, əgər söz formadüzəldən şəkilçilərinin sözdüzəldici affikslər sırasına qatılmasını təsbit etməyə imkan verən törəmə köklərin, iltisəqi struktur üçün anomaliya səciyyəsi daşıyan ünsürlər olması fikri (artıq qeyd edildiyi kimi) bir çox türkoloq və monqolşünaslar tərəfindən, demək olar ki, yekdilliklə etiraf edilirsə, fin-üqorşünasın iltisəqilik üçün xarakterik olduğunu önə sürdüyü üsullarla bağlı dilçilik ədəbiyyatlarında, yetirəncə fərqli yorumlarla qarşılaşmaq mümkündür. Sadə affikslərin mürəkkəb şəkilçi çərçivəsində birikməsindən yaranan affikslərin fuziyon təbiəti ilə bağlı (müləhizələrinə şərik çıxdığımız) müxtəlif araşdırmaçıların fikirlərini tədqiqata cəlb etdiyimizdən və həmin prbolemin tipoloji müstəvidə dəyəndiril-

¹ Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л., 1965, ст.115.

məsinə geniş yer verdiyimizdən, bu məqamda, diqqətimizi birinci üsulun iltisqi quruşula uyğunluq məsələsinə yönəltmək istərdik. İqtibas gətirilən fikirdən (və eləcə də tədqiqatda müraciət edilən digər mülahizilərdən) aydın göründüyü kimi, bir çox hallarda aqlütinativliyin mahiyyəti olaraq qavranılan bu şəkilçi yaradıcılığın üsulu, əslində, yekcins təbiətli olmadığından, onun tipoloji xarakteristikası ilə bağlı bu cür birmənalı hökmün çıxarılması, zənnimizcə, məsələnin real vəziyyətini əks etdirmir. Qeyri-adekvatlıq isə, ilk növbədə, postpozision elementlərin (ayrı-ayrı nümunələr əsasında, irəlidə şahid olacağımız kimi) şəkilçiləşmə həddinin müxtəlif səviyyədə təzahür tapmasının nəzərə alınmamasından qaynaqlanır.

Bu baxımdan, *«affiksin bir səsli vəziyyətə qədər ixtisarının türk dillərindəki xarici fleksiya hallarının meydana gəlməsi»*(kursiv bizimdir - A.H.) kimi səciyyələndirən akad. İ.İ.Meşşaninovun fikri ilə¹ müəyyən mənada razılaşmaq lazımdır. Öz araşdırmalarında məhz bu fikri inkişaf etdirən A.P.Potseluyevski, türk dillərində iqtisqiliyin iltisqi-fuziyon mərhələyə keçidinə şərait yaradan amillər sırasında «bir sıra müstəqil sözlərin... formal elementlərə çevrilməsi»ni də (dilçi, müstəqil sözlərdən, ilk öncə, iltisqi şəkilçilərin yarandığını, onların da, öz növbəsində, daha sonrakı mərhələdə fuziyon mahiyyətli affikslərə və nəhayət, flektiv tipli elementlərə çevrildiyini bildirir) qeyd edir. Türkoloqun, müstəqil sözlərdən törəyən aqlütinativ şəkilçilərin, belə demək mümkünsə, metamorfoz prespektivlərinin son həddində flektiv üsürlərin meydana gələ bilməsi haqda ehtimalı ilə razılaşmasaq da

¹ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.52.

(söhbət morfem «tikişində cərəyan edən proseslərdən gedirsə, iltisqiliyin dayanıqlı təbiətini nəzər alsaq, qədim türkcə də homogen köklərin meydana gəlməsinə rəvac verən daxili fleksiya analoqlu ünsürlərin meydana gəlməsi perspektivi qədər də inandırıcı görünmür), iltisqi affikslərin fuziyon elementlərə çevrilməsinin real (perspektivdə deyil) dil materialında müşahidə edilən faktlardan olmasını etiraf etməliyik. Belə ki, irəlidə haqqında daha geniş bəhs açacağımız **dur** felinin morfoloji derivatlarından **dur** affiksi iltisqi mahiyyət kəsb etsə də, onun reduksiyonlaşmış forması olap **-t** şəkilçisi isə artıq müəyyən mənada fuziyon mahiyyət kəsb edən tipoloji sapma ünsürü kimi dəyərləndirilməlidir.

Zənnimizcə, bu qəbildən olan şəkilçilərin hansı tipoloji zəmində formalaşdığını müəyyənləşdirmək üçün, daha öncə də, söylədiyimiz kimi, (iltisqi və fuziyon mexanizmlərlə bağlı) nə radikal qarşılaşdırmaya, nə də aşkar fərqlərin gözərdi edilməsinə yol vermədən, bir çox faktorların rolunu nəzərə almalıyıq. Konkret faktları çözümləyərkən biz həmin amillərin (məs: qənaət prinsipi, simvolizm) təsir imkanlarını dəyərləndirməyə çalışacağıq.

Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün faktlara müraciət edək. N.A.Baskakova görə, əmr-arzu şəkilləri formalarından «ən sir-lisi» olan **-ğıl (-ğın, ğır)** formasının¹ haqqında bəhs edilən *söz > şəkilçi* keçidinin törəməsi olması artıq ciddi etirazlarla qarşılanmayan faktdır və sözügedən formantın leksik prototipi qədim türk yazılı abidələrinin dilində yetərincə yüksək işlənme tezliyi ilə seçilən kıl «etmək» felidir (məs: *çığay bodunığ bay*

¹ Баскаков Н.А. Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркских языках // Вопросы языкознания . 1975, №1, ст.98.

kültm, az bodunıq üküş kültm... «yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim¹» (Kül tikin abidəsi).

Bu keçid özlüyündə ahəng qanunun tələbi ilə reallaşan fonetik modifikasiyanı labüd etsə də, iltisacı quruluşun tələblərinə müvafiq şəkildə, fonematik imtiyazdan məhrum olan affiksin bir növ «sımasızlaşması»nda anomaliya səciyyəsi daşıyan hal müşahidə edilmir. Lakin eyni fikir fel şəkli formantının digər şəkilçilərlə təşkil etdiyi kombinasiyalar nəticəsində meydana gəlmiş birikmə törəmələri (**-gilən, ginən**) şamil edilə bilməz. Deməli, deleksikaliziyə nəticəsində əmələ gələn şəkilçi, özü ilə tipoloji sapma elementini təcəssüm etdirmədiyi halda, bu xarakteriska (əgər, A.Çikobavanın sözlərinin perifrəzına yol versək), onun müstəqil «şəkilçi həyat»ında rəvac verdiyi xəlitələşmə faktlarının fuziyon mahiyyətinin obyektiv dəyərləndirməsinə mane olmamalıdır. – **Gilən /ginən/ qınan** formantının birikmə komponentləri ilə bağlı məsələyə qayıdaraq qeyd edək ki, H.Mirzəzadə XVII əsrdən sonra dilimizdə işlənməyə başlamış bu şəkilçilərin «çox ehtimal ki, «ikinci şəxs əvəzliyinin (sən) tərkibindəki **n** ünsürünün iştirakı ilə («al+qıl+san tərzində işlənərkən tədriclə hissələrin birləşməsi nəticəsində **s** ixtisar edilmiş») yarandığını bildirmişdir². Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixini araşdırmış M.Rəhimov birikmədə yalnız **-gil** və **-ən** şəkilçilərinin yer aldığını qeyd etmişdir³. Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş forma sayılan ğil..., günən... affiksli əmr şəkli özbək dilində (üslubi fakultativliyə rəğmən) öz işləkliyini, az da olsa, mühafizə edə bilmişdir. Burada maraq doğuran mə-

¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B., 1993.; səh. 71, 78.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.139.

³ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.212.

qam, problemə çözümlə gətirən A.N.Kononovun **ukiğil! Yöz-ğim!*** söz-formalarının izah-tərcüməsində sonuncu komponenti ədatla eyni statusda təqdim etməsidir (müvafiq olaraq: çitay ce! (oxu da) «pişi ce!» «yaz da!¹»). Bu məqam B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın «türkoloqların əmr forması adlandırdıqları fel şəklinin struktur və semantik cəhətdən, müxtəlif formaların, süni tərzdə yaradılmış konqlomeratını təcəssüm etdirməsi» ilə bağlı fikrini² xatırlamaq yerinə düşərdi. Türk dillərində «felin əmr şəklinin özünəməxsus şəkli əlaməti yoxdur» və «bu dillərdə bütün fel kökləri eyni zamanda...mənaca ikinci şəklin təkinə...(əmr məzmunlu) müraciət anlayışını ifadə etdiyini» bildirən Azərbaycan dilçisi Ə.Şükürlü də analogi mövqə nümayiş etdirərək «elmi ədəbiyyatlarda əmr şəkilçisi kimi izah olunan **ğil, gil-in**, əslində, sözün kökü ilə ifadə olunan əmrlik məfhumunu qüvvətləndirmək vəzifəsini yerinə yetirməsi» ilə bağlı nəticəyə gəlir³. Görünür, məhz əmr hökmünün qabardılmasından, dolay, -ğıl, -qıl şəkilçili forma türkoloji ədəbiyyatda «qəti (kateqorik) imperativ» kimi səciyyələndilir⁴. Bu affiksin funksional mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi üzə-

* A.N.Kononov özbək dilində qeyd olunan şəkilçinin –ğır...-/gir variantının da yer aldığı (N.A.Baskakovun araşdırması sözügedən formalı əmr şəklinin –ğil, –ğın göstəricisinin –ğır affiksi ilə homogenliyinə şübhə yeri qoymur [64; 98] və məhz həmin affiksin demək olar ki, bir qayda olaraq, alqış və qarğışlarda istifadə edildiyini bildirir. Məs: Boy bulğır! «Varlı olasan!», Kur bulğır! «Kor olasan!» [178; 206].

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, ст.206.

² Сereбренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, ст.208-209.

³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.124-125.

⁴ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962, ст.154.

rində dayanmaqda başlıca məqsəd **-gilən**, / **-ginən** fuziyon birikməsinin, haqqında fərqli yorumlar olan ikinci komponenti ilə bağlı məsələyə aydınlıq qazandırmaq üçün düzgün «çıxış nöqtəsi»nin bəirləşməsidir. Belə ki, məhz **-qıl/gil** şəkilçisinin söz-formanın ümumi mənasını qüvvətləndirməsi ilə bağlı fikirlərdən yol alaraq ehtimal etmək olar ki, xəlilələşmənin digər ünsürü birikmə zamanı fonetik modifikasiyaya uğrayaraq tanınmazlaşan **-na/-nə** qüvvətləndirici ədatıdır. Ümumiyyətlə, ən vacib, qabardılması labüd olan məlumatın «kommunikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin sonuna doğru yerləşdiyini» və Azərbaycan dili üçün aktuallaşmanın güclü mövqeyinin – informasiya daşıyıcısını «gözə soxan», «qulağa dürtən» pozisiyanın xəbərdən sonrakı mövqe olduğunu nəzərə alsaq və bu məqamı «cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işlərini tənzimləyən ekstralinqvistik prosesə əsaslanır» fikri¹ kontekstində dəyərləndirsək, **qıl** sözünün hansı zərurətdən dolayı, şəkilçiləşdiyi ortaya çıxaraq. Belə ki, ekstralinqvistik şəraitin diqtəsi ilə aktuallaşması mühüm olan, lakin belə demək mümkünsə, «geriyə çəkilməyə» yeri olmayan və imperativ mənə daşıyıcılığından dolayı heç bir formal göstərici ilə markalanmayan) xəbər, məntiqi üzvlənmə periferiyasından daha ucadan «səslənmək», məlumatın «üzünə çıxmaq» üçün qüvvətləndirmə ehtiyacı duyaraq müvafiq aktiualizatorun – şəkilçinin köməyini qəbul edir. Görünür, məhz aktuallaşma üçün labüd ekstralinqvistik zəminin olmasındandır ki, (daha dəqiq desək, qeyri-mütləqliyindəndir ki)

¹ Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.99, 109, 94.

–**qıl** formantlı əmr şəkli, hətta arxaikləşmədən öncəki dövrdə də, fakultivliyi ilə seçilirdi.* (Ə.Şükürlü¹, E.Əzizov². Orxon-Yenisey abidələrinin, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində əmr şəklinin II şəxs təkinin hər iki formada-şəkilçisiz və –**qıl**, **gil** affiksli variantının təzahür tapdığını qeyd etmişlər). Klassik ədəbiyyatda rastlaşdığımız nümunələr** zamanla –**qıl** şəkilçisinin məna yükündəki imperativliyin bir qədər zəifləyərək, təkid, israr, xahiş anlayışlarını əks etdirməyə başladığını və ya ən azından, həmin semantik çalarlıqların, aktiv şəkildə, (paralel olaraq) boy göstərdiyini düşünməyə əsas verir. Görünür, elə bu səbəbdən dolayı) bir qədər «ölgünləşən» imperativlik semantikasının təkrar, qüvvətləndirilməsi» ehtiyacı meydana gəlmişdir. Zənnimizcə, məhz təkrar aktuallaşma faktoru (-**sən** xəbərlik kateqoriyası göstərici vasitəsilə, «təkrar predikativləşmə» deyil) - -gilən, -ginən fuziyon birikməsinin yaranmasına təkan vermişdir ki, bunun nəticəsində daha bir pleonatik şəkilçi «laylaşması» ortaya çıxmışdır. (Pleonastik affiksəl törəmələr haqqında irəlidə geniş bəhs ediləcək).

Ehtimallarımızı dolayısı ilə təsdiqləyə biləcək məqamlara diqqət yetirmək istərdik. «Ayrılıqda lüğəvi mənaya malik olan və cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan əsas sözlərdən

* Təkcə qədim türk yazılı abidələrinin deyil, klassik ədəbiyyat incilərinin dilinin təhlili qəti imperativliyin kontekstdən bilavasitə asılılığını ortaya qoyur. (Məs: eyni bədii mətn çərçivəsində: Bil səngi, budur həşn nəimi... Adət tükəli hə oldu, bilgil. (Nəsimi).

¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.125.

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, 212.

** Üzünü məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşıl rəvan etmək dilərsən, etməgil.
(Nəsimi).

tamamilə təcrid olunub köməkçi nitq hissəsinə (xalis ədata) çevrilə bilməmiş» və «aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənaların yaranmasına kömək edən» əmr ədatları sırasında **gəl, gör** fellərindən törəmələrin yer alması¹ deleksikalizasiya prosesinin modallığın ifadə zərurətindən yol ala bilməsini şübhəsizləşdirir. Digər tərəfdən başqa türk dilləri və eləcə də dialektlərimizdə yer alan bir çox linqvistik faktlar, modallığı əks etdirən bu kimi vahidlərin kombinatorluğa meyilliini və ən başlıcası eyni funksiyanı paylaşan elementlərlə pleonastik laylaşmalar yarada bilməsi ilə bağlı ehtimallar üçün aşkar dəlil təqdim edir. Belə ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şbvələrində əvəzliliklərin xüsusiyyətlərini araşdırmış M.İslamov tədqiqata cəlb etdiyi materiallarda (**ota, buta**) **otahana, butahana** kimi işarə əvəzliliklərinin mövcudluğunu təsbit etmişdir². Həmin mü-rəkkəb quruluşlu leksemlər morfem üzvlənməsinə məruz qoyulduğu təqdirdə onların «türk dillərinin qədim dövründə ***se/ *te** formalı işarə əvəzli»yinin müasir dillərin bəzilərində geniş allomorf çeşidi ilə təmsil olunan reliktd forması³, **ha** və **na** əmr ədatlarının birikməsindən əmələ gəldiyi yəqinləşər. Burada bir maraqlı məqamı **-ta, tə, te** hissəciklərinin özlərinin də «sözlərə və cümlələrə modal və emosional çalarlıqlar» qazandırma xüsusiyyətdə malik olmasını⁴ nəzər alsaq, birikmələrin iki qat deyil, üç

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. B., 1973, s.318, 346-347.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.159.

³ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası..., s.159.

⁴ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.285.

qat «qüvvətləndirici»lik mənasını ehtiva edən pleonastik törəmə olması aşkarlanır.*

–**gilən**/–**ginən** birikmə affikslərinin sonuncu komponentinin, söz-formanın ümumi mənasını-imperativliyi qüvvətləndirməklə (ümumi informasiya fonunda əks etdim məlumatı qabardaraq) ona, sanki bir nəhayətlilik, aydınlıq qazandıran –**na**, –**nə** ədatını olmasını, dileklərimizdə yer alan və təxminən analogi mənanın ifadəsinə xidmət edən bir xəlitələşmə ünsürü də təsdiqləyir. Belə ki, yüksək işlənmə tezliyindən dolayı, artıq bir növ kvazileksem statusuna yüksəlmiş («Azərbaycan dialektoloji lüğəti»nə yol tapması onun bölünməz bütövə çevrilməklə, müvafiq mənə yükünü ehtiva edə bilən birikmənin, ən azından, dil daşıyıcıları tərəfindən müstəqil vahid kimi dəyərləndirildiyini düşünməyə əsas verir. Məs: **dayna** (Ağcabədi, Goranboy, Qazax, Qubadlı; **dana** (...Karvansaray, Şəmkir, Tərtər, Tovuz²) ədatı da aid olduğu cümlədə, demək olar ki, aktualizator funksiyasını yerinə yetirir.

3.4. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə halları haqqında

3.4.1. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən xəlitələşmə proseslərinin tipoloji dəyərləndirməsindəki fərqli yanaşmalar haqqında

* Dialeklərimizdə daha sadə «laylaşma» formaları da yer alır: butana «budur» (Gəncə, Şəmkir) [Azərbaycan dialektoloji lüğəti; səh. 66]. (<bu+ta+na).

² Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara:1999; səh. 127-128, 121

İltisacı dillərdə, fuziyon proseslərin müşahidə edildiyi digər pozisiya – iki müstəqil sözün «qovuşma» mövqeyidir ki, bu zəmində təzahür tapmış sapma elementlərindən bir qismi haqqında **söz+şəkilçi** formatlı birikmə hadisələrinin təhlili çərçivəsində müəyyən səpkili dəyərləndirmə aparılmışdır. Lakin digər problem kontekstində aparılan təhlil məsələnin bütün rakurslarından nəzərdən keçirilməsini mümkün etməyindən; və bu qəbildən olan xəlitələşmə faktorlarının isə yetərincə çoxsaylı olmasından dolayı, xüsusi yanaşma tələb etdiyindən, onların tipoloji mahiyyətinin çözülməyə bir daha (və daha geniş biçimdə) qayıtmaq ehtiyacı duyduq. İlk öncə onu bildirməliyik ki, bu kimi xəlitələşmə faktorlarının tipoloji aspektdən yetərincə dəyərləndirilməməsi, nəinki onların sapma elementlərini təcəssüm etdirməsi ilə bağlı etirafın azsaylı olması ilə nəticələnmiş, hətta onların, ümumiyyətlə, struktur anomaliyası olub olmaması ilə bağlı məsələnin açıq qalmasına rəvac vermişdir. Belə ki, iltisacıların üç fazadan ibarət olduğunu (I «bir neçə sözün vahid sintaqm çərçivəsində adi kombinasiyası»; II «aqlütinasiyanın məhz özü, yəni sintaqm elementlərinin hər hansı bir yeni birləşmə daxilində sintezi; III «daha öncəki birləşməni (aqlütinasiya törəməsini – A.H.) vahid sadə sözə çevirən... dəyişiklik»in yer aldığı mərhələ) önə sürən Ferdinand de Sössürün mülahizələrindən və onların təsdiqi qismində təqdim etdiyi nümunələrdən (məs: hanc hoqa > encore¹), dahi isveçrəlinin birləşmənin komponentlərinin sintezini iltisacı proseslərin labüd fəsadları kimi dəyərləndirdiyi məlum olur. Lakin əgər Sössür orta pilləni «aqlüti-

¹ Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993, ст.172.

nasiyanın məhz özü» – deyə adlandırmaqla dolayısı ilə, müəyyən fərqliliyin mövcudluğuna diqqət çəkirse, onun fransalı həmkarı Lyüsyen Tenyer isə nəinki bu qəbildən təsnifatlandırma aparmır, hətta yeni yaranan söz çərçivəsində müstəqilliyini qoruyan leksemləri xarakterizə edərkən onları «iltisafiləşməyə məruz qalmayan və öz fərdiliyini tam qoruyub saxlayan avtonom» vahidlər kimi dəyərləndirmiş və aqlütinasiyanın zəif və güclü olmaq üzrə (birləşmə «prosesinin yenicə başladığı mərhələ zəif, onun (əslində, Tenyerə görə, oxu «birikmənin – A.H.) yetərincə dərinə vardığı» mərhələ güclü səviyyə kimi səciyyələndirilir) iki növünü fərqləndirir¹. Fransız dilçisinin mülahizələlərini tipologiya nəzəriyyəsinin ortaya qoyduğu nəticələr və təsbit etdiyi (hətta müstəqillikdən çox uzaq olsa belə) müddəalar fonunda təhlil etdikdə həmin fikirlərin aparıcı struktur təmayül və anomaliyalar arasındakı kövrək sərhəddin gözardı edilməsindən törədiyini söyləmək məcburiyyətində qalacağıq. Belə ki, xəlitələşmə prosesi nəticəsində asanlıqla üzvlənə bilməyən birikmə məhsuluna çevrilmiş bu «sadələşən» sözlər, əslində, müstəqil komponentlərin «qovuşma» nöqtəsində cərəyan edən müxtəlif səciyyəli fuziyon proseslərin sayəsində meydana gəlmiş sapma elementlərindən başqa bir şey deyil.

Göründüyü kimi, bu qəbildən olan faktların dəyərləndirilməsində fərqli interpretasiyaların yer alması nəzəri müstəvidəki səciyyələndirmə işini çətinləşdirmişdir ki, bu da son nəticədə iltisacı dillərdə geniş çeşiddə təsadüf olunan bu kimi halların əksər tədqiqatlarda sırf fonetik proseslər

¹ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.289.

çərçivəsində təhlili ilə kifayətlənməsinə sövq etmişdir. Bir çox araşdırmalarda analoji faktlar, sanki, tipoloji delimitasiyadan kənarda abstrakt şəkildə mövcud olan və amorf «birikmə» istilahı ilə adlandırılan hadisə kimi dəyərləndirilməklə, əslində, «sadələşmə»nin (oprohenie) morfoloji proseslər çərçivəsində nəzərdən keçirilməsinin «unudulması»nı təcəssüm etdirməsinə baxmayaraq, bəzən onların fərqli rakursdan çözümünə də cəhd göstərilirdi. Belə ki, bu ara > **bura**, bu gün > **büyün/böyün**, bilək üzük > **bilərzik** kimi xətilələşmə ünsürlərini «morfonoloji hadisə kimi nəticələnən:... fonetik dəyişmələr» qismində səciyyələndirmiş F.Cəlilovun fikirlərinin ümumi konteksti¹, tədqiqatçının bu qəbildən olan faktları nəinki fonetik yarusun sərhədlərini aşan proseslərin yekunu, hətta iltisqi quruluşa yad elementlər statusunda qiymətləndirməyə yaxın olduğunu düşünmə imkanı verir. Qırğız dilindəki analoji faktları (**bıyıl** < bu yıl → bu yıl; **biyak** < bu jak; **büqün** < bu gün, **mintip** < munu etip) sinharmonizm hadisəsi ilə əlaqəli şəkildən nəzərdən keçirən İ.A.Batmanovun, bu kimi palatallaşmanın müşahidə edildiyi *uyğur regressiv assimilyasiyası* (əslində, oxu: «**uyğur umlautu**» – A.H.) ilə paralellik aparması², bu müəllifin də müəyyən mənada qeyri-ənənəvi yanaşma ortaya qoyduğuna dəlalət edir. Müqayisə üçün deyək ki, əksər araşdırmalarda olduğu kimi, müasir tatar dilinin quruluş xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqatda müəlliflər – A.T.Mahmu-

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.88-92.

² Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвертое). Фрунзе, 1963, ст.198.

dova, S.Sabirov¹ oxşar faktlara (məs: küz aldına kiterü > **küzallau**; üz-üzən bilqemü > **üzbilqənənü**; taba ikmeqe > **təbikmək**) daha öncə söylənilən tərzdə yanaşmışlar.

Lakin türkologiyada iki müstəqil söz qovşağında baş verən xəlitələşmə prosesinin, birmənalı şəkildə, tipoloji sapma hadisəsi kimi dəyərləndirilmədiyini söyləmək də haqsızlıq olardı. Belə ki, konkret nümunələrin çözümlü zamanı müraciət edəcəyimiz fikirlərdən, bu xüsusi dilçilik sahəsinə dair tədqiqatlara, problemə alternativ rakursdan baxışın tamamilə yad olmadığı ortaya çıxacaq. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, iltisqa quruluş üçün yad ünsürlər kimi xarakterizə edilə bilən insirafi elementlərin təsbit edilərək təhlilə cəlb olunması işində bir addım öndə olduğu şübhəsiz görünən monqolşünaslıqda, bu qəbildən olan faktların məhz **fuziyon mexanizm** vasitəsilə meydana çıxması ilə bağlı mülahizələr artıq demək olar ki, aksiomatik səciyyə kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, monqol dillərində əksər mürəkkəb sözlərdə müşahidə olunan birikmə prosesi ilə fuziyon hadisəsi arasında «bərabərlik işarəsi» qoymuş T.A.Bertaqayev, gətirdiyi nümunələr sırasında **üxibüün** (< üxin «qız» + xübüün) «bala, uşaq»; **naqassı** (< naqasa «ana tərəfdən qohumlar» + ezi «qadın») «xala»; **töövay** (< ütöo baava) «baba» və ya **üster** (< üseqe öder, «yaxın gün») «dünən»; **nöqöödör** «birisi gün» (< nöqöö ödör; lüğəti məna: «digər gün»); **malqaadar... ~ malqaşar...** «sabah» (< marqaşi ödör; lüğəti məna «sabahkı gün»); **urcadör** «srağa gün» (urida ödör, «əvvəlki gün»); **urdanda** «inişil» (<urda ondo; hərfən: «əv-

¹ Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М., 1969, ст.86-87, 153-155.

vəlil») **teesxen** xen «bayaq» (<tee üeqen «bu yaxınlardakı») və s. bu kimi qohumluq terminləri və zaman zərflərini qeyd etmişdir¹. Monqol dillərindəki «müstəqil söz+müstəqil söz» modelli fuziyon birikmələrə bu qədər diqqət ayırmağımızın əsas səbəbi, digər iltisafı dillərdə – türk dillərində, məhz həmin qrup sözlərlə bağlı qeyri-ordinar analogiyanın müşahidə olunmasından qaynaqlanır. Bu isə öz növbəsində aqlütinativlik zəminində formalaşa bilən fuziyon elementlərlə əlaqədar müəyyən frenkventallığın mövcudluğunu təsbit etmək imkanını qazandırır. Belə ki, istər monqol, istərsə də, irəlidə şahidi olacağımız kimi, türk dillərindəki həmin qrup leksemlər dilin ən arxaik qatlarını əhatə etdiyindən və eləcə də, öz semantik yükünün spesifikliyindən dolayı, yüksək işlənmə tezliyi ilə seçildiyindən, həmin müstəqil sözlər birikmə təşkil etmək üçün kifayət qədər əlverişli mövqelərə malik idilər: yüksək işlənmə tezliyi «xəlitələşmənin istər fonetik, istərsə də semantik planda «ağrısız»lığına şərait yaratmış; qədim plasta aidliyi isə «nəsillərərası» mübadilə üçün yetirincə zaman qazandırmışdır.

Əslində, insirafi mexanizmin məlum xarakteristikasına görə, «sıxlaşma» tendensiyasının bir çox flektiv dil üçün yetərincə səciyyəvi olması bəllidir. (Məs: «Biz... sıxlaşma prosesini fransız dilinin meydana gəldiyi ən erkən dövrdən müşahidə edirik» - fikrini söyləyən Ş.Balli, burada fonetik təkamülün həlledici roluna diqqət çəkərək, bunun sayəsində «elementlərin söz daxilində birikərək tədricən sadə, bölünməz... vahidlərə çevrildiyini» qeyd etmişdir: *auca* → *oie*

¹ Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.72-74.

«qaz»; patrem → pere «ata», securum → sur «inanılan», pavorem → peur «qorxu¹» və s.) Bu səciyyəvilikdən çıxış edərək, bəlkə də, ilk baxışdan sözügedən «sıxlaşma» meylliliyini universallıq statusunda nəzərdən keçirmək olardı. Lakin söhbət konkret olaraq «müstəqil söz + müstəqil söz» modelli xəlitələşmə faktlarından getdiyindən, ümumiləşdirməni mövcud zəmində – iltisqi dil strukturu çərçivəsində, daha dəqiq olsaq, bu tipoloji təmayülə müvafiqliyin müəyyənləşdirilməsi prizmasından aparmaqla kifayətlənməli olacağıq. Bununla belə, bu ehtimal olunan frekventalinin özü labüd olaraq universali bazasından nəşət tapmış, başqa sözlə, Y.D.Polivanovun xarakteristikasına əsaslanaraq, «ən adi insan tənbəlliyi»ndən dolayı, fizioloji və psixoloji fəaliyyətin qənaəti ilə səciyyələnən² tendensiyadan qaynaqlanmışdır. Deməli, potensial şəkildə dildə mövcud olan (və ya vaxtilə olmuş) forma, real nitq prosesində məhz əlavə enerji sərfiyyatının qarşısının alınması ilə bağlı təhtəlüuri meylliliyin «qurbanı»na çevrilmişdir. Bu kimi hallara «dil quruluşu və funksional təyinatı arasındakı uyğunsuzluq» prizmasından yanaşaraq onları daha qlobal səpkidə – tipoloji strukturun təkamülünü şərtləndirə biləcək amillərdən biri qismində dəyərləndirmiş V.Z.Panfilovun mövqeyindən çıxış etsək (dilçi, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz uyğunsuzluqlara misal olaraq, sözün (yəni, sözün daxili quruluşunun – A.H.) iltisqi quruluşdan flektivliyə keçidini, daha sonra isə analitik formaların yaranmasını mümkün edən «müxtəlif növlü fonetik dəyişikliklərə və ya söz tərkibindəki morfemlərin sərhədlə-

¹ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, ст.313.

² Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.83-84.

rinin «pozulması»na diqqət çəkmişdir), bu qəbildən «anlaşılmazlıqlar»dan çıxış yolunun «dil funksional təyinatının» xeyrinə həll edildiyini¹» söyləyə bilərik. Məhz funksionallıq baxımından keyfiyyət göstəricisi daha yüksək olan variant, yəni komponentləri arasında sərhəd «pozulması» müşahidə olunan birikmələr (fərd və ya kollektiv tərəfindən) istifadə orbitinə daxil edilir və Y.D.Polivanovun qeyd etdiyi kimi, «yeni nəsil özünün... «standart» şablonu qismində artıq sözün səs tərkibi cəhətdən (istifadədən) korşalmış... yanılmac dubletini mənimsəyir» və «özü də (yeni nəsil – A.H.) sonra onu qısaltmağa («kormaltmağa») başlayır²».

Tədqiqatın bu bölümündə, bizi «**müstəqil söz+müstəqil söz**» modeli bilikmələr maraqlandırdığından, diqqətimizi məhz bu qisim xəlitələşmə faktlarına yönəldək. Daha öncə monqol dillərindəki analoji faktlara təfsilatlı marağımızın səbəbi də, bu məqamda aşkarlanmış olacaq. Belə ki, monqol dillərində olduğu kimi, türk dillərində də qədim dövrlərdə formalaşmış leksik qata aidliyi şübhə doğurmayan qohumluq terminləri və zaman zərflərinin «sıxlaşması», bu tendensiyanın həmin qrup sözlərdə yüksək iş əmsalı ilə təmsil olunmasının heç də təsadufi olmadığını ortaya çıxarır ki, bu da, sözsüz ki, ilk növbədə dil-təfəkkür tandeminin təsirindən qaynaqlanan, daha sonra isə qənaət prinsipinin müdaxiləsi ilə yekun vəziyyətə çatdırılan prosesin nəticəsindən başqa bir şey deyil. Türk dillərində həmin qrup leksik vahidlərin altyapısını təşkil edən komponentlərin monqol dilindəki analoqları ilə tam və ya təxmini semantik adek-

¹ Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (Гносеологические аспекты). М., 1977, ст.105.

² Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968, ст.83.

vatlığı, bu fikrin doğruluğunu əyani şəkildə sübuta yetirir. Bu məqamda onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində bir çox zaman zərflərinin etimoloji izahını vermiş və həmin leksemlərin, yəni «dilnin inkişafı prosesində başqa nitq hissələrindən təcrid olunaraq *tərkib hissələrinə parçalanmayan və kök söz kimi formalaşan* (kursiv bizimdir A.H.) sadə zərflərin», əslində, bir çox halda söz birləşmələri zəminindən meydana çıxdığını bildirən Ə.Şükürlü¹, problemi sırf tipoloji rəkursdan dəyərləndirməməsinə və yorumlarında müvafiq terminoloji inventardan yararlanmamasına rəğmən, mahiyyət etibarilə, sapma elementlərinin aşkarlanmasına istiqamətlənmiş dəyərli tədqiqat ortaya qoymuşdur.

(Yeri gəlmişkən, əlavə edək ki, eyni fikri mürəkkəb söz və ya söz birləşmələrinin «sıxlaşması» yolu ilə meydana gəlmiş bir çox leksemlərin etimologiyası ilə bağlı məsələyə çözümlər gətirmiş V.Aslanovun tədqiqatları haqqında da söyləmək mümkündür: «müstəqil söz+müstəqil söz» modeli fuziyon birikmə məhsulu olması şübhə doğurmayan leksemlərin (məs: köp+yələk, çiy+yələk... və s.) əmələ gəlməsində tipoloji sapma faktının yer almasını qeyd etməsinə rəğmən, müasir «sadə» sözlərin üzvlənmə imkanlarını nümayiş etdirən dilçi, problemin tədqiqi işinə əhəmiyyətli töhvə vermişdir²).

Bayaq (>bu+yak+ok; lüğəti məna: «bu yaxın zamanda»; müq.et: *monqol. d.* «bu yaxınlardakı»)*, **inişil**

¹ Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya. B., 1980, s.394.

² Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B.: Elm, 2003; Aslanov B. Yələk haqqında və ya çiyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqlər. 2001№2.

* Qarşılaşdırmalarda Ə.Şükürlünün etimoloji izahlarından (Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild. Morfologiya. B.,1980, s.394-395) və T.A.Ber-

(<il+üç+ün+yıl; lüğəvi məna: «irəlidəki üçüncü il»; müq.et. *monqol d.* «əvvəl-il»): **srağa** gün (<ast+ra+kı gün, lüğəvi məna:«altdakı gün»); müq.et. *monqol d.* «əvvəlki gün»); **dünən** (<dün+gün, müq. *monqol d.* «yaxın gün») və s. bu kimi leksemlərin etimoloji təhlili, onların meydana gəlməsində iştirak edən komponentlərin birgə işlənməsinin müəyyən qanunauyğunluğa əsaslandığını söyləmək imkanı yaradır. (Qədim plastda yerləşən bu leksemlərin uzun zaman öncə formalaşmasının müəyyən anlaşılmazlıqlar üçün zəmin təşkil etdiyini söyləmək mümkündür. Belə ki, yazı materialının yetersizliyi səbəbindən, bəzi leksemlərin birmənalı etimoloji izahını vermək mümkün olmur. Konkret olaraq söyləyə bilərik ki, əgər Ə.Şükürlünün təhlillərinə əsasən, **dünən** zərfinin «müstəqil söz+müstəqil söz» modeli birikmə faktını təcəssüm etdirdiyi məlum olursa, H.Mirzəzadənin dəyərləndirmələrinə görə, həmin leksemin, tərkibində **dün** sadə zərfi və **ən** zərfdüzdəlici şəkilçinin «daşlaşması»ndan törədiyi¹ müəyyənləşir ki, bu da sözügedən leksemin «müstəqil söz+şəkilçi» modeli xəlilələşmədən yaranması anlamına gəlir. Lakin bununla belə, o da bildirilməlidir ki, istənilən halda burada söhbət **fuziya mexanizminin** aktiv iştirakından gedir).

Məhz semantik şərtləndirmə əsasında daim «qonşu» mövqeləri paylaşan həmin müstəqil sözlər zaman məfhumu ilə əlaqəlikdən dolayı, gündəlik danışıda yüksək işlənmə tezliyi

taqayevin dəyərləndirmələrindəki (birikmə komponentlərinin ilkin lüğəvi mənaları ilə bağlı) bəzi məqamlardan (Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М., 1969, ст.72-74) istifadə edilib.

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.185.

ilə seçildilər ki, bu da öz növbəsində onların birləşməsinin (hələ birikməsinin deyil) labüdlüyünü, daha dəqiq desək, qarşısınınmazlığını ortaya qoyurdu. Belə ki, daha öncə şahid olduğumuz kimi, «iltisafilik» anlayışına oricinal yanaşma tərzii ilə seçilən L.Tenyerin sözləri ilə desək, «dilin inkişafı boyunca sözləri ayıran məsafə yalnız azala bilib və heç vaxt artmadığı»ndan, «nitq axınında birbaşa qonşuluqda yerləşən sözlər (özü də dilçiliyə görə, bu «qonşuluq» daimi xarakter daşmalıdır: «əgər iki söz nadir halda sintaktik əlaqə yaradırsa, bu zaman onların birləşə biləcəyi az ehtimal olunandır») ... iltisafiləşir¹».

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modeli birikmə hallarından (monqol dillərindən) gətirilən nümunələr əsasında) xüsusi semantik qrup şəklində fərqləndirilə bilən digər leksemləri qohumluq terminləri təşkil edir. Maraqlıdır ki, türk dillərindəki analoji məzmunlu sözlər arasında da, sintaktik vahid bazasından, xəlitələşmə yolu ilə nəşət tapmış kifayət qədər leksemə təsadüf etmək mümkündür. Məs: ümumtürk səviyyəsi daşıyan **qaynana**, **qaynata** (qayın+ana/ata)* terminləri dilimizdəki **bacanaq** (<bacı+inaq «dost»);** **xakas d.: uluçə** (uluğ «ulu, böyük»+içə «nənə¹»);

¹ Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, ст.39-40.

* Bəzi türk dillərində bu qəbildən olan terminlər maksimal xəlitələşməyə məruz qalmışlar. Məs: tatar d. kaene (<kaen+ene); qırğız d. kayni (<kayın+ini) (Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: СССР, 1961, ст.70).

** Hələ Əbu Həyyanın lüğətində təsadüf edilən bacanaq (Əbu Həyyan əl-Əndalusi Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak . B., 1992, s.24) termininin semantik ekvivalenti – baca, T.D.Nomınxanov tərəfindən, türk və monqol dillərinin ortaq qohumluq islahatları sırasına daxil edilmişdir (Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюркско-монгольских языках. / Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Выпуск 1.Алма-Ата,1958). Lakin sonucunun bacı və inaq kəlmələrinin maksimal

altay d.: ağayın (<ağa+ini «gənc qohum»), «kiçik qardaş²»); **türkmən d.: ka:ka³** (a[ka-aka]); müasir **türkcədə: abi** (<ağa+bey); **uyğur d.: aqin⁴** (ağa+ini).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, «sıxlaşma» prosesində komponentlərin (müstəqil şəkildə) semantik analizə məruz qalmaq xüsusiyyətini tədricən itirməsi, sözügedən xəlitələşmə hallarında cərəyan edən və birikmə prosesinin formal tərəfini həll edən fonetik hadisələrlə paralel şəkildə gerçəkləşir. Doğrudur, bu cəhət «komponentləri leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlamış» olan söz birləşmələrindən fərqli olaraq, «öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilməyən» və daha öncə «ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsən, ya da bu əlaqəni çox zəiflədən» vahidlərin (müvafiq tərzdə) birləşməsindən yaranan mürəkəb sözlərdə⁵ də özünü büruzə vermiş olur (məs; bitki adlarından) **1) istiot, bağayarpağı və 2) göbələk, çiyələk** kimi leksemləri müqayisə edək. Fuziyon birikmə nəticəsində meydana gələn son qrup fitonimlərdə olduğu kimi (daha ətraflı bax⁶), birincilərdə də komponentlərin leksik-semantik

xəlitəşməsindən törəmiş variant olduğunu və ya birikmənin ikinci komponentinin fərqli leksem təşkil etdiyini birmənalı şəkildə söyləmək çətinidir.

¹ Грамматика хакасского языка . М., 1975, ст.19.

² Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, ст.37.

³ Кулиев А. Термины родства в туркменском языке Автореф. дис... канд. фил. наук. Ашхабад, 1967, ст.8.

⁴ Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, ст.37.

⁵ Y.Seyidov Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B.. 1992.; səh. 51

⁶ Aslanov B. Yılək haqqında və ya çiyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqatlar. 2001 №2; Дмитриева Л.В. Словообразование и некоторые семантические

müstəqilliyindən sözbət gedə bilməz. Lakin hər iki planlı (həm semantik, həm də morfoloji) dəyişikliklərin müşahidə olunması baxımından (fuzuyon mexanizm sayəsində), komponentar analizi mümkünsüzləşən həmin leksemləri, bəlkə də, yeni dil mühitində «sadələşməyə» məruz qalan alınma ifadə-cümlələrə müqayisə etmək daha məqsədamüvafiq olardı (Sözsüz ki, bu qarşılaşdırmada fərqli linqvositiativ faktorlardan dolayı, tam adekvatlıqdan uzaq olan nisbi analogiya izlənildiyini gözardı etmədən, müqayisəni müəyyən mənada şərti səciyyə daşması nəzərə alınmalıdır). Belə ki, dil əlaqələri problemi kontekstində bu qəbildən alınmaların təbiətinə aydınlıq gətirməyə çalışan U.Vaynrayxa görə, bilinqvemlərin danışığında geniş çeşiddə yer alan və «analizə məruz qalmayan şəkildə mənimsənilməyindən», «sadələşən» sintaktik vahidlər, leksik interferensiya faktı kimi qavranılır ki, (məs: dilçi, ABŞ italyancasının tədqiqatçısı Menariniyə istinadən, **azzoraiti** (<that's all right), hər şey qaydasındadır; oldu»; **variuvanni** (<what do you want?) «siz nə istəyirsiniz?»; **goraelli** (<go to hell!) «cəhənnəm ol!» **vazzumara** (<what's the matter?) «nə baş verib?» və ya **siriollo** (<city hall) «rətuşa»; «bələdiyyə»; **sanemagona** (<son of a gun) «fırılacaq») və s. bu kimi faktları qeyd edir, bu da həmin qisim faktları sosio və psixolinqvistik müstəvidə təhlil edən müəllif tərəfindən müəyyən mənada emosional gərginlik amili ilə əlaqələndirilərək «affektiv alınmalar» kimi xarakterizə edilməsinə yol açmışdır¹. Başqa sözlə desək, «interferensiyanın... növünün, danışanın emosional

модели названий, относящихся к анатомии растений в тюркских языках. // Проблема общности алтайских языков, Л.1971, ст.152-160.

¹ У.Вайнрайх Языковые контакты. Киев, 1979.; 82-83.

gərginlik» səviyyəsindəki fərqliliyindən acılılığının yetərincə, qəliz psixoloji problem olduğunu bildirən dilçinin «ikidilli şəxslərin... qrammatik interpretasiyaya laqeyd münasibətindən törəyən «affektiv ifadələrin» «fənlərarası (söhbət, əsasən, dilçilik və psixologiya fənlərindən gedir – A.H.) müstəvidə tədqiq edilməsinin vacibliyini vurğulamaqla, məsələnin, özünün də etiraf etdiyi kimi, sadəcə, təsbiti ilə kifayətlənməsinə baxmayaraq¹, U.Vaynrayx, dolayısı ilə L.Tenyerin «iltisəqiləşmə»ni mümkün edən səbəblərlə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrin lehinə olan fikirlər səsləndirmişdir. Sadəcə olaraq, fransız dilçisi daşdığı semantik yük və təşkil etdiyi kombinasiyaların formal xasiyyətlərini fərqləndirmədən, istənilən növ sintaktik vahidlərin «iltisəqiləşmə» perspektivlərini dəyərləndirmiş olduğu halda, amerikan tədqiqatçısının araşdırmasında, konkret olaraq müvafiq emosional təyinatı gerçəkləşdirən və bu səbəbdən də tez-tez qonşu mövqeləri paylaşan leksemlərin yaratdığı birləşmə daxilindəki «sadələşmə» təhlil edilmişdir. Bu dəyərləndirmələr sayəsində aşkarlanan müddəaların kəsişməsindən daha bir faktın ortaya çıxdığını təsbit etmiş olarıq: təkcə yüksək işlənmə tezliyi deyil, eləcə də emosional gərginlik amili də sintaktik vahidlərin komponentlərinin xəlitələşməsinə təkan verə bilər. Məhz bu məqam – birikməyə sövq edən digər faktorla (əslində, bu amili, yaxın və daimi pozisiyon «qonşuluğ»un aparıcı xüsusiyyəti fonunda, yardımçı faktor kimi, dəyərləndirmək daha düzgün olardı) bağlı hasil olunan fikirlər, başqa bir qrup birikmə faktlarının təhlilinə keçid etmək imkanını qazandırır. Belə ki, haqqında bəhs etmək istə-

¹ У.Вайнрайх Языковые контакты,1979.; 140, 82.

diyimiz «müstəqil söz+müstəqil söz» modeli fuziyon birləşmələrin bir qismini, yuxarıda qeyd olunan istilahlarla - «affektiv ifadə» termini ilə tanımlamaq mümkündür ki, bu da onların meydana gəlməsində morfonoloji dəyişikliklər üçün münbit zəminin mövcudluğu ilə bərabər, emosional gərginlik amilinin də rol oynadığını düşünməyə əsas verir. Söhbət müasir türk dillərinin söz yaradıcılığında kifayət qədər çoxsaylı olan fuziyon təbiətli tipoloji sapma faktları arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən və prepozisiya komponentin daimiliyindən dolayı, ayrıca qrup şəklində nəzərdən keçirilə bilən «nə» sual əvəzlikli xəlitələşmələrdən gedir.

3.4.2. Fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birləşməsi?

İlk öncə, xatırladaq ki, bir çox türkoloqun, o cümlədən Q.İ.Ramstedtin qeyd etdiyinə görə, türk dillərinin sözdəyişmə və sözdüzəltməsi... prefiksləşməni» tanımır¹». N.K.Dmitriyev və E.V.Sevortyan da bu fikri bir daha təsdiqləyərək, müasir Türkiyə türkcəsində, eləcə də, digər türk dillərində prefikslər tapmağa can atan dilçiləri tənqid etmişlər². Deyilənlərlə razılaşsaq da, onu da qeyd etməliyik ki, müasir türk dilində əsl türk kəlməsinin (türk dillərindəki prefikslərin, bir qayda olaraq, alınma təbiətli morfemlər olması məlumdur), müəyyən mənada, prefiksləşməyə yönəlik inkişafda olması müşahidə edilə bilər. Məsələn: **niçin, nasıl, netmek** və s. kimi sözlərdəki [n], «nə» sözündən törəyərək önünə əlavə edildiyi leksemə qeyri-müəyyənlik və ya sual anlamı qazandırmışdır. (Ümumiyyətlə, türk dillərinin müqayisəli tarixi aspektdə təhlilini apar-

¹ Ramstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, ст.27.

² Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М., 1960, ст.36, 89.

miş B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bir qrup sual əvəzliliklərində yer almış «n» elementinin qeyri-canlılığa işarə etdiyini sübuta yetirmişlər¹. A.N.Kononov qeyd edilən nümunələrə; yüksək danışiq tempinin nəticəsi kimi meydana gərdiyini önə sürdüyü (yüksək emosional gərginlikdən törəyən «affektiv ifadələr»dəki birikmə hallarını yada salaq-A.H.) **nideceksin** (<ne ediceksin), **neylemeli** (<ne eylemeli) misallarını da əlavə edir². «Nə» sual əvəzliyinin digər müstəqil sözlə fuziyon xəlitə yaratması faktlarına başqa türk dillərinin leksik materialında da təsadüf etmək mümkündür. Məs: **tatar d.** nərsə (<«nə irs»ə) «nə³» **qaqauz d** nası (l) (<nə asıl) «hansı», «necə⁴», **türkmən d.** nəşe (<nə işə) «niyə⁵». Sonuncu faktla bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, türkmən dili tədqiqatçısı A.P.Potseluyevski, həmin əvəzliyin **nə** və **iş** müstəqil sözlərinin birikməsindən törədiyini bildirdiyi⁶ halda, Azərbaycan araşdırmaçısı H.Mirzəzadə, klassik ədəbi dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunmuş analogi məzmunlu **nişə** və **neşün** əvəzliliklərinin (**Nişə** sormazsan ki, əhvali-dili-şeyda nədir (Füzuli); **Nöşün** bundan əgər qılsa nəzarə (Fə dai) və s.) **nə** və **üçün** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini və ç>ş səs dəyişimi sayəsində fərqli fonetik cildə düşdüyünü bil-

¹ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М. 1986, ст.138.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, ст.44.

³ Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М., 1969, ст.200.

⁴ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М., 1964, ст.62.

⁵ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.26.

⁶ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. ..., ст.26.

dirmişdir¹. İlk baxışdan fuziyon mexanizm məhsulu olması şübhəsiz görünən bu linqvistik faktların, dilçilik ədəbiyyatlarında təqdim olunan tipoloji xarakteristikasına gəlincə, məsələnin heç də ehtimal edildiyi qədər sadə olmadığı üzə çıxır. Belə ki, türkologiyada həmin, bəlkə də, bəsit sayıla biləcək birikmə faktlarına iki fərqli münasibətin hökm sürür və bu da sözügedən sapma elementlərini ümumilikdə «müstəqil söz+müstəqil söz» modeli xəlitələşmə hadisəsinin adekvat dəyərləndirilməsində növbəti maneəyə çevirir. Nəzəri problem isə yenə də morfoloji təsnifat kriterilərinin fərqli yorumları ilə bağlı yaranan qarışıqlıqdan qaynaqlanır. Sözüünü etdiyimiz fərqli yanaşmalardan birincisi və zənnimizcə, daha doğru olanı bu elementlərin flektiv təmayül ünsürü olması fikrini əks etdirir. Daha öncə də, söylədiyimiz kimi, «müstəqil söz+müstəqil söz» tipli xəlitələşmələr türkologiyada, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmamışdır və bu baxımdan təqdim olunan, mülahizə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Söhbət H.Mirzəzadənin «həm *morfonoloji diffuzluğuna (fuziya)* (kursiv-bizimdir – A.H.), həm də intonasyon və kontekstual məzmununa görə **neyləməli** vahidi **nola, nolur** modal sözlərinə uyğundur: **Neyləməli**, göz görür, əqlim kəsir (M.Ə.Sabir²)» mülahizəsindən gedir. Fərqli mövqə türkmən dilində analoji «affektiv ifadə»ləri araşdırmış A.P.Potsuluyevskinin tədqiqatında sərgilənir. Dilçi bu kimi sözlərin yaranmasındakı fuziyon mahiyyət daşıyan proseslərin rolunu inkar etməsə də, ümumilikdə, bu hadisənin inkorporasiyanın türkmən dilindəki relikt izləri

¹ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.118-119.

² Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990, s.246.

olması qənaətinə gəlir və öz fikrini əsaslandırmağa çalışaraq yazır: «*Tam inkorporlaşmanın* ən mühüm əlaməti bir mürəkkəb söz çərçivəsində cümlənin iki baş üzvünün: subyekt və predikatın birləşməsidir... *Türkmən dilinə gəlincə, biz belə bir misal gətirə bilərik ki*, burada...qeyri-müəyyən subyekt-«**nə**» əsası... «**olur - olar**»la bir sözdə birləşmişdir¹ » (kursiv bizimdir.-A.H.) Zənnimizcə, A.P.Potsuludevski gəldiyi nəticədə haqlı deyil. Belə ki, hər hansı bir dildə inkorporlaşan təbiətli tipoloji sampilardan danışmaq üçün bu dilin istənilən bir qramatik kateqoriyasında sözügedən ünsürlərin müəyyən cümlədaxili münasibətlər yaratmağa qadir olduğunu sübut etmək lazımdır. Türkmən dilində (və eləcə də digər türk dillərində) isə yalnız bir halda, qeyri-müəyyən **subyekt** (və ya **obyekt**; sonuncuya dair tədqiqatçı aşağıdakı nümunələri gətirir: «netmək», «neyleyin», «nedersin²» və s.) və **predikatın** bir söz forma çərçivəsində birləşməsi mümkün olmuşdur. Digər hallarda isə – «neşim», «neşe» və s. sözlərdə sual əvəzliyi A.P. Potseluyeludevskiyə görə, təyin funksiyasında çıxış edir³. Deməli, burada yalnız bir söz «**inkorporlaşan**» birikmə kimi meydana çıxır, bu isə əsl mənada holofrastik dil xarakteristikasına uyğun gəlməyən bir hadisədir.

Digər tərəfdən tədqiqatçının təqdim etdiyi misallarda «**nə**» sual əvəzliyinin cüzi istisna ilə saitlə başlayan fel və ad qruplu sözlərin önünə birləşərək fuziyon xəlitə əmələ gətirməsi diqqəti çəkir. Deməli, sözügedən hadisə relikt formanın dildə yaşayan izləri deyil, yüksək danışq tempi zamanı nitqi səliss-

¹ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад, 1945, ст.11-12.

² Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке..., ст.28-29.

³ Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке..., ст.26-27.

ləşdirməyə doğru meyldən doğan obyektiv hadisənin təzahürüdür və o, ilk növbədə fonetik səciyyə daşıyır: A.M.Şerbak türk dillərində nitq prosesi zamanı intonasiyanın qeyri-müvaziliyinin iki qonşu sözün hecaları arasında **sandxi** hadisəsinə yol açdığını qeyd etmişdir¹. Nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə də xarici sandxi – «sözlərin qovşağında mövqe ilə şərtləndirilən səs dəyişimi hadisəsi»² müşahidə olunur.

Başqa sözlə, hər iki aspektdə sözügedən nümunələrdəki birikmə halları öz fakültativliyi ilə seçilir. Doğrudur, inkorporlaşan quruluş üçün də fakültativlik yad deyil və U.L.Çeyf əksər hallarda felə məhz postsemantik patientin və çox vaxt da qeyri-canlı məfhum bildirən isim kökünün inkorporlaşdığını qeyd edir³. İlk baxışdan, hər iki halda müəyyən istisnaların mövcud olması haqqında təəssürat yarana bilər. Lakin türk dillərindəki fakültativlik sözün öz fonetik cildinin məhdud imkanlarından dolayı («**nə**» samitlə başlayan sözlərə assimilyativ təsir etmək iqtidarında deyil), müəyyən analogiya əsasında bir qrup leksik-qrammatik məna daşıyıcıları ilə fuziyon birikmə yaratmaqda aciz olmasında təzahür tapırsa, inkorporlaşan dillərdəki sözügedən qəbildən olan fakültativlik həmin quruluşun struktur özəlliklərindən qaynaqlanır.

Deməli, türk dillərində müşahidə olunan **neyləmək**, **nasıl**, **nəşə** və s. kimi linqvistik faktlar müasir dildə keçmiş dil quruluşu qatının relikt formaları kimi deyil, daha sonrakı mərhələdə dayanan morfoloji struktura keçid cəhdləri kimi açıqlana bilər.

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, ст.108-109.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, ст.394.

³ Трубецкой Н.С. Основы фонологии М., 1960, ст.320.

Onu da qeyd edək ki, bu fuziyon xəlitələşmə faktorlarının təhlili problemi müəyyən mənada tipoloji sapma xarakterli törəmə sait uzunluqları məsələsi ilə əlaqəliyini də ortaya qoyur. Belə ki, tarixi – dialektoloji səpkili araşdırmasında E.Əzizov «saitlə bitən və saitlə başlayan» sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin qovuşması»ndan törəyən uzun e səsinin təkcə müasir şivələrdə (məs: ne:lədin (Naxç); ne:lirsən (Cəbr.) və s.) deyil, klassiklərimizin dilində istifadə olunan leksemlərdə də (məs: nedəlim (Füzuli); nedim, netdin, nedərdi (Fədai) və s.) təsadüf olunduğunu» qeyd etmişdir¹. Problemin təhlilində yaranmış obyektiv şərait – bu kimi faktları məhz diaxronik müstəvidə araşdırmış tədqiqatların (H.Mirzəzadə, E.Əzizov və b.) mövzu ilə bağlı dəyərləndirmələrə cəlb edilməsi, həmin birikmələrin «tarixiliyi» ilə əlaqəli məqamlara münasibət bildirmək zərurətini ortaya qoyur.

Dil və nitq dixatomiyası (D.de Sössür) birincinin sosial, statik, sinxronik, rəşional mahiyyətinin – digərinin fərdi, dinamik diaxronik, emosional təbiətinə qarşı qoyulmasından törəmişdir ki, bu «əks»liyin arasında kəskin səddin çəkilməsinin real gerçəklikdəki proseslərin altyapısını tam xarakterizə etmək iqtidarında olmadığından sonrakı dövr dilçiləri tərəfindən bir çox halda da uğurlu əlaqələr sistemi kimi səciyyələnen «dil-norma-nitq» (E.Koseriu) modeli² ortaya çıxmışdır. «Yazılı dilin şifahidən həmişə geri qalması» (Vandries) ilə bağlı fikri³ xatırlasaq, ayrı-ayrı fərdlərin canlı danışığında uzual səciyyə kəsb etməyə başlayan və deməli,

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.132.

² Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş.B., 2006.

³ Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М., 1937, ст.253.

növbəti mərhələdə dil normasına çevrilmə ehtimalı olan dəyişiklikləri izləmək üçün ən optimal yollardan biri məhz fərqli nitq formalarını tədqiqata cəlb etməkdir, başqa sözlə, orijinala maksimal yaxın şəkildə yazıya alınmış canlı danışığın öyrənilməsidir. Bu mənada, daha öncələr bildirdiyimiz kimi, subyektivizmdən kənar – tam obyektiv şəkildə, yəni müəllif fərdiyyətindən doğan üslubi özəlliklərlə yüklənməyən, xalqın dil təfəkkürü süzgəcindən keçərək arınmış və onun (dilin) norma çərçivələri ilə sərhədlənməyən ən saf halını qoruyub saxlayan folklor nümunələri dil quruluşundakı müxtəlif dövrlərə aid tipoloji tendensiyaların araşdırılması üçün əvəzsiz məxəz rolunu oynayır. Problemlə bağlı tədqiqata cəlb etdiyimiz xalq yaradıcılığı örnəkləri bizə istər «dil-norma-nitq» modeli əsasında reallaşan arasıkəsilməz regenerasiya, istərsə də tipoloji müstəvidəki təkamül prosesləri ilə əlaqədar ümumi səciyyə daşıyan bəzi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Konkret olaraq «nə» sual əvəzlikli xəlitələşmə faktları ilə bağlı məsələyə qayıdaraq qeyd edək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinin statistik təhlili bu səpkili birikmə hallarının sözügedən eposun dili üçün yetərinə kütləviliyini ortaya qoyur (eposun dilinin statistik təhlili bu qəbil-dən olan **nedəlim; neylər, neçin; nola və s.** birikmə faktlarının 34 dəfədən az olmayaraq, təsadüf edildiyini müəyyənləşdirmişdir¹).

Eyni fikri ədəbi dillə müqayisədə mütəhərriqliyi ilə seçildiyindən dilimizdəki potensial halda mövcud olan fu-

¹ Mahmudov M., Vəliyeva K., Sultanov V., Pines A. Kitabi Dədə Qorqudun statistik təhlili. B.: Elm, 1999, s. 54-55.

ziyon xəlitə yaratmaq tendensiyasını əyani şəkildə ortaya qoyan dialektlər haqqında, daha dəqiq söyləsək, həmin dialektlərin «ədəbi forması» olan folklor nümunələri haqqında da söyləmək mümkündür.* Təqdim olunan misallardakı fuziyon elementlər «nə» sual əvəzliyinin digər müstəqil sözlə xəlitələşməsi yolu ilə vahid leksemə çevrilməsi nəticəsində gerçəkləşən tipoloji sapma hadisəsi üçün spesifik örnəkləri təcəssüm etdirirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daha öncə də söylənildiyini kimi, bəzi türk dillərində bu kimi hallar adekvat yazı həllini tapdığı halda, dilimizin müasir orfoqrafik normaları həmin qəbildən olan xəlitələşmələrin yazıda əks olunmasının qarşısını alır. Lakin bununla belə, müasir mətbuatın dilində şifahi nitqdə geniş biçimdə istifadə olunan bu «leksem»lərin qeyri-normativ yazıya alınması hallarına da təsadüf etmək mümkündür.**

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modelli birikmə halları ilə bağlı dəyərləndirmələrimizi (xəlitələşmə məhsulu olan ayrı-ayrı leksemələrin etimoloji təhlili məsələlərinə daha artıq yer vermədən) mövzu ilə bağlı nəzəri ümumiləşdirmələr

* Məs: Bir nənədən almadığ,
Necollığ bacı-qardaş? [Kərkük folkloru antologiyası. B,1987. (tərtibçi: prof.Q.Paşayev.); səh.166]

Nəldi qəridən oldu
Zilfi sarıdan oldu [Kərkük folkloru ... ;səh.169]

...Sənnən ayrı düşünin
Nolacaq halı, gözəl [Kərkük folkloru;səh.273]

Fəqir oğlan neyləsin
Hər nə edər qız edər [Kərkük folkloru;səh.50]

** Məs: «Əşi, bilirsən neyləyirdi?!» («525-ci qəzet» 27.IV.2001); «Noolar, sən də yatma, dur» («Yeni Musavat» 17. IV.2001).

apararaq yekunlaşdırmaq istərdik. Belə ki, təqdim olunan dəyərləndirmələr bu model əsasında ortaya çıxan fuziyon birikmələr arasında müəyyən təsnifatlandırma aparmaq üçün maraqlı material təqdim etmişdir ki, bu əsasda da biz həmin xəlilələrin yaranma üsuluna görə, iki qrupa bölünməsinə mümkün hesab edirik. Zənnimizcə, birinci qrupa müəyyən semantik missiya ilə daim yanaşı işlədilən istənilən iki sözün bazasında meydana gələn **tuvin d. sarjaq** «yağ (inək yağı)» (<sarıq «sarı» +çaq «yağ») [tuv¹], **bilərzik** (<bilək+üzük), **bayaq** (<bu+yaq), **abi** (<ağa+bəy) və s. bu tipli birikmə halları aid edilə bilər. İkinci qrupun isə hər hansı bir (post-pozisiyon və ya prepozisiyon mövqedəki) ortaq komponentə əsasən, müəyyən semantik ümumilik qazanan leksik qruplaşmaları ehtiva etdiyini söyləmək mümkündür. Məs: mon-qol dilində ortaq oder «gün» leksemının iştirakı ilə meydana gəlmiş **üster** «dünən», **nöqöödür** «birisi gün»; **urcadör** «sırağa gün» zərfləri və ya türk dillərindəki işarə (bu, şu) və sual əvəzlilərinin (nə) postpozisiyadakı müstəqil leksemlə birikməsindən törəmiş **bura**, **şura**, **nərə** və s. bu kimi sözləri həmin qrupa daxil etmək olar. Hətta səthi statistik analiz sonuncların daha çoxsaylı olmasını düşünməyə əsas verir. Ehtimal ki, bu onların semantik «missiyası» ilə əlaqədardır. Belə ki, yuxarıda təqdim olunan nümunələrdən və araşdırmanın bu bölümündə nəzərdən keçirilən leksik faktlardan görüldüyü kimi, sözügedən qrup üçün ümumi semantikanın (məs: **yelək**-ümumiyyətlə, «meyvə» və **çiyələk**, **göbələk**) ayır-ayrı çalarlar üzrə konkretləşməsi xarakterikdir. Və bu mə-

¹ Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1.

qam onun çoxsaylılığını şərtləndirən aparıcı amildir. Həmin faktorun altyapısını təşkil edən səbəbə gəlincə, çox güman ki, o, dil ilə sarsılmaz vəhdət təşkil edən təfəkkürün inkişaf spesifikasiyası ilə sıx bağlıdır. Belə ki, «hissi-konkretlikdən çıxış edərək abstraktlıqdan keçib təfəkkürdəki (keyfiyyətə yeni olan – A.H.) konkretliyə doğru hərəkətin özündə, ilk növbədə, analiz və sintez kimi üsulları ehtiva etdiyini» əsas götürsək, sintez sayəsində, ortaqlığı təsbit edilən əşya və hadisələrin, «hissələri bir-birindən ayıran spessifikasiyi fiksə edən analiz» sayəsində daha konkretliklə fərqləndirildiyini görəcəyik¹.

3.4.3. Qədim leksik plastda yer almış bir qrup fuziyon birikmə faktları haqqında

«Müstəqil söz+müstəqil söz» modeli fuziyon birikmə hallarının, leksikanın qədim plastında qərar tutan digər qrup sözlərdə də yer aldığını ehtimal etmək mümkündür. Söhbət **bura, şura, nəre** və s. bu tipli leksemlərdən gedir. Hələ vaxtilə 1846-cı ildə M.Kazımbəy «hara» zərfinin etimologiyasına aydınlıq gətirməyə çalışaraq onun iki müstəqil komponentin (**ha** və **yer**)* birikməsindən əmələ gəldiyini öne

¹ Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М., 1963, ст.303-304.

* İşarə əvəzliyi ilə müstəqil leksemlərin birikmə hallarını belə, böylə, şöylə kimi zərflərdə də izləmək mümkündür. Doğrudur, Ə.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, sonuncu komponentlə bağlı V.Kotviç, F.D.Aşnin, L.A.Pokrovskaya, A.N.Kononov, K.M.Musayev və başqaları tərəfindən fərqli mülahizələr irəli sürülsə də (Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B.,1992, s.208-215), istənilən halda nəzərdən keçirilən leksemlərin fuziyon mexanizm təzahürü olması faktı, zənnimizcə, şübhəsizdir.

sürmüşdür¹. Başqa sözlə, burada iki söz qovşağındakı sərhəd «pozulması» sayəsində meydana çıxan tipoloji anomaliya faktının – fizuyon xəlitələşmə prosesinin yer alması təsbit edilə bilər. G.Paulun «sintaktik birləşmənin mürəkkəb sözə keçməsi o qədər tədrici bir prosesdir ki, onlar arasında (sintaktik birləşmə və mürəkkəb söz – A.H.) dəqiq sərhəd çəkmək qeyri-mümkündür²» [fikrindən çıxış edərək deyə bilərik ki, konkret olaraq, sözügedən komponentlərin – danışıq anında «qonşu» mövqedə işlənən «ha» və «yer» sözlərinin məhz hansı məqamda iltisacı əsaslı birləşmə təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək çətin olduğu kimi, xəlitələşmə meyllərinin baş qaldırdığı dönmə də təxmin etmək mümkünsüzdür. Artıq mürəkkəb söz olmaqdan çıxaraq bölünməz bütövə çevrilmiş **hara** sözünün analoqu olan **bura, ora, şura, nerə** və s. bu kimi zərflərə gəlincə, onlar da öz növbəsində, birikmə təşkil edən komponentlərdən məhz prepozisiya mövqeyində olan element sayəsində differensiallıq qazanmağa müvəffəq olmuşlar. Yeri gəlmişkən, işarə əvəzliliklərində müşahidə olunan oxşar vəziyyət (**böylə, şöylə, öylə**) problemə tipoloji müstəvidə çözüm gətirməyə çalışan A.P.Potsulevskini «qədim türklərin inkorporasiya şəraitində mövcud olmuş sintaktik quruluşlu nitqinin relikt izləri³ ilə bağlı qənaətə gəlməyə vadar etmişdir.*

¹ Казымбек М.Общая грамматика турецко - татарского языка. Казань,1846, ст.122.

² Пауль Г. Принципы истории языка. М.,1960, ст.388.

³ Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, ст.140.

* Bu ehtimal ilk dəfə azərbaycanlı alim tərəfindən səsləndirilməsinə baxmayaraq, müvafiq ədəbiyyatlarda onun müəllifliyi yanlış olaraq, bu fikri beş il sonra (1851) təkrarlayaraq, dolayısı ilə müdafiə etmiş O.Bötlinqin adı ilə bağlanılır (Məs: Ашнин Ф.Д. Об этимологии азербайджанских,гагаузских,крымско-татарских и турец-

Əgər qeyd olunan sözlərin birinci komponentləri üzvlənmə zamanı daha uğurlu mövqedədirsə («bura»da – **bu**, «şura»da – **şu** və s. aydın sezilən və məna differensiyasını icra edən elementlərdir), birikmənin ikinci hissəsinin məhz hansı sözün deformatsiyaya uğramış variantı olması ilə bağlı birmənalı fikir mövcud deyil. Belə ki, polemika əsasən M.Kazımbəy – O.Bötlinq mülahizəsinin («yer» sözü ilə bağlı) tərəfdarları və V.V.Radlovun «ara» hipotezini qəbul edənlər arasında gedir.

Birincilər sırasında olan M.Ryasenen **nərə** (<**nə yer**) sözünün heca düşümü kimi fonetik prosesin nəticəsində meydana gəldiyini qeyd etmişdir¹. M.Kazımbəyin ehtimalının əleyhidarlarından N.K.Dmitriyev isə **ara** sözünün (saitlərin harmoniyasına müvafiq şəkildə) **bu (bura<bu ara), şu (şura<şu ara)** və s. sözlərlə, vurğusuz saitin reduksiyası ilə müşayət olunan birikmə əmələ gətirdiyini qeyd etmişdir²). Bu iki fərqli yanaşma ilə bağlı, bəlkə də, ən oricinal mövqeyi F.D.Aşnin ortaya qoyur: Türkoloq **bura** sözünün etimologiyasının izahında V.V.Radlov mülahizəsinə üstünlük verdiyi halda, **nere**-nin üzvlənməsində M.Kazımbəy hipotezini tətbiq edir³. Əslində, **bura** və **nere** sözlərinin istər yaranma üsulunda, istərsə də son komponentlərinin fonetik cildində ciddi fərqlilik yoxdur. Belə olan təqdirdə, dilçinin tərəd-

ских имён типа BURA (Бура) «это место». / Тюркологические исследования». М.- Л., 1963, ст.96).

¹ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М., 1955, ст.46.

² Дмитриев Н.К. Наречия места в турецком языке. / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л., 1951, ст.157.

³ Ашнин Ф.Д. Об этимологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имён типа BURA (Бура) «это место». / Тюркологические исследования». М.- Л., 1963, ст.103.

düdüne yol açan səbəbləri müəyyənləşdirmək və ümumiyyətlə, hipotezlərdən hansının daha doğru olması ilə bağlı məsələyə münasibət bildirmək lazımdır.

«y» konsonantının protetik samitlər sırasında yer alması, eləcə də, dilimizin arxaik leksik qatında, fonetik variantların müstəqilləşməsi sayəsində əmələ gəlmiş kifayət qədər sözün mövcudluğu faktı, semantik yük və fonetik cild baxımından müəyyən oxşarlığa malik olan bu leksemlərin özlərinin də həmin üsulla meydana gəldiyini ehtimal etmək imkanı qazandırır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bir çox tədqiqatlarında iltisqi dillərdə qrammatik mənə daşıyıcılarının müstəqil sözlərin deleksikalizasiyası nəticəsində ümumiləşdirilmiş (kəmiyyət, zaman, hal və s. ilə bağlı) anlam kəsb etməyə başlamasından dolayı, əmələ gəlməsi haqqında postulatdan (şəkilçilərin digər üsullarla meydana gəlməsi) faktları da təsadüf edilir ki, bunlar da özləri ilə tipoloji anomaliya hadisəsini təcəssüm etdirir. Bax: səh «şəkilçi ab-lautu»...) çıxış edən A.M.Şerbak **-ra**, **-rə** şəkilçilərinin **ara** və **yer** sözləri ilə genetik bağlılığının (məhz, hər iki sözlə «qohumluq» əlaqələrinin mövcudluğundan söhbət gedir – A.H.) xüsusi sübuta ehtiyacı olmadığını bildirmişdir¹ (Maraqlıdır ki, A.M.Şerbak bu dəfə, əslində fuziya prosesinin məhsulu kimi səciyyələndirilə biləcək hadisədən – **yer** və **ara** sözlərinin –ra, rə şəkilçisinin iştirakı ilə meydana gəldiyindən söz edir). Bu mənada, dilçinin ehtimalının doğruluğunu sübuta yetirə biləcək bir fakta nəzər salmaq kifayətdir: digər türk dillərindən fərqli olaraq, kumik dilində işarə və

¹ Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра», «-ри», «-ру» в тюркских языках. // Советская тюркология, 1970, № 6, ст.30.

şəxs əvəzlilikləri (III şəxs) hallanarkən yönlük halda – **yar** şəkilçisindən istifadə edilir. Məs: buyar, şuyar, oyar¹. **Ara** və **yer** leksemlərinin genetik ortaqlığı ilə bağlı ehtimalın lehinə işləyə biləcək dolayı sübut kimi, **ər** sözünün türk dillərində **yer/yər** variantlarında da təzahür tapdığını və «-sözünü mövqedə **h/y** samitlərinin işlənməsinin... qədim larinqal tələffüzün yadigarı» olduğunu bildirən F.Cəlilovun həmin leksemin «daha dərin qatda **«Məkan» - «yer» - «hərəkət» - «adam» - «kişi»** (kursiv bizimdir – A.H.) anlamları üzrə semantik şaxələnmə keçirmiş ar/er morfemi ilə bağlılığı haqqında mülahizəsini² nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Belə ki, **ər** və **yer** leksemlərinin homogenliyi ehtimalı, protetik samit faktorunun iştirakı ilə əlaqələndirilə bilən və daha yaxın semantik bağlılığa malik olan **ara** və **yer** leksemlərinin «qohumluğu»nun heç də məntiqdən kənar fərziyyə olmadığını düşünməyə əsas verir. Qeyd olunanlar isə öz növbəsində daha öncə sözünü etdiyimiz qrup leksemlərin etimologiyası ilə bağlı M.Kazımbəy və V.V.Radlov versiyalarının heç də «barışmaz» mövqedə dayanmayaraq bir-birini tamamladığı fikrini təsdiqləmiş olur.

3.5. Aqlütinativ dillərdəki flektiv (daxili fleksiya və fuziya) təmayüllü elementlərin təsbiti işində morfonoloji araşdırmaların rolu haqqında

İltisəqi dillərin morfoloji sistemində, daha dəqiq desək, morfoloji və fonetik yarusların həmhüdüdü zonasında baş

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, ст.147.

² Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988, s.141-142.

verən tipoloji sapma hadisələri haqqında dəyərləndirmələrimizi yekunlaşdıraraq onu əlavə etmək istərdik ki, sözügedən linqvistik faktların tipoloji təbiətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı meydana gələn problem, ilk növbədə, morfoloji təsnifatla bağlı bir çox sualların hələ də birmənalı şəkildə cavablandırılmamasından qaynaqlanır. Belə ki, əksər hallarda fonetik proseslərin iştirakı həmin elementlərin tipoloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması işinə əngəl törədir. Bu gün iltisacı dillərdəki tipoloji sapmaların dəyərləndirilməsi zamanı çətinlik törədən amillər, nə qədər qərribə görünsə belə, vaxtilə bir çox halda flektiv dillərin özlərinin daxilində cərəyan edən proseslərin morfoloji funksiyanı üstləndiyini görməyə mane olurdu. S.B.Bernşteyn hind-Avropa dillərindəki ablautun uzun müddət fonetik hadisə kimi dəyərləndirildiyini (xüsusilə gənc qrammatiklər – K.Bruqman, Q.Qubşman, B.Xirt və başqaları tərəfindən bu fikrin inkişaf etdirildiyini söyləmək olar) və hətta müasir dilçilikdə də bu kimi mülahizələrin özünə tərəfdar qazandığını, ələlxüsus, slavistlərin alteransiyalar problemini sırf fonetika aspektində çözməyə çalışdıqlarını qeyd etmişdir¹. Deməli, bütün məsələ dilin yarusları arasında sıx qarşılıqlı əlaqəsi olan sistem təbiətilə bağlıdır. Vaxtilə hökm sürmüş skeptik münasibətə baxmayaraq, hazırda flektiv dillərdə müşahidə olunan səs əvəzlənmələri halları, bu dillərin tipoloji təbiəti müstəvisində asanlıqla izah oluna bilər.

Dilin fonetik və morfoloji yarusları arasında kəskin sədd çəkmənin mümkünsüzlüyünü vurğulayan L.R.Zinder

¹ Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4, ст.45.

də bir çox dilçilərin morfoloji funksiya daşıyan səs əvəzlənmələrini «daxili fleksiya» adlandırılmasının heç də təsadüfi olmadığını (və müvafiq şəkildə, sözdəyişmə qaydalarını) deyərək, morfologiyanın çox vaxt məhz fonetik qaydalara müraciət etdiyini bildirmişdi¹. Lakin tədqiqatımızın obyektini təşkil edən dil faktları ilə bağlı problem ondan ibarətdir ki, bir çox halda qəbul edilmiş standartlar dəyərləndirmənin dolğun biçimdə aparılmasına heç də yardım etmir. Bunun nəticəsidir ki, iltisacı dillərdəki bir çox fonetik əvəzlənmələrin (söhbət daha çox kök morfem daxili alternasiya hallarından gedir) ya aqlütinativ, ya da flektiv təmayülə aidiyyəti (eləcə də bu və ya digər səviyyəli yaxınlığı) məsələsində qəti seçim tələbi bu seçimin sonuncunun lehinə olmasının qarşısını alır. Belə ki, həmin əvəzlənmələr əksər hallarda iltisacı dillərin spesifikliyi ilə şərtlənilir (məs: «əksinə sinharmonizm» - uyğur (türk) «umlaut»un da olduğu kimi) və bəzi tədqiqatçıların heç bir fərq görməməsinə baxmayaraq, əsl flektiv tendensiyalardan müəyyən qədər seçilir. Lakin konkret dil müstəvisindən irəli gələn spesifik, həmin elementlərin qeyri-iltisacı tipoloji mahiyyətini etiraf etməyə mane olmamalıdır. Axı, hətta insirafi dillərin özündə belə, P.S.Kuznetsovun bildirdiyi kimi, «istənilən dilin səs əvəzlənmələri sistemi özü ilə ardıcıl laylaşmalar sırasını təcəssüm etdirib, ... ayrı-ayrı əvəzlənmələrin morfemləşmə səviyyəsi, yəni dilin morfoloji yarusunda oynadığı rol fərqli ola bilər²», iltisacı dillərdəki alternasiyalar da, tipoloji dəyərləndirmə zamanı standartlaşmış qəliblərlə müqayisədə müəyyən güzəşt qazana bilərlər.

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979, ст.13-14.

² Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4, стр.45.

Bu zaman inkişafın tədrici (yəni, sıçrayışları tanımayan) bir proses olduğu da göz önünə alınmalıdır. Deməli, sözügedən lingvistik faktlar fonetika və morfolojiya arasındakı aralıq zəmində nəzərdən keçirilməlidir.

Tipoloji delimitasiya zamanı («fonetika və morfolojiya arasındakı birləşdirici həlqə olan») morfonologiyanın nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayan N.S.Trubetskoy da, elə bu qəbildən faktlara əsaslanaraq, «güman ki, dil tiplərinin morfoloji aspektdən müəyyənləşdirilməsi zamanı bütün yer kürəsi dillərinin rassional tipoloji təsnifatının tərtibi üçün imkan yaranacaqdır» - fikrini irəli sürmüşdür¹.

Maraqlıdır ki, flektiv dillərin, konkret olaraq «german dillərinin tipologiya şkalasındakı yeri yalnız sırf morfoloji xarakteristika ilə deyil, eləcə də morfoloji keyfiyyətlərlə sıx şəkildə əlaqəlidir²». Lakin onu da qeyd etməliyik ki, problemin sırf morfoloji təsnifatın meyarlarından (yəni onların qeyri-müəyyənliyindən) qaynaqlandığını söyləmək yanlışlıq olardı. Belə ki, məsələnin daha dərin qatlarda yatan kökləri var. Bu da səs əvəzlənmələri probleminə münasibətdə dilçilik ədəbiyyatında hökm sürən qarışıqlıqla bağlıdır. Vaxtilə B.de Kurtene «ənənəvi alternasiyaların kökünün fonetikada olmadığını» və bununla belə onların qrammatikada nəzərdən keçirilməsinin də mümkünsüzlüyünü qeyd etmiş və bu da, öz növbəsində A.A.Reformatskinin «onda dil sistemi və dil haqqında elm sistemində «ənənəvi əvəzlənmələr»in yeri ha-

¹ Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, стр.118.

² Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфология в описании языков. М., 1983, стр.103.

radadır?» - haqlı sualını dođurmuşdur¹. Səs əvəzlənmələrinin dil yaruslarının iyerarxiyasındakı yeri problemi F.de Sösürü də maraqlandırmışdır. İsveçrə dilçisi onların arasında təsnifata yol vermədən, birmənalı şəkildə «qrammatika və sinxroniyaya aidiyyatlıq»ını təsbitləmiş və genezis etibarilə fonetik səviyyədən başlanğıc götürmələrinin buna (qrammatikaya aidliyə – A.H.) qətiyyən mane olmadığını vurğulamışdır²». Deməli, problem harda isə fonetika və morfoloqiyanın həmhüdüdü zonasında cərəyan edən proseslərdən qaynaqlanırdı və bunu olduqca düzgün dəyərləndirən N.S.Trubetskoy bir çox sualları aradan qaldırmağa yönəlmiş yeni elmi təlimin – morfonolojiyanın əsasını qoydu.

Morfonolojiyanın banisinin onun (yəni morfonolojiyanın) təkcə sami və hind-Avropa dillərinin qrammatikalarında yer almadığı və əsl mənada morfoloqiyası olan istənilən dildə izləniləndiyi ilə bağlı tezis³, ilk növbədə, digər Praqa funksionalisti V.Skaliçkada skeptik münasibət doğurmuşdur. O, türk dili strukturunda türk morfonolojiyası haqqında danışmağa əsas verə biləcək faktların mövcud oluması haqqında fikir irəli sürmüş və bəzi hallarda təqdirlə qarşılanmışdır⁴. Bu mülahizənin əsassızlığı türkoloqların dəyərləndirmələri sayəsində⁵ sübuta yetirilmişdir.

¹ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) // Вопросы грамматического строя. М., 1955, стр.100.

² Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4, стр.46.

³ Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии // Пражский лингвистический кружок. М., 1967, стр.116.

⁴ Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4, стр.56.

⁵ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988; Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985; Зайхоев В.И. Фонология и

İlk dövənlərdə iltisacı dillərdəki morfonoloji potensialın tam dəyərləndirilməməsi məhz qəlibləşmiş «Avropa model»i ilə əlaqədardır. Yeni meyarların tətbiqi isə sırf fonetik müstəvidə çözümlənən bir çox problemin həllinə imkan verə bilərdi. Bu mənada maraqlıdır ki, türk dillərində variantlarının sayı bəzən hətta on altıyadək yüksələn (məs: yakut dilində: -lar//-ler//-lor//-lör; -dar//-der//-dor//-dör; tar//-ter//-tor//-tör; nar//-ner//-nor//-nör) şəkilçilərin fonetik cildinin morfoloji interpretasiya qazanmış assimilyasiya prosesinin nəticəsində differensiyallaşdığını önə sürən A.Məmmədov onların məhz morfonologiya müstəvisində təhlil etməyi təklif edirdi¹.

Yeni yanaşma ilə bağlı, ilk öncə, onu bildirmək istərdik ki, biz iltisacı dillərdə yer alan bütün səs əvəzlənmələri hallarının və konkret olaraq, tədqiqat sırasında nəzərdən keçirdiyimiz linqvistik faktların birmənalı şəkildə flektiv təbiətə malik olması ilə bağlı iddia irəli sürməkdən uzağıq. Lakin həmin elementlərin yetərinə kütləviləşməsi və artıq dil sistemi üçün nəzərə cərpacaq dərəcədə əhəmiyyətli çəki qazanması onların hansı tipoloji təmayülün, belə demək mümkünsə, «xeyrinə işləməsini» görməməzlikdən gəlmənin yanlışlıq olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Bir məqam heç bir şübhə doğura bilməz: iltisacı və insirafi təmayüllərin həmhüdüdü zonasında yer alan bu proseslər tipoloji mahiyyət baxımından sonuncuya daha yaxındırlar.

морфнология агглютинативных языков (особенности функционирования систем фонем). Новосибирск, 1980; Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1965; Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqatlar, 1999, № 3; Məmmədov A.M. Ассимиляция в свете взаимоотношения фонетики и грамматики // Советская тюркология, 1972, № 4.

¹ Məmmədov A.M. Ассимиляция в свете взаимоотношения фонетики и грамматики // Советская тюркология, 1972, № 4, стр.14, 16.

Zənnimizcə, bu gerçəkliyin təkcə bəzi konkret sahəli araşdırmalar səviyyəsində deyil, normativ qrammatikaları əhatə edə biləcək şəkildə etirafı (doğrudur, nadir istisnalar mövcuddur¹, iltisacı təmayül haqqında, xüsusi ilə kök morfemin muxtariyyəti ilə bağlı postulatların şərtiliyi ilə bağlı gümanlara son qoyacaq. Bu kimi yanaşma metodik planda da doğru addım olardı. Nümunə üçün qeyd edək ki, inkorporlaşan dilin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş tədqiqatda bu dildə iltisacı təmayülün aktiv iştirakının və eləcə də flektiv ünsürlərin yer almasının açıq etirafı² nivx dilinin strukturu ilə tanışlıq zamanı yarana biləcək sualları daha öncədən cavablandırmış olur.

Qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək bildirmək istərdik ki, daha öncəki bölümlərdə araşdırılan tipoloji sapma elementləri, iltisacı dil quruluşunun sonrakı dövrlərinə təsadüf etdiyindən onlar (haqqında qeyd etdiyimiz, lakin fonetik və morfoloji yarusların həmhüdüdü zonasında yer alan sapma elementlərinin təhlili çərçivəsində dəyərləndirilməsi məqsədəuyğun olmayan və araşdırılmasını növbəti tədqiqatlara saxladığımız səs əvəzlənməli sözyaradıcılığından fərqli olaraq), əvvəlki struktur mərhələsinin reliktləri sayıla bilməz. Bu səbəbdən də, onların iltisacı dillərdə iştirak payının azalacağını güman etmək yanlışlıq olardı. Lakin flektiv təmayülə yaxın, bu qəbildən olan sapma ünsürlərinin çəkisinin artacağını və bununla da, «dil paradiqmasında morfonoloji hadisələrin iştirak payının radikal dəyişməsinin, (dilin) tipoloji özəlliyini eyni radikallıqla yeni-

¹ məs: Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941, стр.24, 51.

² Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л., 1965, стр.26, 71-73.

ləşməsinə gətirib çıxarması¹» fikrinin iltisacı dillərdə əyani şəkildə gerçəkləşəcəyini və belə olduğu halda, həmin hadisənin nə zaman reallaşacağını dəqiq proqnozlaşdırmaq da dilçiliyin imkanları xaricindədir. Belə ki, dilin struktur cəhətdən yenidən şəkillənməsi olduqca uzunmüddətli və tədricən cərəyan edən bir prosesdir. Lakin türk dilləri arasında **iltisacı – fuziyon quruluşa doğru inkişafda olması** faktı konstataasiya edilmiş türkmən dili² bu dil ailəsində baş verən hadisələrin tendensiyasına işarə edir.* Aqlütinativ quruluşlu fin-uqor dillərində müəyyən paradigmatik münasibətlərin icrası zamanı flektiv təbiətli mexanizmin tez-tez işə düşməsi bir çox tədqiqatlarda təsdiqlənmişdir. Xatırladaq ki, V.I.Lıtkin, fin-uqor ulu dilinin tamamilə aqlütinativ olduğu halda, ondan törəyən müasir dillərdə «flektiv xarakterli xüsusiyyətlərin» geniş şəkildə təzahər tapdığını bildirmişdir³. Onun fikirlərinə şərik çıxan digər fin-uqorşünas alim K.Y.Maytinskaya da həmin ailəyə daxil olan dillərin, istisnasız olaraq, hamısında insirafi elementlərin müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir⁴. Problemi daha kəskin şəkildə qoyan G.İ.Kert isə saam dilinin əsasında, ümumiyyətlə, təkcə aqlütinasiyanın deyil, «iki müxtəlif tipin dayandığı» (söhbət aqlütinativlik və flektivlikdən gedir – A.H.) və istər saam dilinin, istərsə də fin və eston

¹ Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М., 1983, стр.103.

² Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, 1975, стр.45.

* Müqayisə üçün xatırladaq ki, analitik flektiv quruluşlu olmuş bolqar dili də, öz ədəbi variantında, bu istiqamətli dəyişiklikləri təsbit etmiş slavyan qrupuna daxil olan ilk dildir. Bu isə digər qohum dillərin danışıq formasında cərəyan edən proseslərin, ümumi tendensiyanın mücdəçisi olduğunu düşünməyə vadar edir.

³ Основы финского-угорского языкознания. М., 1976, стр.22.

⁴ Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финско-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М., 1974, стр.217.

dillərinin artıq «təmiz iltisəqilik»dən yetərincə uzaq olduğunu önə sürmüşdür¹. Flektiv yönümlü elementlərin çəkisinin yüksəldiyinin monqol dillərinə nəzərən də təsbit edildiyini yada salsaq, dəyişikliklərin istiqamətini təxmin etmiş olaraq. Qəti mühafizəkarlığını əsrlər uzununu qorumağa müvəffəq olan iltisəqi quruluşun yaxın gələcəkdə tipoloji anlamda metamarfoza uğramayacağına əmin olsaq da, F.de Sössürün fonetik dəyişikliklərin (artıq müəyyənləşdi ki, morfonoloji dəyişikliklərin – A.H.) dilin qrammatik özəyini silkələməyə qadir olması ilə bağlı məlum fikri² və eləcə də həmin kontekstdə nəzərdən keçirilən tipoloji sapma faktları, bəzi aqlütinativ dillərdə bu konservatizmin bir qədər səngimək üzrə olduğunu düşünməyə əsas verir.

¹ Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финнско-угорского языкознания, М.-Л., 1962, стр.144-145.

² Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М., 1993.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

– Linqvistik tipologiyanın iki əsrlik tarixi boyu ən müxtəlif mərhələlərdə aqlütintiv dil tipinin «primitivliyi» və «əlverişsizliyi» ilə bağlı söylənilən fikirlər; habelə qeyri-flektiv quruluşlu dillərə münasibətdə sərgilənən «hind – Avropa təkübbürü» heç bir məntiqi əsasa söykənmir və faktiki bazadan məhrumdur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təbiətli elementlərin təsbitini çətinləşdirən başlıca maneə qismində bu təmayüllərin arasındakı delimitasiya probleminin birmənalı həll qazanmaması nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, dil tipinin «ideal» reallaşma mümkünlüyünü önə sürən bir qrup tədqiqatçılar sapma faktlarının təsbitinə şans tanımadığı kimi, tam əks yanaşma sərgiləyərək onlar (bu təmayüllər) arasında prinsipial fərqi mövcudluğunu inkar edən araşdırmaçılar da anomaliya ünsürlərinin mövcudluğunu nəzəri cəhətdən, demək olar ki, istisna edirlər. Tədqiqat boyu təhlilə cəlb edilən faktlar, hər iki qütbləşən nəzəriyyənin real dil materialının ortaya qoyduğu vəziyyətə nəzərən qeyri-adekvatlığına şübhə yeri qoymur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin adekvat səciyyələndirmə qazanmasına çətinlik törədən amillər sırasında sözügedən ünsürlərin bir çox halda «hind - Avropa standart»ından, yəni əsl flektivlik zəminindəki analogları şkalasından dəyərləndirilməsi kimi mütləq yanaşma halları da qeyd edilməlidir. Bu isə öz növbəsində təkcə iltisafilinin məlum mühafizəkar təbiətinin nəzərə alınmaması

anlamına gəlməyib ümumiyyətlə, (istənilən tipoloji determinantlı) dil sisteminin yadstrukturlu təmayül elementlərinin aparıcı quruluş özəlliklərindən kəskin fərqlənməsinin qarşısını almağa yönəlik nizamlayıcı təbiətinin gözardı edilməsi kimi səciyyələndirilə bilər.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılmasına gəlincə, bu təmayül zəminində yer alan insirafi ünsürləri 1) umlaut və ablaut hadisələrinə müəyyən uyğunluğuna görə «daxili fleksiya»ya yaxınlaşan və 2) söz-şəkilçi, söz-söz, şəkilçi-şəkilçi sərhəddində baş verən birikmələrdən qaynaqlandığı üçün fuziyon mahiyyət kəsb edən elementlər olaraq fərqləndirmək mümkündür. İltisacı sistemin konservativ mahiyyətinin tipoloji sapmaların ümumi dil dəyişmələri fonunda kəskin təzad təşkil edə biləcək səpkidə anomallıq nümayiş etdirməsinə mane olmasından dolayı, «türk ablatu» və eləcə də törəmə köklərin meydana gəlməsində rol oynamış derivativ fuziya prosesi daha öncəki mərhələlərdə, yəni aqlütinativ quruluşun formalaşma periodunda aktivlik nümayiş etdirdiyi halda, digər qrup sapma elementləri nisbətən sonrakı dövrə təsadüf edir.

– Tədqiqatımız boyu aparılan nəzəri dəyərləndirmələr aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındakı müxtəlifliklərin bəsit fonetik hadisələr olmayıb yetərincə prinsiplial fərqlərə əsaslandığını, lakin bununla belə, onlar (aqlütinativ və flektiv təmayüllər) arasında kəskin sədd çəkməyin qeyri-mümkünlüyünü təsbit etməyə imkan verir.

– Tədqiqat sırasında təhlilə cəlb edilən «obyektli təsərif» hadisəsinin tipoloji səciyyələndirməsinə yönəlik araşdırmalar, istər iltisacı struktur zəminində boy göstərən, is-

tərsə də bəzi flektiv quruluşlu dillərdə təsadüf edilən bu kimi faktların mahiyyət etibarilə inkorporlaşan komplekslərə yaxın olmasına rəğmən, onun komponentlərinin aqlütinativ mexanizm vasitəsilə birləşdiyini təsbit etməyə imkan verir.

– Monoqrafiya işi üzərində araşdırmalar sinharmonizmin ikili tipoloji təbiətə malik olmasının aşkarlanmasına və bu fikrin konkret dil faktlarına istinadən təsdiq qazanmasına şərait yaratdı. Belə ki, problemin istər diaxronik, istərsə də sinxronik istiqamətli təhlili ahəng qanunun iltisacı dil tipi üçün struktur-tipoloji təbiətə malik olmasına şübhə yeri qoymayaraq konkret olaraq, polisintetiklikdən aqlütinasiyaya keçid prosesində və eləcə də sonuncunun (aqlütinasiyanın) affiksial inventarının formalaşmasında; habelə iltisacılığının dayanıqlığının təmin edilməsində onun (sinharmonizmin) müstəsna rol oynadığına əminlik yaradır. Bununla belə, tədqiqat, aqlütinasiyanın «keşiyi»ndə duran ahəng qanunun özünün də anomaliyalara rəvac verə biləcək potensiala malik olması faktını aşkarladı. Sözügedən problem ətrafında aparılan dəyərləndirmələr və bu kontestdə nəzərdən keçirilən konkret dil faktları sinharmonizmin potensialında iltisacılığın sərhədlərini aşma biləcək "birikmə meylliy"inin kodlaşdırıldığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, təhlilə cəlb olunan bir çox sapma elementləri, münbit şərait yarandığı təqdirdə, ahəng qanunun öz "limit"ini, yəni aqlütinasiyanın «məqbul bildiyi» çərçivəni aşaraq bu təmayülün (iltisacılığın) təməl sütunlarına zərbə endirə biləcək şəkildə harmonizasiya reallaşdırdığını və bununla da, daxili fleksiyaya yaxın səciyyəli ünsürlərin və ya fuziyon xəlitələşmələrin meydana gəlməsinə rəvac verdiyini ortaya qoyur.

– Sinharmonizmin birbaşa və dolayı iştirakı ilə meydana gələn flektiv təmayüllü bir qrup elementlər (ablaut və umlaut tendensiyalı ünsürlər) arasında ciddi delimitasiya aparılaraq birincilərin daha erkən dövr söz yaradıcılığına aidliyi təsbitləndi.

– «Uyğur umlautu»nun təhlili kontekstində müxtəlif vaxtlarda problemin dəyərləndirilməsi zamanı səsləndirilən fikirlər təhlil edilərkən sinharmonizmin «primitivliyi» ilə bağlı Şteyntal, Malmberq, Şərif və başqalarının iddialarının absurdluğu sübuta yetirildi. Aydın edildi ki, ahəng qanun nəinki bu hadisənin geniş şəkildə müşahidə edildiyi dilin daşıyıcılarının əqli naqisliyinə işarə etmir, əksinə istər qavrayış estetikası, istər tələffüz rahatlığı baxımdan bir çox üstünlüklərə malikdir.

– Tədqiqat əsnasında «uyğur umlautu»nu meydana gətirən intralinqvistik və estralinqvistik faktlar dəyərləndirildi. Məlum oldu ki, bu qəbildən tipoloji sapma elementlərinin meydana gəlməsi ilə sinharmonizmin zəifləməsi arasında üzvi bağlılıq mövcuddur. Bu istiqamətdəki araşdırmalar, həmin zəifləmədə İran substratın «izləri»ni axtaran bəzi dilçilərin mövqeyinin yanlışlığını sübuta yetirərək prosesi digər iltisəqi quruluşlu dillərdə müşahidə edilən tendensiyalarla – vokal konvergensiyası ilə paralel zəmində təhlil etmiş dilçilərin haqlı mövqedən çıxış etdiklərini ortaya qoydu. Təhlillər eləcə də tembr ümumiliyinə meyillilik amilinin, o cümlədən dil duyumu konservatizminin sinharmonizmin əks məcraya yönəlməsində önəmli rol oynadığını aşkarlamışdır.

– «Uyğur umlautu»nun german analoqu ilə müqayisəsindən yol alan təhlillər, bir tərəfdən birincinin tam mənası ilə flektiv səciyyəli element olduğunun iddia edilməsinin mümkünsüzlüyünü ortaya qoyduğu halda, digər tərəfdən elə həmin faktların və tipoloji müqayisə əsasında əldə edilən

nəticələrin aqlütinativ təmayül müstəvisindəki təkrar dəyərləndirməsi əsasında, onların bu dil tipi üçün anomaliya səciyyəsi daşmasına şübhə yeri saxlamamışdır. Bu isə sözügedən «uyğur umlautu» hadisəsinin tam flektiv təbiətli olmasa da, flektiv təmayüllü (tendensiyalı) elementləri ehtiva etməsinə əminlik yaradır.

– Türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasında müşahidə edilən bəzi sapma elementlərinin istər sinkronik, istərsə də diaxronik müstəvidə təhlili problemin tipoloji aspektdən çözümlünün qaçınılmaz olduğunu və həmin ünsürlərin ilkin rüşeymlərinin erkən türk dili dönəmində qoyulduğunu aşkarlayır. Məlum olur ki, derivativ səciyyəli «türk ablautu»nda olduğu kimi, əvəzlik «ablautu»nun meydana gəlməsində də sait səs müvaziliyi tendensiyası həlledici rol oynamışdır.

– Şəxs əvəzliliklərinin hal paradiqmasındakı flektiv təmayüllü elementlərin bir qrupunun meydana gəlməsində əsaslı iştirak payı olan törəmə sait uzanmalarının digər sözförmələr çərçivəsində də izlənməsi, və bu faktların iltisاقiliyin aparıcı özəlliklərindən biri sayılan kök-şəkilçi sərhəd toxunulmamazlığının pozulması şəraitində əmələ gəlmiş olması, habelə analogi birikmələrin digər aqlütinativ quruluşlu dillərdə də təsbit edilərək sapma statusunda dəyərləndirilməsi türk dillərindəki bu kimi elementlərdə tipoloji anomaliya səciyyəsi daşmasını düşünməyə əsas verir.

– Aqlütinativ quruluşlu türk dillərində yer alan fuziyon elementlərin dil sistemindəki mövqeyi ilə bağlı aparılan təhlillər dilin qədim plastında bu qəbildən faktların mövcudluğu ilə məlumatların erkən dil mərhələsində sözügedən (aqlütinativ və flektiv) təmayüllərin bərabərhüquqlu birgə-

mövcudluq sürdürdüyünə dəlalət etmədiyini ortaya qoyur. Dil təkamülü nəzəriyyəsi müstəvisində aparılan dəyərləndirmələr fərqli tipoloji xarakteristikaya malik dil faktlarının birgəməvcudluğunun tipoloji tendensiyalar mübarizəsinin fəsadları olmayıb, struktur təkamülün sistem daxili motivasiyası ilə şərtləndiyini söyləməyə əsas verir.

– Diaxronik aspektdə aparılan dəyərləndirmələr Türk dillərindəki formantların böyük əksəriyyətini təşkil edən təkfonemli affiksəl morfemlərin hind-Avropa dillərindəki fleksiyalardan heç nə ilə fərqlənmədiyi ilə bağlı iddiaların yanlışlığını əyani şəkildə ortaya qoyur. Təhlillər müasir görünümündə tipoloji sapma faktı olması heç bir şübhə doğurmayan şəkilçilərin, əsas etibarlı ilə, iltisacı elementlərin nitq axını zamanı məruz qaldığı labüd fuziyonlaşma tendensiyasının fəsadları olduğunu söyləməyə əsas verir.

– İltisacı quruluşlu dillərdəki pleonastik affiksəl laylaşmaların təhlili onların tipoloji sapma faktları olmasını söyləməyə imkan verir. Bu qrup sapma elementlərinin tipoloji müstəvidəki təhlil onların iltisacı quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasına meylliliyindən törədiyini, başqa sözlə, tipoloji sapma faktlarının dilin öz struktur özəlliyi ilə sankiyalaşdığını ortaya qoyur.

– «Söz > şəkilçi» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmə faktlarının təhlili onların əsl tipoloji mahiyyətinin bir çox hallarda yanlış dəyərləndirildiyini göstərmişdir. Şəkilçi keçidini iltisacılığın əlahiddə səlahiyyəti olması fikrinin təsir altında formalaşmışmış bu yanaşma, əsasən, tələffüz rahatlığına meyllilik sayəsində meydana çıxan bu xəlitələşmə prosesinin aqlütinavliyə xas olmayan tərzdə reallaşması faktını gözardı etmişdir.

– İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə hallarının təhlili bu qəbildən olan morfem «tikiş»lərindəki xəlitələşmə hallarının da, müəyyən mənada, iltisacı quruluşun fərdi özəllikləri ilə sanksiyalaşdığını düşünməyə əsas verir. Belə ki, bu kimi hadisələr zamanı bir növ «iltisacı tərtiblənmə mexanizmi» işə düşür. Lakin bu və ya digər obyektiv səbəblərdən dolayı, həmin mexanizm bəlli limiti aşaraq fuziyon birikmələrin meydana gəlməsinə yol açır.

– İki müstəqil söz qovşağında yer alan xəlitələşmə prosesləri ilə bağlı aparılan təhlillər problemin nəzəri müstəvidəki dəyərləndirmələrində aşkar fikir müxtəlifliyinin mövcudluğunu təsbit etməyə imkan verir. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin adekvat tipoloji definisiyası işinə əsaslı maneə törədən bu yanaşma müxtəlifliyi eyni tipoloji sapma faktlarının tam fərqli (aqlütinativ və ya fuziyon) tipoloji xarakteristika qazanmasına yol açır. Apardığımız təhlillər hər hansı bir dil faktının tipoloji səciyyələndirilməsi zamanı onun diaxronik müstəvidə izlənildən tipoloji modifikasiyalarına istinad edilmənin yanlışlığını ortaya qoyur.

– İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bir qrup xəlitələşmə faktlarının tipoloji definisiyası ilə bağlı aparılan dəyərləndirmələr onların tipoloji təbiəti ilə əlaqəli bəzi məsələlərin sadəcə, aqlütinativ və flektiv təmayüllərin «həmhüddü zonası» ilə sərhədlənməyini ortaya qoyur. Həmin qrup sapma elementlərin çoxrakurslu tipoloji təhlili onların fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birikməsi olması ilə bağlı sualların cavablandırılmasına imkan verir. Belə ki, sözdən qəbildən olan xəlitələşmə prosesləri yalnız məhdud

qrup sözlərdə təsadüf etdiyindən, onları, bəzi tədqiqatçıların bildirdiyi kimi, «inkorporlaşan» birikmə faktları kimi dəyərləndirmək olmaz.

– Qədim leksik plastda yer almış bir qrup tipoloji sapma faktlarının təhlili erkən dil mərhələsində və eləcə də növbəti dövrlərdə kökdaxili səsəvəzlənmələri və fuziyon birikmə hallarının müştərək mövcudluq sürdürə bilməsini əyani şəkildə təsdiqləyir. Aparılan dəyərləndirmələr eyni bir kökün sinharmonik variantlarının müvafiq qrup morfemlərlə fərqli fuziyon xəlitələşmələr törədə biləcəyi faktını ortaya qoyur.

– Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlərin təhlili, bu faktların fonetik və morfoloji yarusların «həmhüdüd zonası»nda yer almasından çıxış edərək onların ilk növbədə morfonologiya problemi olduğunu tam əyaniliklə aşkarlayır. Bu isə öz növbəsində, tipoloji sapma nəzəriyyəsinin bünövrəsində morfoloji təhlillərin durduğunu ortaya qoymaqla yanaşı, tipoloji nəzəriyyələrin «sabah»ının məhz bu səpkili (morfonoloji) araşdırmalar sayəsində yeni keyfiyyət mərhələsində qərar tuta biləcəyinə əminlik yaradır.

A.Y.Hajiyeva

INTERNAL INFLEXION AND FUSION IN AGGLUTINATIVE LANGUAGES

SUMMARY

The typological digressions, concretely the problem of inflected element in agglutinative languages are investigated in the monograph. Though the fact of the existence of the typological digression elements was admitted in a number of researches, their systematic investigation was not carried out. For this reason the specific features of these elements in the attitude to the leading typological tendency, their shape of participation in the formation of language structure and other problems remain unsolved. All these made inevitable the preparation of theoretical approach which will satisfy the ascertainment and description of typological digressions elements and will take into consideration the features of «sensitive zones» among agglutinative – inflected types. In the dissertation the reason and condition of formation of inflected elements in agglutinative languages, the questions of their specific features have been studied systematically within the framework of monographic research not only by Azerbaijan linguistics, but also in general turkology for the first time.

The monograph consists of an introduction, three chapters, conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actually of the theme, purposes and tasks of the investigation, it's theoretical and practical

significance, scientific novelty is substantiated and the methods are determined.

The first chapter of the research is called «Some digression elements taking place on the basis of agglutination – as logical continuation of processes occurring in adjacent zone of agglutinative and inflected tendencies. (A look at factors reflecting the basis of typological anomalies through comparative analysis of the different and same features of agglutinative and inflected language’ leading peculiarities)». In this chapter the peculiarities of agglutinative and inflected languages are investigated comparatively, the baselessness of the Indian-Europe arrogance existed in the attitude to agglutinative languages is proved; the typological essence of synharmonisms offering facilities to the formation of a number of digress elements is valued.

The second chapter of the research is called «Formation reasons of some internal inflexion facts, its peculiarities and harmony with inflected tendency in agglutinative Turkic languages». In this chapter the facts of «Uigur umlaut and Turkic ablaut» are analyzed, their formation reasons and conditions are determined.

The third chapter is called “About nature, reasons and conditions of the appearance of the fusions elements in the agglutinative Turkish languages and about their position in the system of language”. In this chapter are investigated the elements of the fusions, which occur on “morphemic seams” of combinations of the type word + word, word + affix.

In the conclusion final provisions are summarized.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B.: BDU nəşriyyatı, 1992.
2. Abdullaev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
4. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I cild. Ankara: 1999.
5. Allahverdiyev E. Qarabağ dialektlərində mənsubiyyət kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri / Tarixi və tətbiqi dilçilik. Bakı: Elm 1993.
6. Aslanov B. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II cild. B.: Elm, 2003.
7. Aslanov B. Yılək haqqında və ya çiyələk sözünün simfoniyası. / Tədqiqlər, 2001 №2
8. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi / Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. Bakı: Elm, 1984.
9. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji, tədqiqat təcrübəsi), Bakı: Maarif, 1973.
10. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979.
11. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.
12. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-seman-

- tik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971.
13. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
 14. Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından oçerklər. Bakı: ADU mətbəəsi, 1985.
 15. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
 16. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1984.
 17. Əbu Həyyan əl-Əndalusi Kitab əl-idrak li-lisani əl-ətrak . B.: Maarif. 1992.
 18. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, 1999.
 19. Əlizadə S.Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981.
 20. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994.
 21. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / Azərbaycan Filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983.
 22. Hacıyev T.İ. Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı / Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun nəşri, 1981.
 23. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. III hissə. B.: Maarif, 1973.
 24. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. B.: Mütərcim, 2006.
 25. Mahmudov M., Vəliyeva K., Sultanov V., Pines A. Kitabı Dədə Qorqudun statistik təhlili. B.: Elm, 1999.

26. Məmmədəliyev V.M. Ərəb ədəbi dilində felin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
27. Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // Tədqiqələr, 1999, № 3.
28. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986.
29. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990.
30. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı: Maarif, 1989.
31. Qəribova J. Türk dillərində aqlütinasiya, fleksiya və fuziyanın qarşılıqlı əlaqəsi (Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri işığında)//Türkologiya, 1995,№ 1.
32. Qıpçak M. Türk dillərində - *s cəmlik morfemi. / Filoloji araşdırmalar. XVIII kitab. B.: BDU nəşriyyatı, 2003.
33. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Maarif, 1988.
34. Rəcəbov Ə.,Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. B: Yazıçı,1993.
35. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. B.: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1992.
36. Şərif Abd. İltisəqi dillərdə sinharmonizm məsələsi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1931, №2-3.
37. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.

38. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
39. Şükürov Ə.C. Zərf / Müasir Azərbaycan dili. III cild.

Morfologiya. B.: Elm, 1980.

40. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
41. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində fellərin fonosemantik inkişafı: Fil.əlm.dok ... dis.avtoref. Bakı, 1999.
42. Xəlilov B.Ə. Fellərin ilkin kökləri (müqayisəli – tarixi istiqamətdə) Bakı: N.Tusi adına ADPU-nun mətbəəsi, 1998.
43. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993.
44. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984.

Rus dilində

45. В.А.Аврорин. Об основных различиях между агглютинативной и флективной аффиксацией / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.
46. Адмони В.Г. Регенерация морфологических форм в германских языках / Историко – типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972 .
47. Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1974.
48. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата: Наука, 1971.
49. Аксенова И.С., Топорова И.Н. Введение в бантуистику (Имя. Глагол). М.: Наука, 1990.

50. Алекперов А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, 1976, № 2.
51. Амирова И.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Главная редакция восточной литературы, 1975.
52. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979.
53. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблемы реконструкции): Дис. ... докт. фил. наук. Баку, 1973.
54. Асланов В.И. М.А.Казым-бек-языковед // Советская тюркология. 1970, №6.
55. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
56. Ашнин Ф.Д. Об этимологии азербайджанских, гагаузских, крымско-татарских и турецких имён типа **BURA (Бура)** «это место». / Тюркологические исследования». М.- Л.:Наука.,1963
57. Базелл Ч.Е. Лингвистическая типология / Принцип типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972.
58. Балашшиа Й. Венгерский язык. М.: Издательство иностранной литературы, 1951.
59. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.:Наука, 1955.
60. Баранникова Л.И. Введение в языкознание. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973.
61. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М.: Изд. АН СССР, 1958

62. Баскаков Н.А. Диалект кумандинцев (кумандыкижи). М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1972.
63. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М.: Наука, 1979.
64. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988.
65. Баскаков Н.А. Механизм агглютинации и процессы грамматикализации самостоятельных слов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, №6.
66. Баскаков Н.А. Об одном древнем типе структуры сказуемого в сары-югурском языке. / Тюркологические исследования М., 1976.
67. Баскаков Н.А. Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркских языках // Вопросы языкознания . 1975, №1.
68. Баскаков Н.А. Уйгурский вокализм / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М.: Издательство АН СССР, 1965.
69. Баскаков Н.А. Язык прииссык-кульских уйгуров. Алма-Ата: Наука, 1978.
70. Батманов И.А. Современный киргизский язык (издание четвёртое). Фрунзе: Илим, 1963.
71. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979.
72. Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфологию // Вопросы языкознания, 1968, № 4.
73. Бертагаев Т.А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Проблема двуязычия и мно-

- гоязычия. М.: Наука, 1972.
74. Бертагаев Т.А. Количественные чередования гласных и аблаут в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, № 6.
 75. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках (О фузии, символизации, аналитизме, внутренней флексии, сингармонизме и многозначности аффиксов). М.: Наука, 1969.
 76. Бертагаев Т.А. О морфологическом строе бурятского языка, М.: Издательство восточной литературы, 1961.
 77. Бертагаев Т.А. Сингармонизм, ударение и изменение звукового состава слова // Вопросы языкознания, 1968, №2.
 78. Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
 79. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск: Наука, 1989.
 80. Благова Г.Ф. Комбинация аффиксов множественности – исконно алтайская константа или типологический параллелизм? // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
 81. Благова Г.Ф. О типах и структурных разновидностях подежного склонения в тюркских языках. // Вопросы языкознания, 1975, №1 .
 82. Благова Г.Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно – историческом и ареально – лингвистическом освещении. // Вопросы языкознания»

1968, №6

83. Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968.
84. Богородицкий В.А. Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1959.
85. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань: Татар. Госиздат., 1953.
86. Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание. Част 1-я (общая), Казань: Государственное издательство ТССР, 1922.
87. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1915.
88. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.
89. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.
90. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.
91. Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951..

92. Боровков А.К. К характеристике узбекских «умлаутных» или «уйгуризованных» говоров / Белек С.Е. Малову. Фрунзе: Издательство Киргизского филиала АН СССР, 1946.
93. Бубрих Д.В. Историческая фонетика финского-суоми языка. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-финской ССР. 1948.
94. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М.: Издательство АН СССР, 1953.
95. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. Л.: Наука, 1965.
96. Будаев А.Ж. Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик: Эльбрус, 1968.
97. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970.
98. Булыгина Т.В., Крылова С.А. Фузия / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
99. Бураев И.Б. Становление звукового строя бурятского языка. Новосибирск: Наука, 1987.
100. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев: Вища школа, 1979.
101. Валиев М., Данияров Х.Д. Поливанов о сингармонических говорах узбекского языка / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1., Самарканд: Издательство Самаркандского университета, 1964.
102. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. М.: Государственное социально – экономическое издательство, 1937.

103. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, М., 1964.
104. Вейсов Б. Чередование звуков – один их видов словообразования: Автореф. дисс... канд. фил. наук, Ашхабад, 1972.
105. Верба Н.К. Функциональная характеристика древнемонгольского комплекса $V+Y\sim d+V$ в современных монгольских языках / Проблемы внутренней и внешней лингвистики. М.: Наука, 1978.
106. Верещагин Е.М. Пассивный и активный билингвизм и языковое контактирование / Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие. Е.Д.Поливанова» Том 1. Самарканд: Издательство Самаркандского университета, 1964.
107. Виноградов В.А. Методы типологии / Общее языкознание. Методы лингвистических исследований, М.: Наука, 1973.
108. Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова: Автореф. дисс... канд. фил. наук, М., 1966.
109. Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова / Тюркологические исследования Фрунзе: Илим, 1970.
110. Виноградов В.А., Реформатский А.А. Сингармонизм, ударение и просодия слова // Вопросы языкознания, 1969, №1.
111. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Учпедгиз, 1947.
112. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. Л.: Издательство Ленинградского Восточного

- Института имени А.С.Енукидзе, 1929.
113. Володин А.П. Некоторые особенности агглютизации в личных формах ительменского глагола / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
 114. Вопросы языка в освещении яфетической теории (Избранные отрывки из работ акад. Н.Я.Марра). Л.: ГАИМК, 1933.
 115. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1960.
 116. Гаджиев Т.И. О специфике проявления закона гармонии в азербайджанском литературном языке. / Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию акад. АН Азерб. ССР М.Ш.Ширалиева, Б.: Элм, 1971.
 117. Гаджиева Н.З. Задачи и методы тюркской ареальной лингвистики. //Вопросы языкознания, 1975, № 1.
 118. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики (Среднеазиатский ареал). М.: Наука, 1975.
 119. Гаджиева Н.З. Существовал ли глагол – связка настоящего времени в тюркских языках ? // Советская тюркология, 1971, № 5.
 120. Гельб И.Е. Опыт изучения письма (основы грамматики), М.: Радуга, 1982.
 121. Головин Б.Н. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1977.
 122. Горцевская В.А. О флексии и словосложении в эвенкийском языке / Доклады и сообщения. (Института языкознания АН СССР) XI Том. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958.

123. Грамматика киргизского литературного языка / Под редакций Э.Абдуллаева, С.Кудайбергенова, О.В.Захоровой (отв.ред.), А.Орусбаева, А.Турсунова, Часть I, Фрунзе: Илим, 1987.
124. Грамматика хакасского языка / под редакцией проф. Н.А.Баскакова. М.: Наука, 1975.
125. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Новое в лингвистике. Выпуск III.М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
126. Гукасян В, Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б.: Элм, 1986.
127. фон Гумбольдт Вильгельм. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию М.: Прогресс, 1984.
128. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М.: Наука, 1981.
129. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков / Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. М.: Наука, 1972.
130. Даниленко В.М. Лингвистическая характерология в концепции В.Матезиуса // Вопросы языкознания, 1986, № 4.
131. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просвещение, 1964.

132. Десницкая А.В. К вопросу о взаимоотношении агглютинации и флексии / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
133. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (неисторианских) памятников Киргизии. Фрунзе: Илим, 1971.
134. Джунисбеков А. Гласные казахского языка (экспериментально-фонетическое исследование) Алма-Ата: Наука, 1972.
135. Диялчар А. Заметки о синтаксисе и грамматических функциях в турецком языке (с.65-72) / Turcologica. К семидесятилетию акад. А.Н.Кононова, Л.: Наука, 1976.
136. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
137. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
138. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в гагаузском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
139. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в туркменском языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
140. Дмитриев Н.К. Долгие гласные в якутском языке / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство

АН СССР, 1955.

141. Дмитриев Н.К. Наречия места в турецком языке. / Памяти академика Л.Щербы (1880-1944), Л.: Издательство Ленинградского Государственного Университета имени А.А.Жданова, 1951.
142. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
143. Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
144. Дмитриева Л.В. Словообразование и некоторые семантические модели названий, относящихся к анатомии растений в тюркских языках. // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
145. Добродомов И.Т. Вопросы хакасского литературного языка / Советская тюркология, 1985, № 6.
146. Дульзон А.П. Пратюркские форманты глагольного лица / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976.
147. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940.
148. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941.
149. Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении, Часть I. Чебоксары: Издательство Чувашское государственного университета, 1954.
150. Жирмунская М.А. Типологическая классификация языков // Лингвистический энциклопедический сло-

- варь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
151. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М.: Высшая школа, 1965.
 152. Жирмунский В.М. Умлаут в английском языке по сравнению с немецким / Вопросы грамматики. М.-Л., Издательство АН СССР, 1960.
 153. Жирмунский В.М. Умлаут в немецких диалектах с точки зрения исторической фонологии / Академику Виктору Владимировичу Виноградову, М.: Издательство АН СССР, 1956.
 154. Жукова А.Н. Агглютинация и сингармонизм в языках чукотско-камчатской группы / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
 155. Жукова А.Н. Инкорпоративный комплекс как словосочетание в языках чукотско-камчатской группы // Вопросы языкознания, 1984, № 6.
 156. Журавлев В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопросы языкознания, 1961, №4.
 157. Журина М.И. Лингвистическая типология / Общее языкознание. Внутренняя структура языка М.: Наука, М., 1972.
 158. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979.
 159. Залхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков (особенности функционирования систем фонем). Новосибирск: Наука, 1980.
 160. Иванов В.В. Об агглютинации в индоевропейском основообразовании и формообразовании / Понятие

агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов на открытом расширенном заседании Ученого совета Института Языкознания. АН СССР, Л.: Издательство АН ССР, 1961.

161. Исхаков Ф.Г. Гармония гласных в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
162. Исхаков Ф.Г. Долгие гласные в тюркских языках, / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика, М.: Издательство АН СССР, 1955.
163. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Беглые гласные в татарском и некоторых других тюркских языках. / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть I. Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
164. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М.: Издательство восточной литературы, 1961.
165. Казымбек М. Общая грамматика турецко – татарского языка. Казань, 1846
166. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках: (Явление синкретизма) Алма-Ата: Наука, 1986.
167. Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата: Наука, 1969.
168. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л.: Наука, 1986.
169. Кенесбаев С.К. Фонетика / Современный казахский

- язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1962.
170. Керт Г.М. Именная и глагольная основы в кильдинском диалекте саамского языка / Вопросы финно-угорского языкознания, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
171. Киэда М. Грамматика японского языка. Том II, М.: Издательство иностранной литературы, 1959.
172. Колпакчи Е.М. Очерки по истории японского языка. Том I, Морфология глагола. М.: 1956.
173. Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М.: Наука, 1986.
174. Климов Г.А. К взаимоотношению генеалогической, типологической и ареальной классификации языков / Теоретические основы классификации языков мира. М.: Наука, 1980.
175. Климов Г.А. О понятии морфологического прогресса в языке / Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
176. Климов Г.А. О понятии языкового типа // Вопросы языкознания, 1975, №6.
177. Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М.: Наука, 1983.
178. Клычков Г.С. Вариативность индоевропейских языков дописьменного периода // Вопросы языкознания, 1975, № 2.
179. Ковшова А.А. Сингармонизм тюркского слова // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика М.: Наука, 1984.
180. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просве-

- щение, 1979.
181. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956.
 182. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.
 183. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания, 1976, № 4.
 184. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971.
 185. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л.: Наука, 1980.
 186. Коротков Н.Н., Панфилов Б.З. О типологии грамматических категорий. // Вопросы языкознания, 1965, №1.
 187. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайский языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков. // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука, 1971.
 188. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М.: Издательство восточной литературы, 1962.
 189. Крейнович Е.А. Об инкорпорировании в нивхском языке. // Вопросы языкознания, 1958, №6.
 190. Крушевский Н.В. Избранные работы по языкознанию, М.: Наследие, 1998.
 191. Кубрякова Е.С. Морфонологические характеристики и их роль в типологическом описании языков / Лингвистическая типология. М.: Наука, 1985.
 192. Кубрякова Е.С. Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. М.: Наука, 1983.

193. Кузнецев П.С. Морфологическая классификация языков. М.: Издательство Московского университета, 1954.
194. Кулиев А. Термины родства в туркменском языке Автореф. дис... канд. фил. наук. Ашхабад, 1967
195. Кумахов М.А. О структуре предложения в языках полисинтетического типа / Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1974.
196. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том XIII, выпуск 1, 1951.
197. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. К.: Прогресс, 1978.
198. Левитская Л.С. К реконструкции пратюркского вокализма / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
199. Левитская Л.С. Пратюркский вокализм / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984.
200. Липин Л.А. Аккадский язык. М.: Наука, 1964.
201. Лыткин В.И. Общие сведения о финно-угорских языках. Сравнительная фонетика финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
202. Майтинская К.Е. Венгерский язык. Часть I. Введение. Фонетика. Морфология. М.: Издательство АН ССР, 1955.
203. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. М.: Наука, 1969.

204. Майтинская К.Е. Образование и классификация суффиксов в агглютинативных языках (на материале финно-угорских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
205. Майтинская К.Е. Сравнительная морфология финно-угорских языков / Основы финно-угорского языкознания. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. М.: Наука, 1974.
206. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951.
207. Мальмберг В. Проблема метода в синхронной фонетике // Новое в лингвистике. Выпуск II. М.: Издательство иностранной литературы, 1962.
208. Мамедов А.М. Ассимиляция в свете взаимоотношения фонетики и грамматики // Советская тюркология, 1972, № 4.
209. Мамедов А.М. Древнетюркская акцентуация и некоторые вопросы развития фонологических систем тюркских языков // Советская тюркология, 1970, №5.
210. Мамедов А.М. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках / Вопросы азербайджанской филологии. выпуск II. Баку: Элм, 1984.
211. Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика. Баку: Элм, 1985.
212. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Программа общего курса учения о языке. Баку: Азгиз, 1927.
213. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии). М.: Издательство иностранной литературы. 1960.

214. Мартынецв А.Е. Звуковой повтор в турецком стихе // Советская тюркология. 1974, №6.
215. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов М.: Наука, 1960.
216. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М.: Высшая школа, 1975.
217. Мельников Г.П. Некоторые способы описания и анализа гармонии гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания 1962, № 6.
218. Мельников Г.П. О взаимоотношении агглютинации и сингармонизма / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
219. Мельников Г.П. О некоторых типах словоразграничительных сигналов в языках тюркских и банту // Народы Азии и Африки (История, экономика, культура), М.: Издательство АН СССР, 1962, №6.
220. Мельников Г.А. Языковая стратификация и классификация языков / Единицы различных уровней грамматического строя языков и их взаимодействие М.: Наука, 1969.
221. Мельчук И.А. О «внутренней флексии» в индоевропейских и семитских языках // Вопросы языкознания, 1963, №4.
222. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку: Элм, 2004.
223. Мешедиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 2004.
224. Мещанинов И.И. Агглютинация и инкорпорирование // Вопросы языкознания, 1962, № 5.

225. Мещанинов И.И. Новое учение о языке. Стадиальная типология. Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1936.
226. Мещанинов И.И. Новое учение о языке на современном этапе развития. Л.: Издательство Ленинградского Государственного Ордена Ленина Университета, 1948.
227. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л.: Наука, 1978.
228. Милевский Т. Предпосылки типологического языкознания / Исследования по структурной типологии М.: Издательство АН СССР, 1963.
229. Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания, 1966, № 2.
230. Морфологическая типология и проблема классификации языков. / Под редакцией Б.А.Серебренникова и О.П.Суника. М.-Л.: Наука, 1965.
231. Мукимова Н. Агглютинация в русском языке / Вопросы языкознания (сб. стат. посвящ. 90-лет. Акад. Аз. АН ССР. М.Ширалиева). Баку: Элм, 2000.
232. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
233. Наджип Э.И. Современный уйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1960.
234. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. М.: Издательство Восточной литературы, 1963.
235. Насилов Д.М. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках / Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976

236. Насилов Д.М. О способах выражения видовых значений в алтайских языках. // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука 1971.
237. Нахуцришвили Г.Л. Об агглютинативном характере осетинского именного склонения // Вопросы языкознания, 1969, №1.
238. Новак Л. Основная единица грамматической системы и типология языка // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
239. Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюркско-монгольских языках. / Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Выпуск 1. Алма-Ата.: Наука Казах.ССР.,1958
240. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том II, Эволюция грамматических категорий / Под. ред. В.С.Расторгуева. М.: Наука, 1975.
241. Основы финнского-угорского языкознания / Под. ред. К.Е.Майтинской. М.: Наука. 1976.
242. Палль В.И. Эстонский язык / Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990.
243. Пальмбах А.А. Долгие и полудолгие гласные тувинского языка / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч.I, Фонетика. М.: Издательство АН СССР, 1955.
244. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 1, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
245. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Часть 2, М.-Л.: Наука, 1965.
246. Панфилов В.З. К вопросу об инкорпорировании. На

материалах нивхского (гиляцкого) языка // Вопросы языкознания, 1954, №6.

247. Панфилов В.З. Проблема слова и «инкорпорирование» в нивхском языке // Вопросы языкознания, 1960, №6.
248. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания (Гносеологические аспекты). М.: Наука, 1977.
249. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Издательство иностранной литературы, 1960.
250. Пашков Б.К. Маньчжурский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
251. Перетрухин В.Н. Введение в языкознание. Воронеж: Издательство Воронежского университета. 1972.
252. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1964.
253. Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Издательство АН СССР, 1961.
254. Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию: Избранные работы. М.: Наука, 1991.
255. Поливанов Е.Д. Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка // Известия АН. СССР, 1931.
256. Поливанов Е.Д. Причины происхождения Umlaut'a / Сборник Туркестанского Восточного Института в честь профессора А.Э.Шмидта. Ташкент, 1923.
257. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М.: Главная редакция восточной литературы, 1968.
258. Понятие агглютинации и агглютинативного типа языков. Тезисы докладов. Л., 1961.
259. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад:

Ылым, 1975.

260. Поцелуевский А.П. Реликты инкорпорирования в туркменском языке. Ашгабад: Ылым, 1945.
261. Пюрбаев Г.Ц. Функциональное чередование звуков в монгольских языках // Вопросы языкознания, 1971, №3.
262. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М.: Издательство Иностранной литературы, 1957.
263. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Уде: Бурятское книжное издательство, 1971.
264. Расторгуева В.С. Вопросы общей эволюции морфологического типа / Опыт историко-типологического исследования иранских языков. Том I, Фонология. Эволюция морфологического типа. М.: Наука, 1975.
265. Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова / Морфологическая типология и проблема классификации языков М.-Л.: Наука, 1965.
266. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967.
267. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1947.
268. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма. Исследования по фонологии. М.: Наука, 1966.
269. Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфологии) / Вопросы грамматического строя. М.: Издательство АН СССР, 1955.
270. Реформатский А.А. Сингармонизм как проблема

- фонологии и общей лингвистики // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970.
271. Риттер Е.Н. Внутренняя флексия в немецком языке // Материалы конференции «Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д.Поливанова». Том 1. Самарканд: Издательство Самаркандского государственного университета. им. Алишера Навои, 1964.
272. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков М.: Издательство Иностранной литературы, 1955.
273. Сабиров К.С. Местоимение / Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология. М.: Наука, 1969.
274. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. М.: Издательство АН СССР, Том 1, 1953.
275. Сарыбаев Ш.Ш. Местоимение / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата. Издательство АН Казахской ССР, 1962.
276. Севортян Э.В. Аффиксы глагольного словообразования в азербайджанском языке. М.:Наука , 1966.
277. Севортян Э.В. Всегда ли при реконструкции необходим фонетический архетип всего слова? // Вопросы языкознания, 1975, №4.
278. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. М.: Издательство АН СССР, 1955.
279. Семанас А.Л. О семантике копулятивного сложения в китайском языке. / Проблемы семантики. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1974.

280. Сенкевич-Гудкова В.В. Особенности агглютинации в саамском языке (на материале склонения существительных нотозерского диалекта) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
281. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи. М.-Л.: Государственное социально-экономическое издательство. 1934.
282. Серебренников Б.А. Загадка аффиксального аблаута а:ы в тюркских языках. // Советская тюркология, 1980 № 3.
283. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М.: Наука, 1974.
284. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М.: Наука, 1983.
285. Серебренников Б.А. О сущности процессов изменения слов и словосочетаний и о природе и характере структуры слова в тюркских и финно-угорских языках / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1963.
286. Серебренников Б.А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М.: Наука, 1968.
287. Серебренников Б.А. Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. М.: Наука, 1964.
288. Серебренников Б.А. Причины устойчивости агглютинативного строя и вопрос о морфологическом типе языка / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
289. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука,

- Главная редакция восточной литературы, 1986.
290. Скаличка В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, №4.
 291. Скаличка В. О современном состоянии типологии / Новое в лингвистике. Выпуск III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963.
 292. Скорик П.Я. Грамматические категории и структурный тип языка (на материале инкорпорирующих языков) / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
 293. Скорик П.Я. О соотношении агглютинации и инкорпорации (на материале чукотско-камчатских языков) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
 294. Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. I, Фонетика и морфология именных частей речи. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961.
 295. Современный русский литературный язык. М.: Высшая школа, 1988.
 296. Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика. Морфология / Под редакцией Х.Р.Курбатова, Л.Т.Махмутовой, Л.П.Смоляковой, Э.Р.Тенишева. М.: Наука, 1969.
 297. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование (издание 2-е). М.: Наука, 1977.
 298. Солнцева Н.В. Проблемы типологии изолирующих языков. М.: Наука, 1985.
 299. Солнцева Н.В., Солнцев В.М. О некоторых свойствах морфологических категорий в изолирующих языках / Морфологическая типология и проблема

- классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
300. Солнцева Н.В., Солнцева В.М. К вопросу об агглютинации в современном китайском языке // Вопросы языкознания, 1962, № 6.
301. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. М.: Логос, 1993.
302. Спиркин А.Г. Основы философии. М.: Политиздат, 1988.
303. Старинин В.П. Структура семитского слова. Прерывистые морфемы. М.: Издательство восточной литературы, 1963.
304. Стеблин-Каменский М.И. История скандинавских языков. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1953.
305. Стеблин-Каменский М.И. К вопросу о трёх периодах в скандинавском умлауте на и. / Вопросы грамматики. М.-Л.: Издательство АН СССР. 1960.
306. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975.
307. Суник О.П. Вопросы типологии агглютинативных языков (К проблеме соотношения агглютинации и флексии) / Морфологическая типология и проблема классификации языков. М.-Л.: Наука, 1965.
308. Суник О. П. О глаголах «быть» и «стать» в алтайских языках // Проблема общности алтайских языков, Л.: Наука 1971.
309. Суник О.П. // Аналитические констукции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
310. Суник О.П. Проблема агглютинации в алтайских языках / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Издательство восточной литературы. 1960.

311. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории / Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1963.
312. Сыромятников Н.А. Становление новояпонского языка. М.: Наука, 1965.
313. Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата: Наука. 1987.
314. Теншиев Э.Р. О связи гармонии гласных с агглютинацией в тюркских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
315. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: Наука, 1976.
316. Тенишев Э.Р. «Кутадгу Билиг» и «Алтун ярук» // Советская тюркология. 1970, № 4.
317. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. М.: Главная редакция восточной литературы, 1966.
318. Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988.
319. Терещенко Н.М. К проблеме соотношения агглютинации и флексии в самодийских языках / Морфологическая типология и проблема классификации языков, М.-Л.: Наука, 1965.
320. Тодаева Б.Х. Монгольские языки и диалекты Китая. М.: Издательство восточной литературы, 1960.
321. Тодаева Б.Х. Монгорский язык. М.: Наука, 1973.
322. Трубецкой Н.С. Мысли об индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1958, №1.
323. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно

- морфонологии // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967.
324. Трубецкой Н.С. Основы фонологии М.: Издательство иностранной литературы. 1960.
325. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. Казань: Издательство Казанского университета, 1977.
326. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар (Част вторая). Казань: Издательство Казанского университета, 1968.
327. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М.: Наука, 1965.
328. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языкознание. Общий курс / Ф.Ф.Фортунатов. Избранные труды. Том 1, М.: Издательство АН СССР, 1956.
329. Хабичев М. Карачаево – балкарское именное словообразование Чебоксары : Наука, 1971.
330. Холодович А.А. Из истории японской лингвистики. Агглютинативная теория и проблема родственных связей японского языка // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1941, №1..
331. Царенко Е.И. К вопросу о морфологической и фонологической структуре слова в агглютинативных языках // Филологические науки. 1975, № 6.
332. Церетели К. Основы урмийского сингармонизма // Сообщения Академии Наук Грузинской ССР. 1946, № 9-10.
333. Цинциус В.И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л.: Учпедгиз, 1949.
334. Чанков Д.И. Фонетика / Грамматика хакасского языка М., 1975.

335. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М.: Наука. 1965.
336. Чейф У.Л. Значение и структура языка. М.: Наука, 1975.
337. Чикобава А.С. Введение в языкознание. Часть I, М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1952.
338. Чикобава А.С. О трансформации аналитических образований в синтетические формы. // Аналитические конструкции в языках различных типов. М.-Л.: Наука, 1965.
339. Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фономорфологии // Известия АН СССР. Серия Литературы и Языка, 1967, Том XXVI, вып. 4.
340. Шамис Е.М. Слова и их значения: из чего они состоят или всё ли мы понимаем. М.: Гуманитарии, 2001.
341. Шарадзенидзе Т.С. Лингвистическая теория И.А.Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX-XX веков. М.: Наука, 1980.
342. Шарадзенидзе Т.С. Грамматические категории и морфологические типы языков / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.
343. Шипова Е.Н. Имя существительное / Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1962.
344. Широкова А.В. Сравнительная типология разноструктурных языков. М.: Добросвет, 2000.
345. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология / Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть I, М.: Просве-

- щение, 1964.
346. Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа. 1963.
347. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
348. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
349. Щербак А.М. К вопросу о формах на «-ра », «-ри », «- ру » в тюркских языках. // Советская тюркология, 1970, № 6.
350. Щербак А.М. К характеристике системы тюркских падежей в плане содержания // Советская тюркология. 1972, № 4 .

351. Щербак А.М. Методы и задачи этимологического исследования аффиксальных морфем в тюркских языках. // Советская тюркология. 1974, №1.
352. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л.: Наука, 1977.
353. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Л.: Наука, 1981.
354. Щербак А.М. Способы выражения грамматических значений в тюркских языках // Вопросы языкознания. 1957, №1.
355. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.
356. Щербак А.М. О способах и исторической глубине образования морфологических элементов в тюркских языках // Вопросы языкознания, 1978, № 4.
357. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М.: Наука, 1965.
358. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М.: Издательство АН СССР, 1958.
359. Юшманов Н.В. Амхарский язык. М.: Издательство восточной литературы, 1959.
360. Юшманов Н.В. Сингармонизм урмийского наречия / Памяти акад. Н.Я.Марра (1864-1934). М.-Л.: Издательство АН СССР.
361. Ярцева В.Н. Историческая морфология английского языка. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.
362. Яхонтов С.Е. Грамматические категории аморфного

языка / Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения. М.: Наука, 1975.

Diğər dillərdə

363. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. I cild. İstanbul: Edebiyat fakültesi basımevi. 1970.
364. Deny J. Türk dili grameri. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
365. Emre A.C. Türk lehçelerinin mukayeseli grameri (ilk deneme). İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matfaası, 1949.
366. İmer K. Dilde değışme və gelişme açısından Türk dil devrimi. Ankara: Ankara üniversitesi basımevi, 1976.
367. Kahraman T. Çağdaş Türkiye türkcesindeki fiillerin durum ekli tamamlayıcıları. Ankara: Filiz Matbaacılık, 1996.
368. Milewski T. Introduction to the study of language, The Hague, Paris: Warzawa PWN Polish Scientific Publishers, 1973.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ..... 4

I FƏSİL. AQLÜTİNATİVLİK ZƏMİNİNDƏ YER ALAN
BƏZİ SAPMA ELEMENTLƏRİ – AQLÜTİNATİV VƏ
FLEKTİV TƏMAYÜLLƏRİN HƏMHÜDUD ZONASINDA
CƏRƏYAN EDƏN PROSESLƏRİN MƏNTİQİ
DAVAMI KİMİ..... 17

- 1.1. Tipoloji araşdırmalarda aqlütinativ və flektiv təmayül fərqlilikləri probleminin qoyuluşu haqqında: hind-Avropa «təkəbbür»ündən – «sərhəd»siz liberallığadək..... 17
- 1.2. Aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlər – morfonologiya problemi kimi..... 30
- 1.3. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyət və aid olduğu dövr baxımından təsnifatlandırılması haqqında 39
- 1.4. Aqlütinativ və flektiv təmayüllər arasındakı fərqliliklərin mahiyyəti haqqında 47
- 1.5. Aqlütinativ dillərdə sinharmonizm – struktur-tipoloji hadisə kimi 55
- 1.6. Polisintetizmdən iltisəqiliyə keçid mərhələsində sinharmonizmin həlledici rolu haqqında 68
- 1.7. «Obyektli təsrif» - aqlütinasiya yoxsa inkorporlaşan təbiətli tipoloji sapma elementi 83
- 1.8. Polisintetizmdən iltisəqiliyə keçid dönməndə meydana gələn bəzi tipoloji sapma elementlərin formalaşmasında sinharmonizm faktorunun rolu haqqında 87

1.9. İltisacı dillərin affiksəl inventarının formalaşmasında sinharmonizmin iştirakı haqqında	91
--	----

II FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏKİ BƏZİ DAXİLİ FLEKSIYA SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN FAKTLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, ÖZƏLLİKLƏRİ VƏ FLEKTİV TƏMAYÜLƏ UYĞUNLUĞU HAQQINDA.....	100
---	-----

2.1. Umlaut və sinharmonizmin müqayisəsi və ya ahəng qanununun «primitivliyi» haqqında	100
2.3. Sinharmonizmin flektiv mexanizmin iş əmsalını artıra bilən özəllikləri haqqında.....	115
2.4. İltisacı dillərdə «daxili fleksiya» problemi	128
2.5. «Uyğur umlautu»nun meydana gəlməsini şərtləndirən faktorlar və yarandığı dövr haqqında	143
2.6. «Əksinə sinharmonizm» və german umlautu: tipoloji qarşılaşdırma və səciyyələndirmə	162
2.7. Türk dillərinin şəxs əvəzliliklərinin hal paradigmatında müşahidə edilən bəzi sapma elementləri haqqında	174
2.8. İltisacı dillərdəki bəzi törəmə sait uzunluqlarının tipoloji təbiəti haqqında	186

III FƏSİL. AQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ YER ALAN FUZİYON ELEMENTLƏRİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ MÖVQEYİ, TƏBİƏTİ VƏ YARANMA SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİ HAQQINDA.....	198
--	-----

3.1 Fuziyon mexanizmin iltisacı strukturdakı mövqeyi haqqında	198
3.2. İltisacı quruluşun labüd struktur özəlliyindən – şəkilçi laylaşmasından törəyən pleonazm elementləri fuziyonlaşma tendensiyasının altyapısı kimi	212
3.3. «Söz > şəkilçi» keçidində baş verən bəzi fuziyon xəlitələşmələr haqqında	225
3.4. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən bəzi fuziyon xəlitələşmə halları haqqında.....	242
3.4.1. İki müstəqil söz qovşağında müşahidə edilən xəlitələşmə proseslərinin tipoloji dəyərləndirməsindəki fərqli yanaşmalar haqqında....	242
3.4.2. Fuziyon xəlitə, yoxsa inkorporasiya birikməsi?	255
3.4.3. Qədim leksik plastda yer almış bir qrup fuziyon birikmə faktları haqqında.....	264
3.5. Aqlütinativ dillərdəki flektiv (daxili fleksiya və fuziya) təmayüllü elementlərin təsbiti işində morfonoloji araşdırmaların rolu haqqında	269
NƏTİCƏ	277
SUMMARY.....	285
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	287